

MAECO 1.3 M

एम. ए. अर्थशास्त्र

सत्र - I

**(राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार
सुधारित अभ्यासक्रम)**

भारतीय अर्थव्यवस्था

प्राध्यापक रविद्र द. कुलकर्णी

कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

डॉ. अजय भामरे

प्र-कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक शिवाजी सरगर

संचालक,
दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रकल्प समन्वयक

: डॉ. राजश्री पंडित

सहाय्यक प्राध्यापक आणि सहाय्यक संचालक
दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

अभ्यास समन्वयक

: डॉ. गोपाल एकनाथ घुमटकर

सहाय्यक प्राध्यापक (अर्थशास्त्र)
दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

संपादक

: डॉ. प्रतिका नारायण टिकार

सहाय्यक प्रध्यापक (अर्थशास्त्र)
दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

लेखक

: डॉ. सुकुमार दत्ता पाटील

अर्थशास्त्र विभाग,
डॉ. सी. डी. देशमुख महाविद्यालय, रोहा
जि. रायगड

ऑगस्ट २०२४, मुद्रण - १, ISBN-978-81-978821-7-3

प्रकाशक

: संचालक, दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
मुंबई विद्यापीठ, विद्यानगरी, मुंबई - ४०० ०९८.

अक्षर जुळणी व मुद्रण

: मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय,
विद्यानगरी, सांताक्रुझ (पूर्व), मुंबई - ४०००९८

अनुक्रमणिका

क्रमांक	अध्याय	पृष्ठ क्रमांक
१)	भारतीय अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये	०१
२)	भारतातील गरिबी आणि उत्पन्न विषमता	३४
३)	पायाभूत सुविधा व मानवी विकास	५३
४)	सामाजिक पायाभूत सुविधा	६३
५)	उद्योग व परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक	७५
६)	भारतातील उद्योग व थेट परकीय गुंतवणूक	१३२
७)	कृषी क्षेत्र	१६५
८)	कृषी क्षेत्र - भाग २	१७९

INDIAN ECONOMY

Semester I

Credits: 04

Course Objectives

The paper aims at building strong fundamentals to varied challenges confronting the Indian economy with special reference to its developmental challenges. Wherever possible an effort is made to incorporate the discussion on relevant case studies in different sectors of the economy.

Course Outcomes

CO1: Students get familiarized with the sectoral issues to be tackled with the Indian perspective.

CO2: Generate awareness on the solutions to deal with the development challenges of the Indian economy in the 21st century globalised world.

Module 1: Characteristics of Indian Economy

(15 Hours)

Features and Characteristics of the Indian Economy, Trends and Structure, Demographic features, National income, Growth and Structural Change in the Indian Economy, Poverty, inequality and policy implications.

Module 2: Infrastructure and Human Development

(15 Hours)

Energy; Conventional and Non-Conventional energy development in India, Energy policy, Social infrastructural developments; Education and Health, Recent debates on Human Development in India; Concept and Measurement.

Module 3: Industry and FDI**(15 Hours)**

Industrial Profile of India - Private Sector, Large, Medium and Small Scale Industries, Village Industries, Public Sector, Role and Problems of Public Sector Industries, Small-scale and cottage industries in India-SMEs in India. Recent trends in Industrial growth. Industrial sickness, Exit policy, Role of BIFR, Impact of Globalization: Trends and pattern of FDI in India; Trends and pattern of Indian industry abroad, Export and import component of Indian industrial sector, Industrial Combinations; Causes, Mergers & Amalgamations.

Module 4: The Agricultural Sector**(15 Hours)**

Agricultural Production and Productivity issues, Institutional structure, land reforms in India, technological change in agriculture, Pricing of agricultural inputs and output; Terms of trade between agriculture and industry, Agricultural finance policy, Agricultural Marketing and Warehousing, Issues in food security, Policies for sustainable agriculture.

References

1. Agarawal A.N. (2006): Indian Economy: Problems of Development and Planning , A Division of New Age International (P): Limited, New Delhi.
2. Bawa, R.S. and P.S. Raikhy (Ed.) (1997), Structural Changes in Indian Economy, Guru NanakDev University Press, Amritsar.
3. Brahmananda, PR. And V.R. Panchmukhi (Eds.) (2001), Development Experience in the Indian Economy: Inter-state Perspectives, Book well, Delhi.
4. Dutt R and KPM Sundharam (2002): Indian Economy: S. Chand New Delhi.
5. Misra S.K. and V.K. Puri, (2020): Indian Economy, Himalaya, Publishing house, Mumbai.
6. Uma Kapila (2019): Indian Economy-Since Independence-17th Edition, Academic Foundation.

भारतीय अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये

घटक रचना :

- १.० उद्दिष्ट्ये
- १.१ भारतीय अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये
- १.२ लोकसंख्याशास्त्रीय वैशिष्ट्ये
- १.३ राष्ट्रीय उत्पन्न, वाढ आणि संरचनात्मक बदल
- १.४ प्रश्न

१.० उद्दिष्ट्ये

- भारतीय अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये अभ्यासणे.
- भारताची लोकसंख्याशास्त्रीय वैशिष्ट्ये
- राष्ट्रीय उत्पन्ना, वाढ आणि संरचनात्मक बदलांचा अभ्यास करणे.

१.१ भारतीय अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये

भारत ही एक निम्न-मध्यम उत्पन्न असलेली अर्थव्यवस्था आहे आणि आकारानुसार, 2024 मध्ये अमेरिकन डॉलर्स 2850 च्या दरडोई स्थूल देशांतर्गत उत्पादनासह अमेरिकन डॉलर्स 4.12 ट्रिलियनच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादनासह ती जगातील पाचवी सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था आहे. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने 2024 या वर्षासाठी वाढीचा अंदाज वर्तवला आहे जो 6.2 टक्के आहे. स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या सध्याच्या वार्षिक वाढीच्या दरानुसार, भारत पुढील पाच वर्षात पाच ट्रिलियन डॉलरचा टप्पा ओलांडून जगातील तिसरी सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था बनण्याचा अंदाज आहे आणि केवळ चीन आणि अमेरिकेच्या अनुक्रमे दुसऱ्या आणि पहिल्या स्थानावर आघाडीवर आहेत. सन 2024 मध्ये, चीनचा स्थूल देशांतर्गत उत्पादन अमेरिकन डॉलर्स 18.57 ट्रिलियन होता आणि अमेरिकेचा स्थूल देशांतर्गत उत्पादन अमेरिकन डॉलर्स 27.97 ट्रिलियन होता. 2028 पर्यंत, भारत जगातील तिसरी सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था असेल, तथापि, त्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेला बराच काळ तिसरी सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था म्हणून समाधान मानावे लागेल. दरडोई संदर्भात, सन 2024 मध्ये चीनचा दरडोई स्थूल देशांतर्गत उत्पादन अमेरिकन डॉलर्स 13,160 आणि अमेरिकन डॉलर्स 83060 आहे. चीन आणि अमेरिका हे दोन्ही देश दरडोई स्थूल देशांतर्गत उत्पादन च्या बाबतीत भारतापेक्षा बरेच पुढे आहेत.

जागतिक बँक देशांचे चार श्रेणींमध्ये वर्गीकरण करते: कमी उत्पन्न, निम्न मध्यम उत्पन्न, उच्च मध्यम उत्पन्न आणि उच्च उत्पन्न. अमेरिकन डॉलर्स 1135 पेक्षा कमी

दरडोई स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न असलेले देश कमी उत्पन्न असलेले देश (LICs) म्हणून वर्गीकृत आहेत, अमेरिकन डॉलर्स 1136 आणि अमेरिकन डॉलर्स 4465 च्या दरम्यान असलेले लोक निम्न मध्यम उत्पन्न देश (LMCs) म्हणून ओळखले जातात, ज्यांना अमेरिकन डॉलर्स 4466 आणि अमेरिकन डॉलर्स 13845 च्या दरम्यान आहे त्यांना उच्च मध्यम उत्पन्न देश (UMCs) म्हटले जाते. आणि ज्यांचे उत्पन्न अमेरिकन डॉलर्स 13845 पेक्षा जास्त आहे त्यांना उच्च उत्पन्न देश (HICs) म्हणतात. ही वर्गीकरणे चलनवाढीसाठी वेळोवेळी समायोजित केली जातात आणि येथे दिलेली एक 2022 वर्षासाठी आहे. दरडोई स्थूल देशांतर्गत उत्पादन मधील वास्तविक वाढीच्या सध्याच्या दरांवर, भारतीय अर्थव्यवस्था आतापासून 23 वर्षे म्हणजे 2047 पर्यंत अमेरिकन डॉलर्स 13845 च्या उच्च उत्पन्नाच्या आकड्याचा तळ गाठण्यात यशस्वी होऊ शकते. आतापासून भविष्यवाणीचा कालावधी जितका जास्त असेल तो अंदाज खरा ठरण्याची शक्यता कमी असते आणि 23 वर्षे हा खूप मोठा कालावधी असतो. तद्वतच आणि वास्तवात बोलायचे झाल्यास, आपण दरडोई उत्पन्न साठी मध्यम लक्ष्य ठेवले पाहिजे म्हणजे पुढील पाच वर्षांचे लक्ष्य निश्चित करणे आणि लक्ष्य साध्य करण्यासाठी नियोजनबद्ध प्रयत्न करणे.

अर्थव्यवस्थेच्या या स्थितीच्या प्रस्तावनेसह, आपण भारतीय अर्थव्यवस्थेची व्यापक वैशिष्ट्ये पाहू.

1. **कमी दरडोई उत्पन्न.** आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या मते, 2024 मध्ये भारताचे दरडोई स्थूल देशांतर्गत उत्पादन अमेरिकन डॉलर्समध्ये 2850 होते . वर्ष 2022 मध्ये हा आकडा अमेरिकन डॉलर्स 2389 होता. प्रती व्यक्ती प्रती दिन या दृष्टीने, भारताचे दरडोई स्थूल देशांतर्गत उत्पादन अमेरिकन डॉलर्स 8379 होते आणि हा वाटा जागतिक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाच्या 41 % इतका होता .त्याच वर्षी दरडोई स्थूल देशांतर्गत उत्पादनानुसार भारताचा क्रमांक 90 देशांपैकी 920 होता. श्रीलंका 97व्या, बांगलादेश 121व्या क्रमांकावर, लक्झेम्बर्गचे प्रतिव्यक्ती स्थूल देशांतर्गत उत्पादन अमेरिकन डॉलर्स 142,214 इतके असून तो जगाच्या दरडोई सरासरी स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या 689% वाट्यासह पहिल्या क्रमांकावर आहे. 08 व्या क्रमांकावर असलेल्या अमेरिकेचे दरडोई स्थूल देशांतर्गत उत्पादन अमेरिकन डॉलर्स 76,399 इतके होते . आणि चीनचा अमेरिकन डॉलर्स 21,476 च्या दरडोई स्थूल देशांतर्गत उत्पादनासह 72 वा क्रमांक होता. आणि सरासरी जागतिक स्थूल देशांतर्गत उत्पादनामध्ये 104% वाटा होता. ज्या 179 देशांसाठी आकडेवारी उपलब्ध होती , त्यापैकी 119 देश भारतापेक्षा चांगले होते. चीन हा देश जो एकेकाळी स्थूल देशांतर्गत उत्पादन आणि दरडोई स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या बाबतीत समान होता, आता चीनचे दरडोई स्थूल देशांतर्गत उत्पादन हे अमेरिकेनंतर दुसऱ्या क्रमांकाचे आहे आणि भारताच्या अंदाजे तिप्पट आहे. सन 2022 मध्ये, चीनचे नाममात्र स्थूल देशांतर्गत उत्पादन अमेरिकन डॉलर्स 17.963 ट्रिलियन होते आणि जागतिक स्थूल देशांतर्गत उत्पादनामध्ये 17.86% वाटा असलेले स्थूल देशांतर्गत उत्पादन अमेरिकन डॉलर्स 12,598 होते . अमेरिकेच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाचा आकडा अमेरिकन डॉलर्स 25.463 ट्रिलियन होता

ज्याचा जागतिक स्थूल देशांतर्गत उत्पादनामध्ये 25.32% वाटा होता. अमेरिकन डॉलर्स 3.385 च्या नाममात्र स्थूल देशांतर्गत उत्पादनासह आणि जागतिक स्थूल देशांतर्गत उत्पादनामध्ये 3.37% वाटा असलेल्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या बाबतीत भारत 5 व्या क्रमांकावर आहे. चीन आणि भारत या दोन्ही देशांची लोकसंख्या जवळजवळ समान आहे आणि म्हणून त्यांची तुलना योग्यरित्या केली जाऊ शकते.

2. **कामगार दलाचे व्यावसायिक वितरण.** कृषी क्षेत्रात काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांमध्ये भारताचा वाटा सर्वात मोठा आहे. सन 2011-12 मध्ये, कृषी क्षेत्राने 49.26% कामगारांना रोजगार दिला आणि 2021 मध्ये हा आकडा 43.96% वर आला. म्हणून 10 वर्षांच्या कालावधीत, कृषी कर्मचाऱ्यांमध्ये पाच टक्क्यांनी घट झाली आणि टक्केवारीनुसार ही घट 10.75 टक्के होती. दोन्ही वर्षांसाठी आणि सेवा क्षेत्रासाठी औद्योगिक कर्मचारी संख्या अनुक्रमे 23.11% आणि 25.34 टक्के होती, ही आकडेवारी 27.53 आणि 30.7 होती. 2011-12 आणि 2021-22 या दशकात औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्रातील कर्मचारी संख्या अनुक्रमे 10 आणि 11 टक्क्यांनी वाढली. 2021-22 मध्ये भारताच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादनामध्ये कृषी क्षेत्राचे योगदान 21% होते, उद्योगाचे योगदान 26.50 होते आणि सेवा क्षेत्राचे स्थूल देशांतर्गत उत्पादनामध्ये योगदान 52.50% होते. 2011-12 मधील ही आकडेवारी 21.70 (शेती), 29.3% (उद्योग) आणि 49.0% (सेवा) होती. प्राथमिक क्षेत्रातील रोजगारामध्ये 10.75% ची घट झाली आहे , स्थूल देशांतर्गत उत्पादन मध्ये प्राथमिक क्षेत्राच्या योगदानामध्ये 3.23% घट झाली आहे. दुय्यम क्षेत्रातील रोजगार 9.65% ने वाढला आहे परंतु स्थूल देशांतर्गत उत्पादन मध्ये योगदान 9.55% ने घटले आहे हे पाहून आश्चर्य वाटते. तृतीयक क्षेत्राने रोजगारामध्ये सर्वाधिक 11.52% वाढ नोंदवली आहे आणि दहा वर्षांच्या कालावधीत स्थूल देशांतर्गत उत्पादनामध्ये त्याचे योगदान 7.15% वाढले आहे. त्यामुळे स्थूल देशांतर्गत उत्पादनामध्ये सर्वात कमी वाटा असलेले प्राथमिक क्षेत्र हे भारतातील प्रमुख नियोक्ते बनले आहे जे खराब उत्पादकता दर्शवते.

तक्ता १.१ भारताच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादनामध्ये व्यावसायिक वितरण किंवा श्रमशक्ती आणि क्षेत्र – आधारित योगदान						
क्षेत्र	2011-12		2021-22		रोजगारातील बदल %	स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील बदल %
	रोजगार संख्या %	स्थूल देशांतर्गत उत्पादन योगदान	रोजगार %	स्थूल देशांतर्गत उत्पादन		
प्राथमिक	49.26	21.70	43.96	21.00	-10.75	-3.23
दुय्यम	23.12	29.30	25.34	26.50	+9.65	-9.55
तृतीयक	27.53	49.00	30.70	52.50	+11.52	+7.15
Source: Collated from Economic Survey of India 2022-23						

3. **क्षितिजावर चांदीचे अस्तर असलेले उच्च लोकसंख्येचे ऐतिहासिक ओझे.** भारताच्या लोकसंख्या वाढीच्या इतिहासात 1921 हे वर्ष मोठ्या विभाजनाचे वर्ष मानले जाते. कारण 1921 पासून लोकसंख्या झपाट्याने वाढू लागली. स्थिर आणि संघटित राज्याचे अस्तित्व, विज्ञान आणि तंत्रज्ञानातील प्रगती आणि आरोग्याच्या पायाभूत सुविधांमध्ये झालेल्या सुधारणांमुळे मृत्युदर झपाट्याने घसरला आणि अनेक दशके जन्मदर उच्च राहिला. भारताच्या लोकसंख्येमध्ये झपाट्याने वाढ होत आहे. सन 2022 मध्ये भारताने चीनला मागे टाकून जगातील सर्वाधिक लोकसंख्या असलेल्या देशाचा दर्जा प्राप्त केला आहे. त्यामुळे आज भारत हा जगाचा नवीन लोकसंख्येचा आधार आहे.

तक्ता 1. 2 – भारताची लोकसंख्या (1911 to 2100)						
वर्ष	लोकसंख्या (दशलक्ष मध्ये)	जन्मदर	मृत्युदर	वार्षिक वाढीचा दर (%)	दशवार्षिक वाढीचा दर (%)	एकूण जननदर
1911	315.156	-	-	-	7.4	-
1921	318.942	-	-	-	1.2	-
1931	352.838	-	-	-	10.6	-
1941	388.997	-	-	-	10.2	-
1951	361.088	43.97	27.58	2.21	-7.17	5.90
1961	439.235	41.83	21.94	2.33	21.6	5.89
1971	548.160	38.96	16.99	2.24	24.8	5.53
1981	683.329	35.99	13.22	2.30	24.7	4.79
1991	846.421	31.22	10.72	2.12	23.9	4.00
2001	1028.737	26.17	08.66	1.82	21.5	3.27
2011	1210.855	20.85	07.48	1.37	17.7	2.55
2021	1407.564	17.37	07.34	0.80	16.25	2.17
2024	1441.720	16.75	07.47	0.92	-	2.12
2031	1526.209	15.32	7.93	-	8.43	2.01
2041	1619.318	13.16	8.83	-	6.10	1.88
2051	1674.343	11.90	9.77	0.25	3.40	1.80
2061	1696.121	10.97	11.08	-	1.30	1.75
2064	1696.962	10.73	11.44	0.00	-	1.74
2071	1687.990	10.18	12.23	-	-0.48	1.72
2081	1649.862	9.72	13.13	-	-2.26	1.71
2091	1591.484	9.48	13.62	-	-3.50	1.71
2100	1529.850	9.25	13.78	-0.46	-3.87	1.71
Data up to 2011 are based on census figures and thereafter based on UN estimates and projections. The annual growth rate of population figures are over the previous year and not decadal. Birth rates and Death rates are per 1000 of the population.						

1921 मध्ये भारताच्या लोकसंख्येचा दशकातील वाढीचा दर केवळ 1.2% होता. त्यानंतर, दशकातील वाढीचा दर दुहेरी अंकात गेला. 1951 हे वर्ष भारताच्या फाळणीमुळे नकारात्मक वाढीचा दर दर्शविते परंतु 1951 नंतर, दशकातील लोकसंख्या वाढीचा दर फाळणीपूर्वीच्या दशकांपेक्षा दुप्पट होता. 2001 नंतरच दशकातील वाढीचा दर घसरण्यास सुरुवात झाली. 2064 मध्ये लोकसंख्येमध्ये शून्य वाढ नोंदवण्याचा अंदाज आहे आणि त्यानंतर भारताच्या लोकसंख्येमध्ये पूर्णपणे घट होईल. कारण 2024 च्या खूप आधी, भारताने प्रजनन दराची बदलती पातळी गाठली आहे जी 2.1 आहे. जेव्हा प्रजनन दर 2.1 असेल तेव्हा लोकसंख्या स्वतःची जागा घेईल. तथापि, तुमच्या लक्षात येईल की लोकसंख्येचा वार्षिक वाढीचा दर 2064 मध्येच शून्य झाला आहे. 2064 नंतरच भारताची लोकसंख्या पूर्णपणे घटेल. 1951 ते 1991 दरम्यान, लोकसंख्येचा वार्षिक वाढीचा दर वार्षिक 2 टक्क्यांहून अधिक होता, तर स्थूल देशांतर्गत उत्पादन मध्ये सरासरी वार्षिक वाढीचा दर सुमारे 4 टक्के होता. परिणामी, दरडोई उत्पन्नात वार्षिक वाढ सुमारे 2 टक्के होती. या दराने, भारताला त्याचे दरडोई उत्पन्न दुप्पट होण्यासाठी 36 वर्षांहून अधिक काळ लागला आणि बराच काळ जगातील कमी उत्पन्न असलेला देश म्हणून राहिला. 2009 मध्येच भारत कमी मध्यम उत्पन्नाचा देश बनला आणि 2047 पर्यंत आपण कदाचित अमेरिकन डॉलर्स 4466 आणि अमेरिकन डॉलर्स 13845 च्या दरडोई उत्पन्न श्रेणीसह उच्च मध्यम उत्पन्न असलेला देश बनणार आहोत कारण पुढील 23 वर्षांमध्ये उत्पन्नाच्या श्रेणीमध्ये लक्षणीय सुधारणा केली जाईल.

4. **भारतातील बेरोजगारी आणि कामगार बाजार.** भारतातील बेरोजगारी विविध रूपे धारण करते. तथापि, सन 1921 पासून देशाच्या लोकसंख्येमध्ये झपाट्याने वाढ झाल्यामुळे कामगार संख्याही झपाट्याने वाढली. वाढत्या श्रमशक्तीला सामावून घेण्याइतकी कृषी अर्थव्यवस्था मोठी आणि प्रगत नाही, त्यामुळे संरचनात्मक बेरोजगारी निर्माण होते. परिणामी, श्रमशक्तीचे लक्षणीय ग्रामीण ते शहरी स्थलांतर होते. स्थलांतर ढकलणे आणि खेचणे या दोन्ही घटकांमुळे होते. ग्रामीण भागातून अतिरिक्त श्रमशक्ती बाहेर ढकलली जात असताना, शहरी भागातील विविध रोजगाराच्या संधींमुळे ग्रामीण भागातील श्रमशक्तीचा एक महत्वाचा भाग शहरी भागात खेचला जातो. तथापि, श्रमशक्तीचे ग्रामीण ते शहरी स्थलांतर आणि खेचणान्या घटकाच्या अतिरेकीमुळे, ग्रामीण बेरोजगारीचा एक भाग शहरी भागात शहरी बेरोजगारीच्या रूपात प्रकट होतो. त्यामुळे भारतातील बेरोजगारीचे प्रमुख प्रकार म्हणजे शहरी बेरोजगारी आणि ग्रामीण बेरोजगारी. शहरी बेरोजगारी औद्योगिक बेरोजगारी आणि सुशिक्षित बेरोजगारी मध्ये वर्गीकृत केली जाऊ शकते तर ग्रामीण बेरोजगारी, हंगामी बेरोजगारी आणि प्रच्छन्न बेरोजगारी मध्ये वर्गीकृत केली जाऊ शकते. नेहमीच्या स्थितीतील बेरोजगारीचा दर हा एक व्यक्ती दर असतो आणि दीर्घकालीन बेरोजगारी दर्शवतो कारण संदर्भ वर्षात जे लोक सामान्यतः बेरोजगार आढळतात ते सर्व बेरोजगार गणले जातात.

PLFS म्हणजे नियतकालिक श्रमशक्ती सर्वेक्षणवार्षिक अहवाल 2022-23 नुसार, विविध वर्षासाठी भारतातील वर्तमान साप्ताहिक स्थिती बेरोजगारीचा दर तक्ता 1.2 मध्ये दिलेला आहे. एखाद्या व्यक्तीने संदर्भ आठवड्याच्या कोणत्याही दिवशी किमान एक तास कोणत्याही एक किंवा अधिक फायदेशीर क्रियाकलापांचा पाठपुरावा केला तर त्याला कामावर ठेवले जाते. दुसरीकडे, जर एखादी व्यक्ती कोणत्याही फायदेशीर क्रियाकलाप करत नसेल, परंतु कामासाठी शोधात असेल किंवा उपलब्ध असेल, तर ती व्यक्ती बेरोजगार मानली जाते.

तक्ता 1.3 15 वर्षे व त्याहून अधिक वयाच्या व्यक्तीसाठी वर्तमान साप्ताहिक स्थितीनुसार बेरोजगारीचा दर (2018-19 to 22-23)			
वर्ष	पुरुष	महिला	व्यक्ती
2018-19	8.7	8.7	8.7
2019-20	9.3	7.3	8.8
2020-21	7.8	6.6	7.5
2021-22	6.9	5.8	6.6
2022-23	5.1	5.1	5.1
नियतकालिक श्रमशक्ती सर्वेक्षण Annual Report 2022-23			

2018-19 मध्ये बेरोजगारीचा दर 8.7% इतका उच्च होता. त्यानंतरच्या वर्षामध्ये ते किरकोळ वाढला आणि महामारीच्या वर्षात आश्चर्यकारकपणे घसरला आणि त्यानंतर पाच वर्षांच्या कालावधीतील सर्वात खालच्या पातळीवर 2022-23 मध्ये 5.1% झाला . तुम्ही तक्ता 1.2 वरून पाहू शकता की सध्याच्या साप्ताहिक स्थितीच्या आधारावर बेरोजगारीचा दर 2018-19 मधील 8.7% वरून 2022-23 मध्ये 5.1% पर्यंत घसरला आहे. सर्वेक्षणाच्या तारखेपूर्वीच्या शेवटच्या 365 दिवसांच्या संदर्भ कालावधीच्या आधारावर क्रियाकलाप स्थिती निर्धारित केली जाते, तेव्हा ती व्यक्तीची नेहमीची क्रियाकलाप स्थिती म्हणून ओळखली जाते. नियतकालिक श्रमशक्ती सर्वेक्षण वार्षिक अहवाल 2022-23 नुसार 2020-21 मध्ये 4.2%, 2021-22 मध्ये 4.1 आणि 2022-23 मध्ये 3.2 असा सामान्य स्थितीचा बेरोजगारीचा दर किंवा दीर्घकालीन बेरोजगारी होती.

रोजगार आणि बेरोजगारीवरील आकडेवारी साप्ताहिक आणि नेहमीच्या स्थितीतील बेरोजगारीच्या संदर्भात गेल्या वर्षासाठी चांगली दिसत असली तरी, अमेरिकेसारख्या प्रगत देशांच्या तुलनेत कामगार शक्ती सहभागाचा दर सुधारणे पुरेसे नाही. 2022-23 च्या नियतकालिक श्रमशक्ती सर्वेक्षण वार्षिक अहवालानुसार श्रमशक्ती सहभाग दराचे तपशील तक्ता 1.3 मध्ये दिले आहेत.

तक्ता 1.4 – 15 वर्षे आणि त्याहून अधिक वयाच्या व्यक्तींसाठी नेहमीच्या स्थितीत अखिल भारतीय कामगार दलाचा सहभाग दर									
सर्वेक्षण कालावधी	ग्रामीण			शहरी			भारत		
	पुरुष	महिला	व्यक्ती	पुरुष	महिला	व्यक्ती	पुरुष	महिला	व्यक्ती
2017-18	76.4	24.6	50.7	74.5	20.4	47.6	75.8	23.3	49.8
2018-19	76.4	26.4	51.5	73.7	20.4	47.5	75.5	24.5	50.2
2019-20	77.9	33.0	55.5	74.6	23.3	49.3	76.8	30.0	53.5
2020-21	78.1	36.5	57.4	74.6	23.3	49.1	77.0	32.5	54.9
2021-22	78.2	36.6	57.5	74.7	23.8	49.7	77.2	32.8	55.2
2022-23	80.2	41.5	60.8	74.5	25.4	50.4	78.5	37.0	57.9
नियतकालिक श्रमशक्ती सर्वेक्षण Annual Report 2022-23									

सर्वेक्षण कालावधी 2017-18 ते 2022-23 दरम्यान, हे स्पष्टपणे आढळले आहे की ग्रामीण महिला श्रमशक्ती सहभाग दर शहरी महिला श्रमशक्ती सहभाग दर पेक्षा जास्त आहे. पुरुष एलएफपीआरच्या बाबतीतही हेच खरे आहे, तथापि, संदर्भ महिला श्रमशक्ती सहभाग दराच्या फरकाचे अंतर जास्त आहे. स्वतःच, शहरी महिला श्रमशक्ती सहभाग दर खूप कमी आहे आणि हेच सर्व भारतीय महिला श्रमशक्ती सहभाग दराच्या बाबतीतही सत्य आहे जे 2022-23 मध्ये 37% होते आणि पुरुष श्रमशक्ती सहभाग दर 78.5% होते. पुरुष श्रमशक्ती सहभाग दर महिलांपेक्षा शंभर टक्क्यांनी जास्त आहे, जरी संदर्भाधीन कालावधीत, महिला श्रमशक्ती सहभाग दर 23.3% वरून 37% पर्यंत वाढला. 2022-23 मध्ये भारतासाठी श्रमशक्ती सहभाग दर 57.9% होता. त्याच वर्षी, अमेरिकेमधील श्रमशक्ती सहभाग दर 62.5% होता. खराब श्रमशक्ती सहभाग दर म्हणजे उत्पादक मानवी संसाधनांचा मोठा अपव्यय आणि स्थूल देशांतर्गत उत्पादन चे संभाव्य नुकसान. त्यामुळे देशातील श्रमशक्ती सहभाग दर विशेषतः महिला श्रमशक्ती सहभाग दर सुधारण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

तक्ता 1.5 – 15 वर्षे आणि त्याहून अधिक वयाच्या व्यक्तींसाठी नेहमीच्या स्थितीत बेरोजगारीचा दर									
सर्वेक्षण कालावधी	ग्रामीण			शहरी			भारत		
	पुरुष	महिला	व्यक्ती	पुरुष	महिला	व्यक्ती	पुरुष	महिला	व्यक्ती
2017-18	5.7	3.8	5.3	6.9	10.8	7.7	6.1	5.6	6.0
2018-19	5.5	3.5	5.0	7.0	9.8	7.6	6.0	5.1	5.8
2019-20	4.5	2.6	3.9	6.4	8.9	6.9	5.0	4.2	4.8
2020-21	3.8	2.1	3.3	6.1	8.6	6.7	4.5	3.5	4.2
2021-22	3.8	2.1	3.2	5.8	7.9	6.3	4.4	3.3	4.1
2022-23	2.7	1.8	2.4	4.7	7.5	5.4	3.3	2.9	3.2
नियतकालिक श्रमशक्ती सर्वेक्षण Annual Report 2022-23									

तक्ता 1.5 वर एक नजर टाकल्यास असे दिसून येते की बेरोजगारी (नेहमी स्थिती) 6% ते 3.2% कामगार शक्तीच्या संदर्भाखालील कालावधीत लक्षणीय आहे. तथापि, सर्व सर्वेक्षण वर्षांमध्ये अखिल भारतीय पुरुष बेरोजगारीचा दर किरकोळ जास्त आहे. शहरी महिला बेरोजगारीचा दर सर्व वर्षांमध्ये पुरुष बेरोजगारीच्या दरापेक्षाही अधिक आहे. सर्वेक्षणाच्या सर्व वर्षांमध्ये ग्रामीण पुरुष बेरोजगारीचा दर देखील महिला बेरोजगारीपेक्षा जास्त आहे.

2022-23 या वर्षात बेरोजगारीचा दर कमी असला तरी तो देशासाठी शुभ नाही कारण त्याच वर्षी महिलांचा श्रमशक्ती सहभाग दर 37% इतका कमी होता. कारणे शोधली पाहिजेत आणि योग्य उपाय योजले पाहिजेत जेणेकरून महिला श्रमशक्ती सहभाग दर पुरुष श्रमशक्ती सहभाग दराबरोबर जुळतील.

5. वाढत्या भांडवलाची निर्मिती. भांडवल निर्मिती म्हणजे अर्थव्यवस्थेत उत्पादक क्षमता निर्माण करणे होय. अर्थव्यवस्थेची उत्पादक क्षमता बचत आणि गुंतवणुकीवर अवलंबून असते. तक्ता 1.6 पाहिल्यावर, तुमच्या लक्षात येईल की 1950-51 मध्ये सकल देशांतर्गत बचत (सकल देशांतर्गत बचत) स्थूल देशांतर्गत उत्पादन च्या 9.4% एवढी कमी होती आणि त्यानंतर सकल देशांतर्गत बचत 2010-11 मध्ये 36.9% च्या शिखरावर गेली आहे. सकल देशांतर्गत बचत दर 2020-21 मध्ये घसरला आहे आणि त्याचे कारण सुरक्षितपणे साथीच्या रोगाला दिले जाऊ शकते. बचतीचे खऱ्या गुंतवणुकीत रूपांतर झाल्यावर भांडवल निर्मिती किंवा उत्पादक क्षमता निर्माण होते. तुमच्या लक्षात येईल की भारतातील भांडवल निर्मितीचा दर खूपच सुधारला होता आणि 2010-11 मध्ये 39.8% च्या सर्वकालीन उच्चांकावर पोहोचला होता.

तक्ता 1.6 एकूण देशांतर्गत बचत आणि सध्याच्या बाजार भावानुसार भारतातील एकूण भांडवल निर्मिती (2011-12 मालिका)		
वर्ष	सकल देशांतर्गत बचत	स्थूल भांडवल निर्मिती
1950 -51	9.4	10.1
1960-61	11.3	15.4
1970-71	13.9	16.4
1980-81	17.2	20.7
1990-91	23.2	28.2
2000-01	24.8	26.2
2010-11	36.9	39.8
2020-21	28.2	27.3
Table IES 2022-23		

6. भारतीय अर्थव्यवस्थेचे विकास निर्देशक -

ऑक्सफॅम इंटरनॅशनल, ने स्थापन केलेल्या 21 स्वतंत्र स्वयंसेवी संस्थांच्या ब्रिटीश संघानुसार, उच्च वर्गीय 10% भारतीयांकडे 77% राष्ट्रीय संपत्ती आहे आणि 2017 मध्ये निर्माण झालेल्या संपत्तीपैकी 73% संपत्ती सर्वात श्रीमंत एक टक्का लोकांकडे गेली आहे. दुसऱ्या टोकावर, 670 दशलक्ष भारतीय जे लोकसंख्येच्या तळाशी आहेत त्यांच्या संपत्तीत केवळ एक टक्का वाढ झाली आहे. सन 2000 मध्ये फक्त नऊ अब्जाधीश होते आणि 2017 मध्ये ही संख्या 101 वर पोहोचली. भारतीय अब्जाधीशांची संपत्ती 2018-19 मध्ये भारताच्या केंद्रीय अर्थसंकल्पापेक्षा 24,422 अब्ज रुपये इतकी होती. दरवर्षी 63 दशलक्ष लोक परवडत नसलेल्या आरोग्य सेवा खर्चामुळे गरिबीत ढकलले जातात.

जगभरातील उत्पन्नाचे वितरण आणि उत्पन्नातील विषमता यांचा अभ्यास असे सूचित करतो की आर्थिक वाढ आणि विकासाची फळे समाजातील सर्व उत्पन्न वर्गांमध्ये समान प्रमाणात वाटली जात नाहीत. समाजातील विविध विभाग आणि विविध वर्गांमध्ये कमावण्याच्या वेगवेगळ्या क्षमता असतील आणि त्यामुळे उत्पन्नातील विषमता ही सर्व समाजांची नैसर्गिक बाजू म्हणून कायमच राहील. तथापि, ही उत्पन्नाची विषमता नसून सर्व समाज ज्या प्रमाणात उत्पन्न असमानतेने त्रस्त आहेत, ही चिंतेची बाब आहे. उत्पन्नातील विषमता जितकी जास्त असेल तितके समाजातील खालच्या वर्गाचे आर्थिक कल्याण होईल. कमावण्याच्या क्षमतेव्यतिरिक्त, अनेक सामाजिक-आर्थिक घटक आहेत जे सर्वसाधारणपणे उत्पन्नाचे वितरण आणि विशेषतः कमावण्याची क्षमता निर्धारित करतात. जर उत्पन्न समान रीतीने वितरीत केले गेले असेल तर कोणतेही भिन्न आर्थिक वर्ग नसतील म्हणजेच संपूर्ण आर्थिक समानता असेल किंवा तो वर्गहीन

समाज असेल. वर्गविहीन समाज आर्थिक वाढ आणि विकासासाठी अनुकूल नसतो आणि म्हणूनच आर्थिक इंजिनला चालना देण्यासाठी निसर्गाने अंतर्भूत केलेली काही प्रमाणात आर्थिक विषमता आवश्यक असते. तथापि, जर उत्पन्नातील विषमता व्यापक आणि प्रचंड असेल तर, सामाजिक-आर्थिक दृश्य हे भारत आणि आशिया, आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिकेतील इतर कमी विकसित अर्थव्यवस्थांप्रमाणेच विपुल आणि प्रचंड गरिबीचे असेल.

उत्पन्नाच्या समानतेच्या बाबतीत, जागतिक विषमता अहवाल 2022 नुसार, शीर्ष 10% भारतीयांचा राष्ट्रीय उत्पन्नात 57% वाटा होता आणि 2021 च्या राष्ट्रीय उत्पन्नात खालच्या 50% भारतीयांचा वाटा फक्त 13% होता. शीर्ष 10% आणि खालच्या 50% मधील उत्पन्नातील अंतर 22 पट आहे. शीर्ष एक टक्का राष्ट्रीय उत्पन्नात 22% वाटा होता. संपत्तीच्या मालकीतील विषमता उत्पन्न असमानतेपेक्षा जास्त आहे. खालच्या 50% लोकांचा राष्ट्राच्या संपत्तीमध्ये 5.9% वाटा होता, तर वरच्या 10% लोकांकडे राष्ट्रीय संपत्तीच्या 64.6% आणि वरच्या 1% लोकांकडे राष्ट्राच्या संपत्तीच्या 33% मालकी होते. जागतिक बँक आणि ससेक्स विद्यापीठ, इंग्लंड यांनी विषमतेच्या मर्यादेवर अभ्यास केला. अभ्यासाने असमानतेचे प्रमाण तीन व्यापक श्रेणींमध्ये वर्गीकृत केले आहे: उच्च, मध्यम आणि निम्न असमानता. असमानतेचे प्रमाण सर्वात कमी 40 टक्के लोकसंख्येच्या वाट्याच्या आधारावर मोजले गेले. वर्गीकरण तक्ता 1.7 मध्ये दिले आहे.

तक्ता 1.7. उत्पन्न विषमतेचे वर्गीकरण		
न.	सर्वात कमी 40 % लोकसंख्येचा वाटा Share of the Lowest 40% of population	Income Inequality उत्पन्न विषमता
1.	12 टक्क्यांपेक्षा कमी	उच्च
2.	17 टक्क्यांपेक्षा कमी आणि 12 टक्क्यांपेक्षा जास्त .	मध्यम
3.	17 टक्क्यांपेक्षा जास्त	Low

अशाप्रकारे हे स्पष्ट होते की भारतातील उत्पन्न आणि संपत्ती या दोन्ही विषमता खूप जास्त असून वरच्या बाजूला श्रीमंतांचा एक छोटा वर्ग आणि तळाशी गरीब वर्ग आहे.

आयकराचा किरकोळ दर कॉर्पोरेशन करापेक्षा जास्त असण्याचा मान भारताला आहे आणि त्यामुळे आयकर भरणाऱ्यांनी तिजोरीत केलेले योगदान देशातील कॉर्पोरेट क्षेत्रापेक्षा जास्त आहे. अप्रत्यक्ष करांचा विचार केला तर, 64% GST तळाच्या 50% लोकसंख्येकडून आला. याउलट, उच्च वर्गातील 10% भारतीयांनी जीएसटीमध्ये केवळ चार टक्के योगदान दिले.

जागतिक 2023 मधील अन्न सुरक्षा आणि पोषण स्थितीनुसार, 74% भारतीय निरोगी आहार घेऊ शकत नाहीत. जागतिक भूक निर्देशांक 2023 नुसार, भारताचा जागतिक भूक निर्देशांक स्कोअर 28.7 होता आणि तो क्रमांक 111/125 देशांवर होता. 2023 मध्ये जागतिक जागतिक भूक निर्देशांक स्कोअर 18.3 मध्यम मानला गेला. 2022 मध्ये, भारत 107/125 वर होता. जागतिक भूक निर्देशांक देशांना 100 पॉइंट श्रेणीत श्रेणीबद्ध करते ज्यात शून्य हे भुकेची अनुपस्थिती दर्शवते आणि 100 सर्व व्यापक भूक दर्शवते. जागतिक भूक निर्देशांक ची तीव्रता प्रमाण खालीलप्रमाणे आहे:

तक्ता 1.8 - जागतिक भूक निर्देशांक 2023 (तीव्रता प्रमाण)		
वर्गीकरण	प्रमाण	भारताचे प्रमाण आणि क्रमांक
कमी	≤ 9.9	
मध्यम	10 – 19.9	
गंभीर	20 – 34.9	जागतिक भूक निर्देशांक Score = 28.7
चिंताजनक	35 – 49.9	Rank = 111/125
अतिशय चिंताजनक	≥ 50	

जागतिक भूक निर्देशांक स्कोअर चार निर्देशकांवर आधारित आहे जे अल्प पोषण आणि कुपोषण दर्शवते. हे संकेतक आहेत अल्प-पोषण (उष्मांकाच्या प्रमाणापेक्षा कमी), मुलांची वाढ (पाच वर्षांखालील मुलांची उंची समान), मुलांचे कुपोषण (पाच वर्षांखालील मुलांचे वजन कमी) आणि बालमृत्यू (पाच वर्षांखालील मुलांचा मृत्यू दर). ग्लोबल जेंडर गॅप रिपोर्ट 2023 ने लैंगिक असमानतेच्या बाबतीत भारताला 146 पैकी 127 देशांमध्ये स्थान दिले आहे. कमी महिला श्रमशक्ती सहभाग दर लक्षात घेता, भारतात लैंगिक विषमता जास्त असणे आवश्यक आहे. राष्ट्रीय उत्पन्नात महिला कामगारांचा वाटा केवळ 18% होता, जो मध्य-पूर्वेतील 15% आकड्यापेक्षा जास्त आहे आणि आशियाई सरासरी (चीन वगळता) 21% च्या खाली आहे. भारतात लैंगिक विषमता त्रासदायक असताना, महिला कामगार उत्पन्नाचा वाटा 1990 मध्ये 10.6% वरून 2020 मध्ये 18.3% पर्यंत वाढला आहे या वस्तुस्थितीवरून दिलासा मिळू शकतो.

2021 मध्ये भारतासाठी लैंगिक विषमता निर्देशांक 0.490 होता आणि रँक 122 होता हे दर्शविते की 2021 मध्ये जगातील 121 देशांचा लैंगिक विषमता निर्देशांक भारतापेक्षा चांगला आहे. डेन्मार्क 0.013 गुणांसह प्रथम, अमेरिका 0.179 च्या स्कोअरसह 21 व्या क्रमांकावर आहे. ऑस्ट्रेलिया 0.073 च्या स्कोअरसह 5 व्या स्थानावर आणि येमेन 0.820 च्या स्कोअरसह 170 क्रमांकावर आहे जे सर्वोच्च लैंगिक विषमता निर्देशांक आणि लिंग आधारित किमान समान समाज दर्शवते. लैंगिक विषमता निर्देशांक आणि मानव विकास निर्देशांक सोबत सकारात्मक संबंध असल्याचे दिसून येते. उच्च मानव विकास निर्देशांक देशांचा लैंगिक विषमता निर्देशांक स्कोअर कमी होता आणि त्याउलट कमी मानव विकास निर्देशांक असणाऱ्या देशांचा लैंगिक विषमता निर्देशांक खालील तक्ता मानव विकास निर्देशांकाच्या आधारे वर्गीकृत देशांच्या चार गटांसाठी लैंगिक

विषमता निर्देशांक दर्शवितो. तुमच्या लक्षात येईल की अत्यंत उच्च मानव विकास निर्देशांक देशांमध्ये सर्वात कमी लिंग विषमता निर्देशांक ०.१५५ होता जो दर्शवितो की या देशांतील महिलांना मानव विकास निर्देशांक स्केलवर कमी वर्गीकृत देशांच्या तुलनेत उच्च लिंग समानता अनुभवली आणि कमी मानव विकास निर्देशांक देशांमध्ये सर्वाधिक लैंगिक विषमता निर्देशांक ०.५७७ आहे हे सूचित करते. या देशांतील महिलांनी किमान लैंगिक समानता अनुभवली. मध्यम मानव विकास निर्देशांक आणि ०.४९० चा लैंगिक विषमता निर्देशांक असलेला भारत विकसनशील देश असल्याने विकसनशील देशांच्या लैंगिक विषमता निर्देशांकाशी स्पष्टपणे जुळतो.

तक्ता १.९ - मानव विकास निर्देशांक आणि लैंगिक विषमता निर्देशांक यातील संबंध		
न	मानव विकास निर्देशांक Classification of Countries	Gender Inequality Index (लैंगिक विषमता निर्देशांक)
१.	अति उच्च मानव विकास	०.१५५
२.	उच्च मानव विकास	०.३२९
३.	मध्यम मानव विकास	०.४९४
४.	कमी मानव विकास	०.५७७
५.	विकसनशील देश	०.४८७
६.	भारताचा २०२१ या वर्षाचा लैंगिक विषमता निर्देशांक	०.४९०

लिंग विकास निर्देशांक. लिंग विकास निर्देशांक हे महिला आणि पुरुष मानव विकास निर्देशांक मूल्यांचे गुणोत्तर आहे. मानव विकास निर्देशांक मूल्यांमधील लिंग समानतेपासून पूर्णपणे विचलन करून देशांना पाच गटांमध्ये विभागले गेले आहे. गट १ मध्ये महिला आणि पुरुषांमधील मानव विकास निर्देशांक उपलब्धींमध्ये उच्च समानता असलेल्या देशांचा समावेश आहे (२.५ टक्क्यांपेक्षा कमी विचलन), गट २ मध्ये महिला आणि पुरुषांमधील मानव विकास निर्देशांक यशांमध्ये मध्यम ते उच्च समानता असलेले देश समाविष्ट आहेत (२.५-५ टक्के पूर्ण विचलन), गट ३ मध्ये महिला आणि पुरुषांमधील मानव विकास निर्देशांक उपलब्धींमध्ये मध्यम समानता असलेले देश समाविष्ट आहेत (५-७.५ टक्के पूर्ण विचलन), गट ४ मध्ये महिला आणि पुरुषांमधील मानव विकास निर्देशांक यशांमध्ये मध्यम ते कमी समानता असलेल्या देशांचा समावेश आहे (७.५-१० टक्के पूर्ण विचलन) आणि गट ५ मध्ये स्त्रिया आणि पुरुषांमधील मानव विकास निर्देशांक यशांमध्ये कमी समानता असलेल्या देशांचा समावेश आहे (१० टक्क्यांपेक्षा जास्त लिंग समानतेपासून पूर्णपणे विचलन).

तक्ता 1.10 - Gender Development Index (लिंग विकास निर्देशांक)		
SNO	मानव विकास निर्देशांक Classification of Countries	लिंग विकास निर्देशांक
1.	अति उच्च मानव विकास	0.986
2.	उच्च मानव विकास	0.973
3.	मध्यम मानव विकास	0.880
4.	कमी मानव विकास	0.864
5.	विकसनशील देश	0.937
6.	भारताचा 2021 या वर्षाचा लिंग विकास निर्देशांक	0.849
7.	अरब देश	0.871
8.	दक्षिण आशिया	0.852
9.	कमी विकसित देश	0.894
10.	जग	0.958

HDR म्हणजे उच्च गतिमान श्रेणी 2021-22 नुसार 2021 वर्षासाठी भारताचा लिंग विकास निर्देशांक 0.849 होता. महिला मानव विकास निर्देशांक ०.५६७ आणि पुरुष मानव विकास निर्देशांक ०.६६८ होते. लिंग समानता असल्यास पुरुष आणि स्त्रिया दोघांसाठी मानव विकास निर्देशांक मूल्ये समान असतील. लिंग विकास निर्देशांक मूल्य हे स्त्री आणि पुरुष मानव विकास निर्देशांक मूल्यांचे गुणोत्तर आहे म्हणजे $0.567/0.668 = 0.849$. दोन महत्वाच्या घटकांमुळे पुरुष एचडीआयच्या तुलनेत महिला नानाव विकास निर्देशांकाचा गुणांकन खराब आहे. ते शालेय शिक्षण आणि दरडोई उत्पन्नाची सरासरी वर्षे आहेत. 2021 मध्ये महिलांसाठी शालेय शिक्षणाची सरासरी वर्षे पुरुषांसाठी 7.2 च्या तुलनेत 6.3 होती आणि महिलांसाठी दरडोई स्थूल देशांतर्गत उत्पादन पुरुषांसाठी 10,633 च्या तुलनेत केवळ अमेरिकनडॉलर्स 2277 होते. मानव विकास निर्देशांक ही आयुर्मान निर्देशांक, शिक्षण निर्देशांक आणि उत्पन्न निर्देशांकाची सरासरी आहे. महिलांचे आयुर्मान पुरुषांपेक्षा जास्त असताना, भारतातील महिला शिक्षण निर्देशांकात खराब गुण मिळवतात आणि दोन्ही लिंगांच्या उत्पन्न निर्देशांकात मोठी दरी आहे. 2021 सालासाठी मानव विकास निर्देशांक देशांच्या चार गटांसाठी लिंग विकास निर्देशांक मूल्ये खालील तक्त्यामध्ये दिली आहेत. जरी भारत हा एक मध्यम मानव विकास निर्देशांक देश असला तरी लिंग विकास निर्देशांकाचा विचार केला तर तिची तुलना फक्त कमी मानव विकास निर्देशांक देशांशी आणि अरब राज्यांशी किंवा संपूर्ण दक्षिण आशियाशी केली जाऊ शकते. जागतिक सरासरी ०.९५८ आणि अगदी विकसनशील देशांच्या लिंग विकास निर्देशांक गुणांकन ०.९३७ च्या तुलनेत भारतीय लिंग विकास निर्देशांक गुणांकन कमी आहे हे स्पष्ट आहे.

6. **खराब तंत्रज्ञानाचा वापर.** जगातील प्रगत देशांच्या तुलनेत भारतातील कृषी आणि औद्योगिक दोन्ही क्षेत्रांतील उत्पादकता तुलनेने खूपच कमी आहे. कमी उत्पादकता पातळी स्पष्टपणे कमी तंत्रज्ञानाच्या वापरास कारणीभूत ठरू शकते. भारतातील मानवी भांडवलाची उत्पादकता इतर जगाच्या तुलनेत खराब आहे कारण भारतात कौशल्य विकासाचा स्तर कमी आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये भारतातील शिक्षित कर्मचारी रोजगारक्षम व्हावेत यासाठी कनिष्ठ माध्यमिक स्तरापासून सुरु होणाऱ्या बहु-अनुशासनात्मक आणि कौशल्यावर आधारित शिक्षणावर भर दिला गेला आहे आणि स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या 6% शिक्षणावर खर्च करण्याची शिफारस केली आहे, भारत सरकारने 2022-23 मध्ये शिक्षणावर स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या फक्त 2.9% खर्च केला. शैक्षणिक अर्थसंकल्प स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या 6% पर्यंत वाढवण्याची घोषणा बऱ्याच काळापासून होत आहे, एकामागून एक सरकारांनी शैक्षणिक क्षेत्राकडे दुर्लक्ष करणे निवडले आहे ज्यामुळे औद्योगिक आणि कृषी या दोन्ही क्षेत्रांच्या उत्पादकतेला हानी पोहोचते. तुकडीकरणाच्या कारणास्तव कमी होत जाणारी शेतजमीन, मान्सूनवर सतत अवलंबित्व, सिंचनाची अपुरी उपलब्धता, मातीच्या पोषक तत्वांचा असमतोल वापर यामुळे मातीची सुपीकता कमी होणे, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा असमान प्रवेश ही महत्त्वाची कारणे कमी कृषी उत्पादकतेची आहेत. देशाच्या विविध भागांमध्ये, औपचारिक कृषी कर्जाची उपलब्धता नसणे, सरकारी संस्थांद्वारे अन्नधान्याची मर्यादित खरेदी, आणि शेतकऱ्यांना योग्य भाव देण्यात अपयश. यामुळेही कृषी उत्पादकता कमी होते. इतर प्रतिस्पर्धी देशांच्या तुलनेत भारताची उत्पादकता कमी वेगाने वाढली आहे. उदाहरणार्थ, ब्राझीलचे तांदूळ उत्पादन 1981 मध्ये 1.3 टन/हेक्टरवरून 2011 मध्ये 4.9 टन/हेक्टर झाले, त्याच काळात भारताचे उत्पादन 2.0 वरून 3.6 पर्यंत वाढले. तांदळाच्या बाबतीत जे खरे आहे तेच गहू, तृणधान्ये आणि कडधान्ये यासारख्या इतर पिकांच्या बाबतीतही खरे आहे. ब्राझील, चीन आणि अमेरिका या देशांची प्रति हेक्टर कृषी उत्पादकता भारतापेक्षा कितीतरी अधिक आहे. 2021 मध्ये, 43.96% श्रमशक्ती कृषी क्षेत्रात कार्यरत होती आणि स्थूल देशांतर्गत उत्पादनामध्ये त्यांचे योगदान केवळ 17.33% होते. स्थूल देशांतर्गत उत्पादन मध्ये औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा दीर्घकाळ थांबला असून औद्योगिक उत्पादकतेत कोणतीही सुधारणा झालेली नाही. जागतिक स्पर्धात्मकता अहवाल 2023 नुसार, डेन्मार्क 100 गुणांसह प्रथम क्रमांकावर आहे, 64 देशांमध्ये भारत 40 व्या क्रमांकावर आहे आणि चीन 21 व्या क्रमांकावर आहे. वर्ष 2022 पूर्वीच्या तीन वर्षांमध्ये भारत 43 स्थिर क्रमांकासह 37 व्या स्थानावर होता. जागतिक स्पर्धात्मकता केंद्राने 64 निवडक देशांची क्रमवारी लावली आहे ज्यात भारत एक आहे, चार मानांकने आहेत ती म्हणजे आर्थिक कामगिरी, सरकारी कार्यक्षमता, व्यवसाय कार्यक्षमता आणि पायाभूत सुविधा **मानव विकास निर्देशांक** (मानव विकास निर्देशांक). HDR म्हणजे उच्च गतिमान श्रेणी 2021-22 नुसार, 0.633 च्या मानव विकास निर्देशांक गुणांसह भारत एक मध्यम मानव विकास निर्देशांक देश राहिला आणि 191 देशांमध्ये 132 क्रमांकावर आहे. 2021 मध्ये, स्विट्झर्लंड 0.962 च्या मानव विकास निर्देशांक स्कोअरसह प्रथम स्थानावर होता.

मानव विकास निर्देशांक गटांचे मानव विकास निर्देशांक गुणांकन आणि इतर संबंधित तपशील खालील तक्त्यामध्ये दिले आहेत.

भारतीय अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये

Table 1.11 - Human Development Index (मानव विकास निर्देशांक)		
SNO	मानव विकास निर्देशांक Classification of Countries	लिंग विकास निर्देशांक
1.	अति उच्च मानव विकास निर्देशांक	0.896
2.	उच्च मानव विकास	0.754
3.	मध्यम मानव विकास	0.636
4.	कमी मानव विकास	0.518
5.	विकसनशील देश	0.685
6.	भारताचा 2021 या वर्षाचा मानव विकास निर्देशांक	0.633
7.	अरब देश	0.708
8.	दक्षिण आशिया	0.632
9.	कमी विकसित देश	0.540
10.	जग	0.732

1990 ते 2021 दरम्यान, भारतासाठी मानव विकास निर्देशांक 0.434 वरून 0.633 पर्यंत सुधारला, म्हणजे 30 वर्षांच्या कालावधीत सुमारे पन्नास टक्के सुधारणा झाली . भारताने 2010 मध्ये 0.575 च्या मानव विकास निर्देशांक गुणांसह मध्यम मानव विकास निर्देशांक गटात प्रवेश केला. उल्लेखनीय म्हणजे, 2018, 2019 आणि 2020 साठी मानव विकास निर्देशांक गुणांकन 0.645, 0.645 आणि 0.642 होते. 2020 आणि 2021 मध्ये मानव विकास निर्देशांक गुणांकनमधील घसरण स्पष्टपणे साथीच्या आजाराला कारणीभूत ठरू शकते आणि जगातील बहुतेक देशांना बांगलादेश सारख्या काही अपवादांसह समान अनुभव होता ज्यांचा मानव विकास निर्देशांक गुणांकन या वर्षामध्ये 2018 मध्ये 0.635 वरून 2019 मध्ये 0.644 वर गेला आणि 2020 मध्ये 0.655 ते 2021 मध्ये 0.661. वर पोहोचला .

१.२ भारताची लोकसंख्याशास्त्रीय वैशिष्ट्ये

सन 2024 मध्ये चीनला मागे टाकून भारत जगातील सर्वाधिक लोकसंख्या असलेला देश बनला. सन 2024 मध्ये भारताची लोकसंख्या 1441.72 दशलक्ष आणि चीनची 1410.78 होती. 2020 मध्ये चीनने तिच्या लोकसंख्येचा उच्चांक गाठला आणि घट आधीच सुरू झाली होती. 1696.962 दशलक्ष लोकसंख्येसह भारत 2064 मध्ये शिखरावर जाईल आणि त्यानंतरच घट सुरू होईल. भारताने 2024 मध्ये 2.1 च्या प्रतिस्थापन पातळीचा प्रजनन दर गाठला आहे, तथापि, जेव्हा जन्मदर मृत्यू दरापेक्षा कमी होईल तेव्हाच एकूण लोकसंख्या कमी होण्यास सुरुवात होईल आणि हे 2060 च्या

उत्तरार्धातच होणार आहे आणि म्हणूनच लोकसंख्येचे सर्वोच्च वर्ष 2064 आहे. सन 2100 मध्ये, भारताची लोकसंख्या 2030 च्या 1529.850 दशलक्ष लोकसंख्येला प्रतिबिंबित करेल. मृत्यू दर 2060 पासून जन्मदरापेक्षा जास्त राहील आणि त्यानंतर 2081 मध्ये जननक्षमता 1.71 पर्यंत घसरून उर्वरित शतकापर्यंत स्थिर राहील.

लोकसंख्येवरील आकडेवारी 1950 नंतरच संबंधित बनते कारण 1947 मध्ये देशाची फाळणी झाली आणि मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्या पाकिस्तान या नवीन देशात स्थलांतरित झाली. तक्ता 1.2 दर्शवितो की 1951 ते 1991 दरम्यान लोकसंख्येचा वाढीचा दर दोन टक्क्यांच्या वर राहिला, म्हणजे चार दशके भारताची लोकसंख्या सरासरी वार्षिक दोन टक्क्यांपेक्षा जास्त वाढली आणि ती फक्त 1997 मध्ये लोकसंख्या वाढीचा दर 1.97% होता. दशकातील विकास दराच्या आकडेवारीवरून हे तथ्यही दिसून येते की 2001 पर्यंत ही संख्या 20 टक्क्यांहून अधिक होती. 2011 नंतर वार्षिक वाढीचा दर एक टक्क्याच्या खाली आला. त्यामुळे भारताने लोकसंख्येची समस्या बदलती पातळी प्रजनन दर साध्य करून सैद्धांतिक पातळीवर सोडवली आहे. तथापि, भारतातील विविध राज्यांमधून येणाऱ्या लोकसंख्येची आकडेवारी सांगण्यासाठी वेगळी बाब आहे. त्यामुळे अशी राज्ये आहेत ज्यांची लोकसंख्या आधीच घटत आहे आणि प्रजनन दर बदली पातळीपेक्षा कमी आहे आणि वाढती लोकसंख्या असलेल्या राज्यांमध्ये उच्च प्रजनन दर आहे.

भारताच्या जनगणनेने 2011-2036 या वर्षासाठीचा अंदाज म्हणून मांडलेली आकडेवारी भारताच्या लोकसंख्येच्या विश्लेषणाच्या दृष्टीने महत्वाची आहे. राष्ट्रीय स्तरावरील लोकसंख्येच्या अंदाजाची ठळक वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

1. **वाढती लोकसंख्या आणि घटता विकास दर :** 2011-2036 या कालावधीत भारताची लोकसंख्या 121.1 कोटींवरून 152.2 कोटींपर्यंत वाढण्याची अपेक्षा आहे. 25 वर्षांच्या कालावधीत भारताची लोकसंख्या 25.7 टक्क्यांनी वाढेल आणि वार्षिक वाढीचा दर 1.0 टक्के असेल. या कालावधीत लोकसंख्येची घनता 368 वरून 463 व्यक्ती प्रति चौरस किलोमीटरपर्यंत वाढेल.
2. **घटणारा जन्मदर आणि मृत्यूदरात किरकोळ वाढ :** एकूण प्रजनन दरात घट झाल्यामुळे नैसर्गिक जन्मदर 2011-15 मधील 20.1 वरून 2031-35 मध्ये 13.1 पर्यंत घसरेल. तथापि, जननक्षमतेत सतत घट होत राहणे आणि जन्माच्या वेळी जीवनाच्या अपेक्षेमध्ये वाढ झाल्यामुळे वाढत्या मध्यम वयासह लोकसंख्येच्या बदलत्या वयाच्या संरचनेमुळे नैसर्गिक मृत्यू दर किरकोळ वाढण्याची अपेक्षा आहे. ते 2011-15 मधील 7.2 वरून 2031-35 मध्ये 7.3 पर्यंत वाढेल. सर्व राज्यांमधील प्रजनन पातळी कमी झाल्यामुळे, नैसर्गिक जन्मदर देखील कमी होत आहे. 2031-35 पर्यंत, बिहार वगळता, कोणत्याही राज्याचा नैसर्गिक जन्मदर 20 पेक्षा जास्त असण्याची अपेक्षा नाही. 2031 मध्ये झारखंड (15.6) आणि मध्य प्रदेश (15.4) नंतर बिहारमध्ये 19.6 प्रति हजार हा सर्वोच्च नैसर्गिक जन्म दर अपेक्षित आहे. - 35. आसाम, छत्तीसगड, झारखंड, जम्मू आणि काश्मीर (UT), राजस्थान,

ओडिशा, हरियाणा, उत्तर प्रदेश आणि गुजरातमध्ये 12.1 ते 15.3 च्या श्रेणीत नैसर्गिक जन्म दर अपेक्षित आहे, 13.1 च्या अंदाजित राष्ट्रीय स्तराच्या जवळ आहे. इतर बहुतेक राज्यांमध्ये, सीबीआर 9.9 आणि 12.1 च्या श्रेणीत असतील. तीन राज्ये, तामिळनाडू, पंजाब आणि आंध्र प्रदेशमध्ये 2031-35 दरम्यान सर्वात कमी 9.9 सीबीआर आणि त्यानंतर हिमाचल प्रदेश (10.0) असणे अपेक्षित आहे. नैसर्गिक जन्म दर च्या उलट, नैसर्गिक डेथ रेट (नैसर्गिक मृत्यू दर) च्या बाबतीत परिस्थिती वेगळी असण्याची अपेक्षा आहे. लोकसंख्येच्या वृद्धत्वामुळे, 2031-35 मध्ये मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश आणि छत्तीसगड वगळता 19 प्रमुख राज्यांमध्ये नैसर्गिक मृत्यूचे प्रमाण वाढण्याची शक्यता आहे.

3. **संभाव्य लोकसंख्या लाभांश आणि बदलती वय संरचना : घटत्या TFR म्हणजे** एकूण जनन दरामुळे, 15 वर्षाखालील लोकसंख्या 30.9 ते 20.1 टक्क्यांपर्यंत घसरण्याचा अंदाज आहे. कार्यरत वयोगटातील लोकसंख्या (15-59 वर्षे) आणि वृद्ध लोकसंख्या (60 वर्षे आणि त्यावरील) लक्षणीयरीत्या वाढण्याची अपेक्षा आहे. लोकसंख्येतील वृद्धांची संख्या 2011 मधील 10 कोटींवरून 2036 मध्ये 23 कोटींपर्यंत वाढण्याची अपेक्षा आहे आणि एकूण लोकसंख्येमध्ये त्यांचा वाटा 8.4 वरून 14.9 टक्क्यांपर्यंत वाढेल. कार्यरत वयोगटातील (15-59 वर्षे) लोकसंख्या 2011 मध्ये 60.7 टक्क्यांवरून 2036 मध्ये 64.9 टक्क्यांपर्यंत वाढण्याची अपेक्षा आहे. 15 ते 24 वयोगटातील तरुणांची लोकसंख्या 2011 मध्ये 23.3 कोटींवरून वाढण्याची अपेक्षा आहे. 2021 मध्ये 25.1 कोटी आणि नंतर 2036 मध्ये घटून 22.9 कोटी होईल. तरुण लोकसंख्येचा वाटा 2011 मधील 19.3 टक्क्यांवरून 2036 मध्ये 15.1 टक्क्यांपर्यंत घसरण्याची अपेक्षा आहे. 2011 मध्ये, 50.2 टक्के लोकसंख्या 24 वर्षे आणि त्यापेक्षा कमी वयाची होती. 2036 मध्ये ही टक्केवारी 35.3 टक्क्यांवर जाईल. 2011 मध्ये 24.9 वर्षांच्या तुलनेत 2036 मध्ये लोकसंख्येचे सरासरी वय 34.5 वर्षे अपेक्षित आहे. एकीकडे संभाव्य लोकसंख्या लाभांश आणि दुसरीकडे वृद्धापकाळाच्या काळजीसाठी वाटप वाढ हे या लोकसंख्याशास्त्रीय बदलाचे परिणाम असतील.
4. **शालेत जाणाऱ्या वयोगटातील लोकसंख्येमध्ये लक्षणीय घट :** घटत्या एकूण जनन दरामुळे, (५-१४ वर्षे) शालेय वयोगटातील लोकसंख्या २०११ मध्ये २५.४ कोटींवरून २०३६ मध्ये २०.९ कोटीपर्यंत घसरण्याची अपेक्षा आहे. सर्व लोकसंख्येमध्ये ५-१४ वर्षे वयोगटातील लोकसंख्येचा वाटा वयोगट 2011 मधील 21.0 टक्क्यांवरून 2036 मध्ये 13.8 टक्क्यांपर्यंत 7.2 टक्क्यांनी कमी होण्याची अपेक्षा आहे. 25 वर्षांच्या कालावधीत, एकूण लोकसंख्येमध्ये शालेय वयोगटातील लोकसंख्येचा वाटा 32% ने कमी होईल.
5. **श्रमशक्तीचा विस्तार करणे :** 2011 ते 2036 दरम्यान एकूण 31.1 कोटी लोकसंख्येच्या वाढीपैकी, कार्यरत वयोगटातील (15-59) लोकसंख्येचा वाटा 81.4 टक्के असेल. त्यामुळे श्रमशक्तीचा विस्तार होणार आहे आणि नजीकच्या भविष्यात रोजगार निर्मितीला अधिक महत्त्व प्राप्त होईल.

6. **लिंग गुणोत्तरामध्ये किरकोळ सुधारणा** : लिंग गुणोत्तर (प्रति 1000 पुरुषांमागे स्त्रिया) 2011 मध्ये 943 वरून 2036 मध्ये 952 पर्यंत वाढण्याची अपेक्षा आहे. एकूणच, पुरुष मुलांसह भारत पितृसत्ताक राहणे अपेक्षित आहे. भारत आणि निवडक राज्यांसाठी अंदाजित लिंग गुणोत्तर खालील तक्त्यामध्ये दिले आहे

तक्ता 1.12 Projected Sex Ratio 2011-36 – India & Selected States अंदाजित लिंग गुणोत्तर 2011- 2036- भारत व निवडक राज्ये			
अ.न.	राज्य	2011	2036
1.	केरळ	1084	1079
2.	तामिळनाडू	996	1015
3.	आंध्र प्रदेश	997	1007
4.	ओरिसा	979	998
5.	तेलंगाना	988	996
6.	छत्तीसगड	991	996
7.	पश्चिम बंगाल	950	976
8.	आसाम	958	976
9.	हिमाचल प्रदेश	972	973
10.	कर्नाटक	973	972
11.	राजस्थान	928	967
12.	झारखंड	948	967
613.	उत्तराखंड	947	963
14.	मध्य प्रदेश	931	953
15.	बिहार	918	935
16.	उत्तर प्रदेश	912	931
17.	जम्मू आणि काश्मीर	889	929
18.	महाराष्ट्र	929	921
19.	पंजाब	895	915
20.	हरियाणा	879	908
21.	गुजरात	919	900
22.	राष्ट्रीय राजधानी दिल्ली	868	899
23.	भारत	943	952

केरळमधील लिंग गुणोत्तर 1084 ते 1079 पर्यंत कमी होण्याचा अंदाज आहे आणि केरळ राज्यात केवळ अनुकूल लिंग गुणोत्तरच नाही तर देशातील सर्वोच्च लिंग गुणोत्तर देखील

आहे. पुढे, केरळमध्ये 2036 पर्यंत एकूण जनन दर 1.10 पर्यंत घसरण्याची अपेक्षा आहे, म्हणजे मूल जन्माला घालण्याच्या वयातील 90% महिलांना एकच मूल असेल किंवा केरळमधील 90% कुटुंबे एक मूल कुटुंब असतील. त्यामुळे येत्या २५ वर्षांत केरळमधील समाजबांधव बदलतील अशी अपेक्षा आहे. बहुतेक राज्यांना त्यांच्या 2011 च्या आकडेवारीवरून लिंग गुणोत्तरामध्ये किरकोळ सुधारणा जाणवेल परंतु ते 1000 च्या खाली राहतील हे दर्शविते की भारतीय समाजात प्रत्येक 1000 पुरुषांमागे महिलांची संख्या कमी असेल. एकूण लिंग गुणोत्तर 943 ते 952 पर्यंत सुधारेल जो पुन्हा एक किरकोळ बदल आहे.

7. एकूण जनन दरामध्ये घट आणि एक मूल असलेल्या महिलांमध्ये वाढ : एकूण जनन दर 2011-2015 दरम्यान 2.37 वरून 2031-35 मध्ये 1.73 पर्यंत घसरण्याची अपेक्षा आहे. याचा अर्थ, 2036 मध्ये मूल होण्याच्या वयातील 27 टक्के महिलांना एकच मूल असेल आणि 73 टक्के महिलांना प्रत्येकी दोन मुले असतील. एक मूल असलेल्या महिलांचा वाटा नंतरच्या वर्षातच वाढेल.

8. भारतातील कासव-वेगवान शहरीकरण आणि केरळ बनी : देशातील शहरी लोकसंख्या, जी 2011 मध्ये 31.8 टक्के होती, ती 2036 पर्यंत 38.2 टक्क्यांपर्यंत वाढण्याची अपेक्षा आहे. 2036 पर्यंत एकूण लोकसंख्येच्या वाढीमध्ये शहरी वाढीचा वाटा 73 टक्के असेल. एकूण लोकसंख्येपैकी 2011 मध्ये 31.1 कोटी वाढ झाली आहे 2011 ते -2036 मध्ये देशातील शहरी लोकसंख्येतील वाढीचा वाटा 21.8 कोटी अपेक्षित आहे. हे देखील सूचित करते की शहरी लोकसंख्येतील वाढ मुख्यत्वे विद्यमान शहरांच्या लोकसंख्येतील नैसर्गिक वाढीमुळे होईल आणि सध्याच्या संख्येत बरीच नवीन शहरे जोडली जाणार नाहीत.

शहरीकरणाच्या बाबतीत, 2036 मध्ये 80% वाढीसह 92.8% शहरी लोकसंख्येसह केरळ हा एकमेव अपवाद आहे. त्यामुळे 2036 मध्ये केरळ हे प्रामुख्याने शहरी राज्य असेल. तामिळनाडू, तेलंगणा, गुजरात आणि महाराष्ट्राची शहरी लोकसंख्या 50% पेक्षा थोडी जास्त असेल आणि शहरीकरणाचा दर संदर्भ कालावधीत 12 आणि 33% च्या श्रेणीत असेल. तेलंगणातील नागरीकरण 33% आणि महाराष्ट्रात 25 वर्षांच्या कालावधीत केवळ 12% ने वाढेल. सात राज्यांमध्ये, नागरीकरण 30% च्या खाली असेल आणि हिमाचल प्रदेश हे सर्वात कमी शहरीकरण झालेले राज्य असेल आणि त्यानंतर बिहार, आसाम, ओडिशा, उत्तर प्रदेश, झारखंड आणि राजस्थान हि राज्ये असतील. ही राज्ये 25 वर्षांच्या कालावधीत भारतातील आंतरराज्य स्थलांतरात सर्वाधिक योगदान देण्याची शक्यता आहे. 38.2% शहरी लोकसंख्येसह, भारत 2036 मध्ये प्रामुख्याने ग्रामीण आणि म्हणून कृषीप्रधान राहील.

तक्ता 1.13 अंदाजित शहरी लोकसंख्या 2011-36 – भारत आणि निवडक राज्ये (एकूण लोकसंख्येशी गुणोत्तर)			
न .	राज्य	2011	2036
1.	राजधानी दिल्ली	98	100
2.	केरळ	52.5	92.8
3.	तामिळनाडू	49.3	58.2
4.	तेलंगाना	40.3	55.0
5.	गुजरात	43.6	53.6
6.	महाराष्ट्र	45.8	51.3
7.	कर्नाटक	39.6	49.3
8.	हरियाणा	36.1	47.9
9.	पंजाब	38.2	45.5
10.	आंध्र प्रदेश	30.6	42.8
11.	पश्चिम बंगाल	32.7	41.1
12.	उत्तराखंड	31.2	40.6
13.	जम्मू आणि काश्मीर	27.9	33.3
14.	छत्तीसगड	23.9	30.3
15.	मध्य प्रदेश	27.9	30.1
16.	राजस्थान	25.2	28.0
17.	झारखंड	24.4	27.9
18.	उत्तर प्रदेश	22.6	25.5
19.	ओरिसा	17.0	20.7
20.	आसाम	14.3	16.8
21.	बिहार	11.5	13.1
22.	हिमाचल प्रदेश	10.1	10.5
23.	भारत	31.8	38.2

तक्ता 1.14		
2036 पर्यंत एकूण लोकसंख्येच्या वाढीमध्ये राज्यांचा वाटा टक्केवारी		
क्रमांक	राज्य	2036
1.	उत्तर प्रदेश	19.2
2.	बिहार	14.5
3.	मध्य प्रदेश	8.2
4.	महाराष्ट्र	7.9
5.	राजस्थान	7.2
6.	गुजरात	6.8
7.	झारखंड	4.0
8.	पश्चिम बंगाल	3.8
9.	हरियाणा	3.0
10.	कर्नाटक	3.5
11.	राजधानी दिल्ली	3.2
12.	छत्तीसगड	2.8
13.	आसाम	2.7
14.	तामिळनाडू	1.9
15.	पंजाब	1.6
16.	आंध्र प्रदेश	1.5
17.	तेलंगाना	1.5
18.	केरळ	1.2
19.	ओरिसा	1.0
20.	उत्तराखंड	0.9
21.	इतर राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेश	3.8
22.	भारत	100.0

9. **बिमारू राज्ये आणि लोकसंख्या जुगलबंदी :** बिहार, मध्य प्रदेश, राजस्थान आणि उत्तर प्रदेश हे भारताच्या लोकसंख्येमध्ये उत्तरेकडील चार मोठे योगदानकर्ते आहेत आणि एकूण अंदाजित लोकसंख्या वाढीमध्ये 49.7% वाटा आहे. 2036 मध्ये महाराष्ट्राचा वाटा 7.83% आणि राजस्थानचा वाटा 7.2% असेल, तर एक राज्य म्हणून महाराष्ट्रात 51% नागरीकरण होईल आणि राजस्थानमध्ये फक्त 28% लोक शहरी भागात राहतील. त्यामुळे लोकसंख्येतील वाढ शोषून घेण्याची क्षमता महाराष्ट्रात आहे आणि हे राजस्थानबाबत म्हणता येणार नाही. राजस्थानच्या

विपरीत, भारताच्या एकूण लोकसंख्येमध्ये महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येचा वाटा कमी होत चालला आहे. BIMARU राज्यांना लक्ष्य केले जाणारे लोकसंख्या धोरण ही काळाची गरज आहे कारण ही राज्ये सर्व चुकीच्या कारणांसाठी देशात ओळखली जातात. कमी दरडोई उत्पन्न, कमी लिंग गुणोत्तर, उच्च बेरोजगारी दर, कमी साक्षरता दर, कमी आयुर्मान, उच्च बालमृत्यू दर, उच्च जन्मदर, उच्च मृत्यू दर, शहरीकरणाचा निम्न स्तर आणि त्यामुळे औद्योगिकीकरणाचा निम्न स्तर इ. मानव विकास निर्देशकाने या राज्यांकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे आणि या राज्यांमधील अतिरिक्त लोकसंख्या देशाच्या इतर भागांमध्ये स्थलांतरित होण्यापूर्वी परिस्थिती वेगाने सुधारणे आवश्यक आहे.

10. **एकूण लोकसंख्येमध्ये दक्षिणेचा घटता वाटा :** भारताच्या एकूण लोकसंख्येमध्ये बिमारु राज्यांचा वाटा वाढत चालला आहे. इतर सर्व राज्यांमध्ये घसरणीचा कल दिसून येत आहे. 2031 आणि 2036 दरम्यान, उत्तर प्रदेशचा वाटा 17.04 वरून 17.01% पर्यंत कमी होईल तथापि, 2011 ते 2031 दरम्यान, लोकसंख्येचा वाटा 16.50 वरून 16.94 आणि 17.04 पर्यंत वाढला आहे. केरळ, तामिळनाडू, आंध्र प्रदेश, कर्नाटक आणि तेलंगणा यांचा समावेश असलेल्या भारताच्या एकूण लोकसंख्येमध्ये दक्षिणेकडील राज्यांच्या लोकसंख्येचा वाटा सातत्याने आणि सतत घटत आहे.

तक्ता 1.15 01 st March (2011-36) पर्यंत भारत आणि राज्यांची अनुमानित एकूण लोकसंख्या (हजारात)										
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11
क्रमांक	नाव	2011	वाटा	2021	वाटा	2031	नाव	2036	वाटा	एकूण वाढ +
	भारत	12,10,855	100	13,63,006	100	14,78,775	100	15,22,288	100	25.72
1.	जम्मू व काश्मीर *	12,267	1.01	13,408	0.98	14,361	0.97	14,747	0.97	
2.	हिमाचल प्रदेश	6,865		7,394		7,712		7,785	0.52	
3.	पंजाब	27,743	2.29	30,339	2.22	32,087	2.16	32,658	2.14	
4.	छत्तीसगड *	1,056		1,208		1,318		1,360	0.09	
5.	उत्तरांचल	10,086		11,399		12,524		12,974	0.85	
6.	हरियाणा	25,351	2.09	29,483	2.16	32,946	2.22	34,469	2.26	
7.	राजधानी दिल्ली *	16,788		20,571		24,552		26,591	1.75	
8.	राजस्थान	68,548	5.66	79,281	5.82	87,198	5.90	90,563	5.95	7.06
9.	उत्तर प्रदेश	199,812	16.50	230,907	16.94	251,963	17.04	258,990	17.01	19.0
10.	बिहार	104,099	8.60	123,083	9.03	141,041	9.54	148,576	9.76	14.3
11.	सिक्कीम	611		677		736		758	0.05	
12.	अरुणाचल प्रदेश	1,384		1,533		1,668		1,719	0.11	
13.	नागालंड	1,979		2,192		2,385		2,458	0.16	
14.	मणिपूर	2,856		3,165		3,444		3,549	0.23	
15.	मिझोरम	1,097		1,216		1,323		1,363	0.09	

16.	त्रिपुरा	3,674		4,071		4,430		4,565	0.30	
17.	मेघालय	2,967		3,288		3,578		3,687	0.24	
18.	असं	31,206	2.57	35,043	2.57	38,196	2.58	39,399	2.59	
19.	पश्चिम बंगाल	91,276	7.54	98,125	7.20	102,167	6.91	102,931	6.76	
20.	झारखंड	32,988	2.72	38,471	2.82	43,209	2.92	45,155	2.97	
21.	ओरिसा	41,974	3.47	45,696	3.35	48,260	3.26	49,026	3.22	
22.	छत्तीसगड	25,545	2.10	29,493	2.16	32,719	2.21	34,081	2.24	
23.	मध्य प्रदेश	72,627	6.0	84,516	6.20	94,057	6.36	97,804	6.42	8.08
24.	गुजरात	60,440	5.0	69,788	5.12	77,931	5.27	81,316	5.34	
25.	दादरा, नगर, हवेली *	344		608		1,178		1,702	0.11	
26.	महाराष्ट्र	112,374	9.29	124,437	9.13	133,451	9.02	136,764	8.99	7.83
27.	आंध्र प्रदेश	49,577	4.09	52,787	3.87	54,175	3.66	54,252	3.56	
28.	कर्नाटक	61,095	5.04	66,845	4.90	70,652	4.77	71,948	4.72	
29.	गोवा	1,458		1,559		1,634		1,663	0.11	
30.	दमन आणि दीव*	243		470		1,137		1,663	0.11	
31.	लक्षद्वीप *	64		68		70		72	0.005	
32.	केरळ	33,406	2.76	35,489	2.60	36,695	2.48	36,949	2.43	
33.	तामिळनाडू	72,147	5.96	76,402	5.60	78,082	5.28	78,067	5.13	
34.	पोंडिचरी*	1,248		1,572		1,961		2,184	0.14	
35.	अंदमान आणि निकोबार बेटे *	381		400		411		414	0.027	
36.	तेलंगाना	35,004	2.90	37,725	2.77	39,207	2.65	39,467	2.60	
37.	लडाख *	274		297		312		316	0.021	
*Union Territory.										
+Percentage increase in 2036 over 2011 and Selected States' share in the total increase in population.										

11. **लोकसंख्या वृद्ध होणे :** केरळ राज्य, जेथे इतर राज्यांच्या तुलनेत कमी प्रजनन आणि मृत्यू दर आधी गाठला गेला आहे, 60 वर्षे आणि त्याहून अधिक वयाच्या वृद्ध व्यक्तींचे प्रमाण 2011 मध्ये 13 टक्क्यांवरून 2036 मध्ये 23 टक्क्यांपर्यंत वाढण्याची अपेक्षा आहे. अशा प्रकारे, जवळजवळ प्रत्येक चौथा केरळमधील व्यक्ती 2036 पर्यंत ज्येष्ठ नागरिक होणे अपेक्षित आहे. केरळमधील लोकसंख्येचे सरासरी वय 2011 मधील 31.9 वर्षांवरून 2036 मध्ये 39.6 वर्षांपर्यंत जाणे अपेक्षित आहे.

12. **बालमृत्यू दरात घट :** 2011-35 मध्ये सर्व राज्यांमध्ये बालमृत्यू दर (बाल मृत्युदर) कमी होण्याची अपेक्षा आहे. 2011-15 मध्ये मध्य प्रदेशात सर्वाधिक 58 आणि उत्तर प्रदेशात 57 नंतर 2031-35 मध्ये उत्तर प्रदेश (38) नंतर मध्य प्रदेशात 37 पर्यंत खाली येण्याची अपेक्षा आहे. 2031-35 दरम्यान बाल मृत्युदर 30-40 च्या

श्रेणीत असण्याची अपेक्षा असलेली इतर राज्ये राजस्थान, आसाम, ओडिशा, छत्तीसगड, मध्य प्रदेश आणि उत्तर प्रदेश आहेत. 2031-35 मध्ये केरळमध्ये सर्वात कमी बाल मृत्युदर 9 असेल अशी अपेक्षा आहे. त्यानंतर तामिळनाडूचा क्रमांक लागतो आणि 2011-15 मधील बाल मृत्युदर 22 वरून 2031-35 मध्ये 16 पर्यंत घसरला आहे. 2010 मध्ये भारताचा बालमृत्यू दर 46 होता आणि 2031-35 या कालावधीच्या अखेरीस तो 30 पर्यंत कमी होण्याची अपेक्षा आहे. घसरणाऱ्या एकूण जनन दरामध्ये योगदान देणारा एक महत्वाचा घटक म्हणजे घटणारा बाल मृत्युदर होय .

१.३ राष्ट्रीय उत्पन्न कल (निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न)

सरासरी वार्षिक वाढ दर -

राष्ट्रीय आणि दरडोई उत्पन्नाचे आकडे सध्याच्या किमतींवर मोजले जातात परंतु हे आकडे राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेच्या कामगिरीचे वास्तविक चित्र देत नाहीत कारण सध्याच्या किमतींमध्ये किमतीत वाढ किंवा महागाई यांचा समावेश होतो. राष्ट्रीय आणि दरडोई उत्पन्नातील वास्तविक बदल शोधण्यासाठी, आकडे स्थिर किमतीनुसार मोजले जातात. स्थिर किमतींवर निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादनाची वाढ ही अर्थव्यवस्थेतील वस्तू आणि सेवांच्या वाढीच्या दराचे सूचक आहे आणि स्थिर किमतींवर दरडोई उत्पन्नाची वाढ हे लोकांच्या आर्थिक कल्याणातील बदलांचे सूचक आहे. केंद्रीय सांख्यिकी संस्थेच्या मते, भारताचे निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन (१९९३-९४ किमतीनुसार) १९५०-५१ मध्ये रु.१,३२,३७९ कोटी होते. 1950-51 ते 1980-81 या कालावधीसाठी निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये सरासरी वार्षिक वाढीचा दर 3.4 टक्के आहे. सध्याच्या किमतीनुसार सरासरी वाढीचा दर 8.9 टक्के आहे. दशकातील वाढीचा दर असे दर्शवितो की पहिल्या दशकात वार्षिक वाढीचा दर 3.8 टक्के होता, त्यानंतरच्या दशकात 3.5 आणि 3 टक्के होता. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वाढीची कामगिरी पहिल्या तीन दशकांत सातत्याने घसरत होती हे लक्षात घेतले जाऊ शकते. तथापि, 1980 पासून, सतत सुधारणा होत आहे. 1980-81 ते 1990-91 या दशकात वार्षिक वाढीचा दर 5.4 टक्के होता आणि त्यानंतर 1990 मध्ये तो 5.5 टक्के होता. 21 व्या शतकातील पहिल्या सात वर्षांत विकास दरात उल्लेखनीय सुधारणा दिसून आली आहे. पहिल्या पाच वर्षांसाठी (2001-05) सरासरी वार्षिक वाढीचा दर 6.7 टक्के होता. वार्षिक वाढीचा दर 2006-07 मध्ये 9.7 आणि 2007-08 मध्ये 8.7 असा नऊ टक्क्यांचा आकडा ओलांडून, 21 व्या शतकाच्या पहिल्या दशकात राष्ट्रीय उत्पन्नात काही नेत्रदीपक वाढीची अपेक्षा आहे. सन 2007-08 मध्ये भारताचे राष्ट्रीय उत्पन्न (GNP) रु. 1999-2000 च्या किमतींवर 31,02,000 कोटी रुपये आणि सध्याच्या किमतीनुसार ते 42,63,000 कोटी रुपये होते.

वास्तविक उत्पन्नाची वाढ (1950-51 ते 1980-81).

भारतीय अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये

राष्ट्रीय उत्पन्नातील लक्षित वाढ दर आणि आर्थिक नियोजनाच्या पहिल्या तीस वर्षांमध्ये प्रत्यक्षात साध्य झालेला विकास दर तक्ता 1.1 मध्ये दिलेला आहे. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत, लक्षित विकास दर केवळ 2.1 टक्के प्रतिवर्ष होता. पहिल्या योजनेत देशाने 3.6 टक्के वार्षिक चक्रवाढ दर गाठला. दुसऱ्या योजनेत 4.5 टक्के उद्दिष्ट ठेवण्यात आले होते आणि प्रत्यक्षात साध्य झालेला विकास दर 0.3 टक्क्यांनी कमी राहिला. तिसऱ्या योजनेत वार्षिक ५.६ टक्के विकास दराचे लक्ष्य ठेवण्यात आले होते. तिसरी योजना ही आपत्ती ठरली कारण योजनेदरम्यान एकूण वाढ केवळ 13.6 इतकी होती, ज्यामुळे वार्षिक 2.7 टक्के वाढ झाली. चौथ्या योजनेत 5.7 टक्के विकास दराचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले होते परंतु ते केवळ 2.1 टक्के साध्य झाले. पाचव्या योजनेत लक्षित विकास दर 4.4 टक्के प्रतिवर्षापर्यंत खाली आणला होता आणि यावेळी देशाने 4.8 टक्के वार्षिक विकास दर गाठण्याचे लक्ष्य पार केले. तथापि, वर्ष 1979-80 मध्ये, राष्ट्रीय उत्पन्नात सहा टक्क्यांनी घट झाली ज्यामुळे 1974-75 ते 1979-80 या सहा वर्षांच्या कालावधीत सरासरी वाढीचा दर तीन टक्क्यांपर्यंत खाली आला.

1980 पासून वाढीचा दर.

सहाव्या योजनेत वार्षिक 5.2 टक्के उद्दिष्ट ठेवण्यात आले होते आणि वार्षिक 5.5 टक्के उपलब्धी होती. अर्थव्यवस्थेचे गुलाबी चित्र रंगविण्यासाठी, नियोजकांनी 1979-80 हे आधार वर्ष म्हणून स्वीकारले जे नकारात्मक विकास दराचे वर्ष होते. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या सहा टक्के नकारात्मक दराचा विचार केल्यास, सहाव्या योजनेतील सरासरी वाढीचा दर केवळ 3.4 टक्के आहे. 7 व्या योजनेत विकास दर 5 टक्के होता. 7 व्या योजनेची कामगिरी खूप चांगली होती कारण देशाला वार्षिक सहा टक्के विकास दर गाठता आला. 8 व्या योजनेदरम्यान (1992-93 ते 1996-97) भारतीय अर्थव्यवस्थेने वार्षिक 6.7 टक्के विकास दर गाठला. 1991 च्या परकीय चलनाच्या संकटानंतर, भारताने आर्थिक सुधारणांचा कार्यक्रम स्वीकारला. उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण हे या कार्यक्रमाचे तीन कोनशिले होते. आर्थिक सुधारणांच्या कार्यक्रमांमुळे सुधारणांनंतरच्या काळात प्रभावी वाढ झाली. 9व्या योजनेदरम्यान (1997-2002), अंदाजे सरासरी वार्षिक विकास दर 6.5 टक्के लक्षित विकास दराच्या तुलनेत 5.5 टक्के होता. 10 व्या योजनेत (2002 ते 2007) आठ टक्के वाढीचे उद्दिष्ट ठेवले आणि 7.8 टक्के गाठले. 11व्या आणि 12व्या पंचवार्षिक योजनांनी 6.06 आणि 6.84 चा वार्षिक सरासरी विकास दर गाठला आहे जी आतापर्यंत एक प्रभावी कथा आहे. १२वी पंचवार्षिक योजना ही भारतातील नियोजित आर्थिक विकासाच्या मालिकेतील शेवटची योजना होती. त्यावेळच्या सरकारने भारताच्या नियोजन आयोगाचा त्याग केला आणि त्याच्या जागी NITI आयोगाची स्थापना केली. आर्थिक विकास दर 2018-19 आणि 2019-20 मध्ये सहा टक्के आणि त्याहून अधिक आकड्यांसह चालू राहिला. 2020 मध्ये भारताच्या किनारपट्टीवर कोरोना महामारीचा तडाखा बसला आणि आर्थिक विकास दर उणे 7.4 च्या नकारात्मक आकड्यापर्यंत

खाली घसरला. तरीही, त्यानंतरच्या वर्षात भारतीय अर्थव्यवस्था झपाट्याने सावरली आणि 2021-22 मध्ये 9.5 टक्क्यांचा प्रभावशाली विकास दर नोंदवला.

१.३.१ राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढीची ठळक वैशिष्ट्ये.

मागील 70 वर्षांच्या नियोजित आर्थिक वाढीमध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वाढीचा कल खालील ठळक वैशिष्ट्ये प्रकट करतो:

अ) चढउतार होणारा विकास दर - गेल्या साठ वर्षांतील राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढीचा दर चढ-उतार करणारा नमुना प्रकट करतो. सुमारे 13 वर्षांत राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वाढीचा दर कमी झाल्याचे आढळून आले आहे. काही वर्षांमध्ये, राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढीचा दर लोकसंख्येच्या वाढीच्या दरापेक्षा कमी झाल्यामुळे दरडोई उत्पन्नात घट झाली आहे. नकारात्मक विकास दरामुळे पाच वर्षांत राष्ट्रीय उत्पन्नात घट झाली होती. अशाप्रकारे राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वाढीच्या दरात चढ-उतार होत असल्याचे दिसून येते आणि गेल्या अनेक दशकांमध्ये शाश्वत आर्थिक विकासाचे उद्दिष्ट साध्य झालेले नाही.

ब) चढउतार दर्शविणारे कृषी भविष्य आणि चढउतार होणारा विकास दर - केवळ एक तृतीयांश लागवडीखालील जमिनीला सिंचनाची सुविधा उपलब्ध असल्याने पावसाळ्यात शेती हा एक जुगारच ठरतो. जेव्हा पाऊस पडतो तेव्हा शेती अयशस्वी होते आणि जेव्हा शेती अयशस्वी होते तेव्हा भारतीय अर्थव्यवस्था अपयशी ठरते. राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषी क्षेत्राचा 20% वाटा असल्याने, कृषी उत्पादनाच्या वाढीच्या दरात एक टक्का घट झाल्याने राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वाढीचा दर 0.2 टक्क्यांनी कमी होतो. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वाढत्या चढउताराचे कृषी क्षेत्रातील भविष्यातील चढउतार हे महत्वाचे कारण आहे.

तक्का 1.16 – घटक खर्चावर निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न .				
Year	निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (कोटी रुपयात)	दरडोई निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (Rs.)	निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (कोटी रुपयात)	दरडोई निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (Rs.)
	(1993-94 च्या किमतीला)		(चालू किमतीला)	
1950-51	1,32,367	3,687.0	9,142	255.0
1960-61	1,92,235	4,430.0	15,204	350.0
1970-71	2,70,597	5,002.0	38,968	720.0
1980-81	3,63,417	5,352.0	1,18,236	1,741.0
1990-91	6,14,206	7,321.0	4,50,145	5,365.0
1995-96	7,87,809	8,489.0	9,41,861	10,150.0
2000-01	10,44,915	10,253.0	16,79,962	16,487.0

	*(1999-2000 च्या किमतीला)		(चालू किमतीला)	
2000-01	16,53,087	16,223.0	17,04,719	16,729.0
2001-02	17,55,280	16,910.0	18,56,217	17,883.0
2002-03	18,23,126	17,281.0	20,03,282	18,988.0
2003-04	19,86,858	18,517.0	22,68,576	21,142.0
2004-05	21,41,776	19,649.0	25,31,223	23,222.0
2005-06	22,95,243	20,734.0	28,46,762	25,716.0
2006-07	25,30,494	22,553.0	33,25,817	29,642.0
2007-08	31,02,000	27,210.0	42,63,000	37,395.0
	(2011-12 च्या किमतीला)		(चालू किमतीला)	
2010-11	73,73,384	62,170	67,56,720	56,971
2011-12	77,42,330	63,462	77,42,330	63,462
2012-13	80,94,001	65,538	87,66,345	70,983
2013-14	85,78,417	68,572	98,97,663	79,118
2014-15	92,24,343	72,805	109,78,238	86,647
2015-16	99,63,681	77,659	121,62,398	94,797
2016-17	107,82,092	83,003	136,23,936	1,04,880
2017-18	115,08,774	87,586	151,40,418	1,15,224
2018-19	122,40,380	92,241	167,04,465	1,25,883
2019-20	126,81,246	94,566	179,94,301	1,34,186
2020-21	117,45,872	86,659	174,61,759	1,28,829
2021-22	128,61,032	93,973	205,73,371	1,50,326
पंचवार्षिक योजनांमध्ये सरासरी वार्षिक दर (2011-12 च्या किमतीला टक्केवारी)				
1951-56	4.8	2.9	2.2	0.4
1956-61	4.2	2.1	9.7	7.6
1961-66	3.4	1.1	9.9	7.6
1969-74	3.1	0.8	10.96	8.5
1974-79	5.1	2.8	10.76	8.4
1980-85	5.4	3.1	15.1	12.7
1985-90	5.8	3.6	14.0	11.6
1992-97	6.5	4.4	16.3	14.04
1997-02	5.4	3.4	10.6	8.5
2002-07	7.02	5.4	13.02	11.3

2007-12	6.06	4.3	15.40	13.5
2012-17	6.84	5.5	11.96	10.6
2017-18	6.7	5.5	11.01	9.9
2018-19	6.4	5.3	10.30	9.3
2019-20	3.6	2.5	7.7	6.6
2020-21	-7.4	-8.4	-3.0	-4.0
2021-22	9.5	8.4	17.8	16.7
Source IES 2002-03 & 2006-07. *CSO, NAS 2004 and 2021-22				

क) विकास दरात प्रवेग - पहिल्या तीन दशकांमध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नातील सरासरी वार्षिक वाढीचा दर 3.4 टक्के होता. 1980 पासून हा दर वार्षिक 5.6 टक्के आणि 1990 मध्ये 5.96 टक्क्यांवर गेला. 2000 च्या दशकात 2001-02 ते 2007-08 या कालावधीत वाढीचा दर वार्षिक 6.92 टक्के होता. 2000 च्या दशकात आणि त्यानंतरच्या राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढीचा दर हा भारतातील नियोजित आर्थिक विकासाच्या इतिहासात सर्वाधिक आहे. 2020 च्या सुरुवातीस कोरोना महामारीचा तडाखा बसला आणि 2020-21 मध्ये विकास दर नकारात्मक होता. तथापि, भारतीय अर्थव्यवस्था मंदीतून सावरली आणि वर्ष 2021-22 मध्ये 9.5% विकास दर नोंदवला.

१.३.२ दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न कल -

CSO म्हणजे केंद्रीय सांख्यिकीय कार्यालयाच्या मते, 1950-51 मध्ये 1993-94 मध्ये भारतातील दरडोई उत्पन्नाची किंमत 3687.40 रुपये होती आणि 1980-81 मध्ये हा आकडा वाढून 5,353 रुपये झाला. 1950-51 ते 1980-81 या काळात सरासरी वार्षिक विकास दर फक्त 1.2 टक्के होता. पहिल्या तीन दशकांत, दरडोई उत्पन्नातील वाढीचा दर 1.8 ते 1.2 आणि 0.7 टक्क्यांपर्यंत सातत्याने घसरला. तथापि, 1980 पासून, विकास दर 3.1 वरून 3.5 आणि नंतर 2000 च्या पहिल्या पाच वर्षांत 4.9 टक्क्यांपर्यंत सुधारला आहे. अशा प्रकारे 1980 पासून भारतीय अर्थव्यवस्थेने तिची कामगिरी सुधारली आहे. दरडोई निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादनातील वाढ भारतातील निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न च्या वाढीचा कल दर्शवते. निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न ची वाढ खूपच कमी असल्याने, दरडोई उत्पन्नातील वाढ देखील खूपच कमी होती. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वाढीचा दर आणि लोकसंख्या वाढीचा दर यातील फरक म्हणजे दरडोई उत्पन्नातील वाढीचा दर. खरे तर, पहिल्या तीस वर्षांत दरडोई उत्पन्नातील वाढ 1.20 टक्के प्रतिवर्ष होती कारण लोकसंख्येची वाढ दरवर्षी 2.5 ते 2 टक्के इतकी होती. 1980 पासून लोकसंख्या वाढीचा दर कमी होऊ लागला. पुढे 80 च्या दशकात आणि विशेषतः 90 च्या दशकात आणि त्यानंतर आर्थिक विकास दरात सुधारणा झाली. त्यामुळे 1980-81 आणि 2000-01 या कालावधीत दरडोई उत्पन्नातील वाढीचा दर वार्षिक 3.3 टक्के होता. 2000-01 ते 2004-05 या कालावधीत, 1999-2000 किमतीनुसार दरडोई

उत्पन्नातील वाढीचा दर 4.9 टक्के आहे. हे भारतातील दरडोई उत्पन्नाच्या वाढीमध्ये आणखी सुधारणा दर्शवते आणि अर्थव्यवस्थेच्या वाढीच्या कामगिरीमध्ये निरोगी विकास दर्शवते.

2011-12 किमतीनुसार दरडोई उत्पन्नातील वाढ देखील 10व्या, 11व्या आणि 12व्या पंचवार्षिक योजना कालावधीत बऱ्यापैकी चांगली वाढ दर्शवते. पंधरा वर्षांच्या कालावधीत हे दर 5.4, 4.3 आणि 5.5 प्रतिवर्ष होते. दरडोई उत्पन्न आकडेवारीने 2017-18 आणि 2018-19 या वर्षांमध्ये 5.5 आणि 5.3 टक्के वाढीचा चांगला दर दर्शविला आहे. त्यानंतर, 2019-20 मध्ये हा आकडा 2.5% पर्यंत घसरला आणि 2020-21 मध्ये हा आकडा उणे 8.4% वर नकारात्मक झाला. जानेवारी 2020 मध्ये सुरु झालेल्या कोरोना महामारीमुळे मंदी आणि नकारात्मक आकडेवारी स्पष्टपणे दिली जाऊ शकते. भारतीय अर्थव्यवस्थेने 2021-22 या वर्षात चांगली सुधारणा केली आणि दरडोई उत्पन्नात 8.4 टक्के वाढ नोंदवली.

१.३.३ आंतरराष्ट्रीय तुलना

दरडोई स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या आधारावर, जागतिक बँकेने जगातील देशांचे खालील चार उत्पन्न गटांमध्ये वर्गीकरण केले आहे: कमी उत्पन्न, निम्न मध्यम उत्पन्न, उच्च मध्यम उत्पन्न आणि उच्च उत्पन्न. अमेरिकन डॉलर्स 1135 पेक्षा कमी दरडोई स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न असलेले देश कमी उत्पन्न असलेले देश (LICs) म्हणून वर्गीकृत आहेत, अमेरिकन डॉलर्स 1136 आणि अमेरिकन डॉलर्स 4465 च्या दरम्यान असलेले लोक निम्न मध्यम उत्पन्न देश (LMCs) म्हणून ओळखले जातात, ज्यांना अमेरिकन डॉलर्स 4466 आणि अमेरिकन डॉलर्स 13845 च्या दरम्यान आहे त्यांना उच्च म्हटले मध्यम उत्पन्न देश (UMCs) आणि ज्यांचे उत्पन्न अमेरिकन डॉलर्स 13845 पेक्षा जास्त आहे त्यांना उच्च उत्पन्न देश (HICs) म्हणतात.

तक्ता 1.17: उत्पन्न गटानुसार देशांचे वर्गीकरण (वर्ष 2022-23)

अ.न .	दरडोई स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नानुसार देशांचा समूह	दरडोई स्थूल उत्पन्न (अमेरिकन डॉलर्स)
1.	उच्च उत्पन्न देश	डॉलर्स 13845 पेक्षा जास्त
2.	उच्च मध्यम उत्पन्न देश	डॉलर्स 4466 ते डॉलर्स 13845
3.	कमी मध्यम उत्पन्न देश	डॉलर्स 1136 ते डॉलर्स 4465
4.	कमी उत्पन्न देश	डॉलर्स 1135 आणि त्याखालील

2024 मध्ये भारताचा दरडोई स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन अमेरिकन डॉलर 2850 च्या वर गेल्याने, भारत कमी मध्यम उत्पन्न असलेल्या देशाच्या श्रेणीत कायम आहे. पुढील 5 ते 6 वर्षांमध्ये सात टक्क्यांहून अधिक वार्षिक स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन वाढीसह, भारत उच्च मध्यम उत्पन्न देशांच्या गटात प्रवेश करू शकेल. सन 2022 मध्ये, 179 देशांच्या

यादीत भारताचा अमेरिकन डॉलरमध्ये दरडोई स्थूल देशांतर्गत उत्पादनानुसार 120 क्रमांक होता.

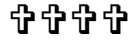
तक्ता 1.18 – आंतरराष्ट्रीय तुलना	
देश	स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न अमेरिकन डॉलर्स 2022 (नाममात्र)
उच्च उत्पन्न देश	
संयुक्त संस्थाने अमेरिका	75, 269
जपान	34, 135
इंग्लंड	45, 485
नेदरलंड	56, 429
जर्मनी	48, 845
फ्रांस	43, 061
इटली	34, 053
दक्षिण कोरिया	32, 138
उच्च मध्यम उत्पन्न देश	
मेक्सिको	11, 091
मलेशिया	11,972
आर्जेन्टिना	13,904
ब्राझील	8,918
कमी मध्यम उत्पन्न देश	
दक्षिण आफ्रिका	6,776
इंडोनेशिया	4,788
श्रीलंका	3,408
बांगला देश	2,688
भारत	2,389
पाकिस्तान	1,597
नेपाळ	1,337
कमी उत्पन्न देश	
झिम्बाब्वे	1267
इथिओपिया	1028
रवांडा	966
बुर्कीना फासो	833
Source: worldometer	

मूळ उद्योगांद्वारे राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वितरणाचा अभ्यास आपल्याला अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रे आणि उप-क्षेत्रांची सापेक्ष कामगिरी आणि या क्षेत्रांद्वारे साध्य केलेल्या विविध विकास दरांमुळे होणारे संरचनात्मक बदल समजून घेण्यास मदत करते. 1950-51 मध्ये, भारतीय अर्थव्यवस्थेवर प्राथमिक क्षेत्राचे वर्चस्व होते आणि त्याचे वर्चस्व 1990-91 पर्यंत कायम राहिले. सध्या भारतीय अर्थव्यवस्थेवर सेवा क्षेत्राचे वर्चस्व आहे आणि 2022 मध्ये सेवा क्षेत्राचा वाटा 55 टक्के आहे. मूळ उद्योगानुसार स्थूल देशांतर्गत उत्पादन च्या रचनेतील कल तक्त्यामध्ये दर्शविले आहेत. तक्त्यामध्ये दिसणारे प्रमुख कल खालीलप्रमाणे आहेत:

1. **प्राथमिक क्षेत्राचे वर्चस्व कमी होत आहे :** प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा (शेती, वनीकरण आणि मत्स्यव्यवसाय, उत्खनन आणि खाणकाम) 1950-51 मधील स्थूल देशांतर्गत उत्पादन च्या 57.7 टक्क्यांवरून 2022 मध्ये 16.73 टक्क्यांपर्यंत खाली आला आहे. आर्थिक वाढ आणि विकासाच्या सामान्य वाटचालीत, हे पाहणे सामान्य आहे. प्राथमिक क्षेत्राचा घटता वाटा आणि उत्पादन आणि सेवा क्षेत्राचा वाढता वाटा. हा बदल अर्थव्यवस्थेत होत असताना, संरचनात्मक बदल घडतात. 1990-91 नंतर, प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा 43% वरून 17.35% पर्यंत घसरला. पहिल्या चार दशकांत प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा सुमारे 14 टक्के किंवा सुमारे 24 टक्क्यांनी घसरला. तथापि, 1991 मध्ये जाहीर झालेल्या आर्थिक सुधारणांच्या कार्यक्रमानंतर, पुढील तीन दशकांत प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा सुमारे 27 टक्के किंवा 60% पेक्षा जास्त वेगाने घसरला.
2. **दुय्यम क्षेत्रातील संरचनात्मक बदल :** खाणकाम, उत्पादन, बांधकाम, वीज, वायू आणि पाणीपुरवठा यांचा समावेश असलेल्या दुय्यम क्षेत्राचा वाटा 1950-51 मधील स्थूल देशांतर्गत उत्पादन च्या 13.85 टक्क्यांवरून 2022-23 मध्ये 27.69 टक्क्यांपर्यंत वाढला आहे. 1950-51 ते 2022-23 या कालावधीत म्हणजे 72 वर्षांच्या कालावधीत दुय्यम क्षेत्राचा वाटा केवळ दुप्पट झाला. त्यामुळे उत्पादन क्षेत्र ही भारतीय अर्थव्यवस्थेची दुःखद कहाणी आहे.
3. **तृतीयक क्षेत्रातील बदल :** तृतीयक क्षेत्रामध्ये वाहतूक, दळणवळण, व्यापार, वित्त, स्थावर मालमत्ता , समुदाय आणि वैयक्तिक सेवा यांचा समावेश होतो. राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेतील तृतीयक क्षेत्राचे वर्चस्व हा आर्थिक वाढ आणि विकासाचा तार्किक परिणाम आहे. या क्षेत्राचा वाटा 1950-51 मध्ये 25.74 टक्क्यांवरून 2022-23 मध्ये 55 टक्क्यांवर पोहोचला. या कालावधीत वाहतूक, दळणवळण आणि व्यापाराचा वाटा 6.95% वरून 18.68% पर्यंत वाढला आहे. वित्त आणि स्थावर मालमत्तेमध्ये देखील 11.76% वरून 22.62% पर्यंत लक्षणीय वाढ झाली आणि सेवा क्षेत्राच्या उप-क्षेत्रांमध्ये या क्षेत्राचे वर्चस्व आहे. सार्वजनिक प्रशासन, संरक्षण आणि इतर सेवांचा वाटा संदर्भाधीन कालावधीत 7.03 टक्क्यांवरून 13.66 टक्क्यांपर्यंत वाढला आहे.

तक्ता 1.19 - (2011- मूल उद्योगाद्वारे सकाळ देशांतर्गत उत्पादनाचा अंदाज (2011- 12 च्या किमतीला)							
	उद्योग समूह	भारतीय कोटी रुपयामध्ये			टक्केवारी सहभाग		
		1950 -51	1990 - 91	*2022 - 23	1950 - 51	1990 - 91	2022 - 23
1.	शेती, वनीकरण, मासेमारी, खाण आणि उत्खनन	309778	939527	518392	60.41	43.07	17.35
2.	उत्पादन, बांधकाम, वीज ,ग्यास, आणि पाणी पुरवठा	71025	577004	4020341	13.85	26.45	27.69
3.	व्यापार, हॉटेल, वाहतूक आणि संदेशवहन	35646	276949	2712235	06.95	12.70	18.68
4.	वित्पुर्त्या, स्थावर मालमत्ता आणि व्यावसायिक सेवा	60308	362985	3284130	11.76	16.65	22.62
5.	सार्वजनिक प्रशासन, संरक्षण आणि इतर सेवा	36061	24499	1983575	07.03	01.13	13.66
	GVA at Basic Prices (1 to 5)	5,12,818	21,80,964	1451867 3	100	100	100
Source: IES 2022-23, Table 1.3							

१. भारतीय अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
२. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकास निर्देशकांवर भाष्य करा.
३. भारतातील बेरोजगारीच्या स्थितीवर टिप्पणी द्या.
४. भारताची लोकसंख्याशास्त्रीय वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
५. भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नातील कल स्पष्ट करा.
६. भारताच्या दरडोई उत्पन्नातील कल स्पष्ट करा.
७. भारत २०३० पर्यंत उच्च मध्यम उत्पन्न असलेल्या देशांच्या गटामध्ये प्रवेश करू शकेल का? तुमचे उत्तर सिद्ध करा.
८. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या रचनेतील बदल स्पष्ट करा.

भारतातील गरिबी आणि उत्पन्न विषमता

घटक रचना :

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ भारतातील गरिबी
- २.२ भारतातील उत्पन्न विषमता
- २.३ प्रश्न

२.० उद्दिष्टे

- भारतातील गरिबी व उत्पन्ना विषमतेची संकल्पना समजावून घेणे.
- गरिबीच्या मोजमापाचा अभ्यास करणे.
- गरिबी निर्मुलनाच्या धोरणांचा अभ्यास करणे.
- आर्थिक वाढ व उत्पन्ना विषमतेच्या संबंधांचा अभ्यास करणे.

२.१ परिचय : भारतातील गरिबी

जागतिक बँक (WDR १९९०) गरिबीची व्याख्या "लोकांची किमान राहणीमान गाठण्यास असमर्थता" अशी करते. UNITED NATIONS DEVELOPMENT PROGRAMME ने प्रो. अमर्त्य सेन यांच्याकडून प्रेरणा घेऊन, १९९०च्या दशकात गरिबीची व्याख्या केली, "संधी आणि निवडींचा नकार... दीर्घ, निरोगी सर्जनशील जीवन जगण्यासाठी आणि एक सभ्य जीवनमान, स्वातंत्र्य, सन्मान, स्वाभिमान यांचा आनंद घेण्यासाठी. आणि इतरांचा आदर..." गरिबीकडे आर्थिक घटना म्हणून पाहिल्यास, किमान जीवनमानाची व्याख्या अधिक स्वीकारार्ह आहे कारण आर्थिक गरिबी ही गरिबीच्या इतर सर्व प्रकारांच्या तळाशी आहे आणि ती पैशाच्या दृष्टीने स्पष्टपणे मोजली जाऊ शकते. जागतिक बँकेचे \$ १.२५ (प्रती व्यक्ती प्रति दिवस) प्रति व्यक्ती प्रतिदिन उत्पन्न हे जगभरातील गरिबीचे मोजमाप करते आणि ज्यांना \$ १.२५ (२००५च्या किमतीला) पेक्षा कमी उत्पन्न मिळते ते सर्व दारिद्र्यरेषेखाली जीवन जगत असल्याचे मानले जाते. जागतिक बँकेच्या मापनाला आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्यरेषा (आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्य रेषा) असेही म्हणतात.

२००५ मध्ये, अंदाजे १.४ अब्ज लोक, किंवा विकसनशील जगाच्या लोकसंख्येच्या एक चतुर्थांश लोक २००५च्या किमतीमध्ये दररोज \$ १.२५ डॉलर उत्पन्नाच्या आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्य रेषेच्या खाली जगत होते. १९८० मध्ये, १.९ अब्ज किंवा अर्धी लोकसंख्या

गरीब होती. प्रदेशांमध्ये प्रगती असमान होती. या कालावधीत पूर्व आशियातील दारिद्र्य दर जवळपास ८० टक्क्यांवरून २० टक्क्यांपेक्षा कमी झाला आहे. याउलट ते उप-सहारा आफ्रिकेत सुमारे ५० टक्के राहिले, तरीही १९९०च्या दशकाच्या मध्यापासून प्रगतीची चिन्हे आहेत.

जागतिक बँकेच्या मते, २००४-०५ मध्ये, भारतातील ४१.६% लोकसंख्या आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्य रेषेच्या खाली जगत असल्याचे मानले जात होते आणि गरिबीचे अंतर अमेरिकन डॉलर प्रती व्यक्ती प्रती दिवस १०.८ वर मोजले गेले होते. भारतातील ७५.६ टक्के लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेखाली असल्याचे आढळून आले आहे. नियोजन आयोग, भारत सरकारच्या मते, ग्रामीण दारिद्र्यरेषा दरमहा रु. ३५६. ३ वर मोजली गेली आणि २८.३ ०% दारिद्र्यरेषेच्या खाली असल्याचे आढळले. शहरी दारिद्र्यरेषा रु. ५३८. ६० वर प्रति महिना मोजली गेली आणि २५.७ ०% दारिद्र्यरेषेच्या खाली असल्याचे आढळले. संपूर्ण भारतात, २००४-०५ मध्ये २७.५०% किंवा ३०.१७२ कोटी लोक राष्ट्रीय दारिद्र्यरेषेखाली होते.

त्याच वर्षातील जागतिक बँकेचे आकडे खूपच जास्त आहेत कारण प्रतिदिन अमेरिकन डॉलर १.२५ (प्रती व्यक्ती प्रती दिवस) च्या आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्य रेषा चे भाषांतर प्रति महिना अमेरिकन डॉलर ३८.०२ (प्रती व्यक्ती प्रती दिवस) (अमेरिकन डॉलर १.२५×३६५÷१२=३८.०२) होते. त्याच वर्षी रुपया अमेरिकन डॉलर (प्रती व्यक्ती प्रती दिवस) विनिमय दर रु. १६.२० प्रति अमेरिकन डॉलर होता आणि म्हणून ३८.०२ × १६.२० = रु. ६१५.९२). अशा प्रकारे आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्य रेषा आणि राष्ट्रीय शहरी दारिद्र्यरेषेतील स्पष्ट अंतर लक्षात घेण्यास सक्षम असेल जे दारिद्र्यरेषेखालील लोकांच्या टक्केवारीत फरक करते.

चलनवाढीसाठी आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्यरेषेची वेळोवेळी सुधारणा केली जाते. २०१७ च्या प्रती व्यक्ती प्रती दिवस दरांच्या संदर्भात, आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्य रेषा प्रति व्यक्ती प्रतिदिन अमेरिकन डॉलर २.१५ वर निश्चित केली होती जे इंडियन रुपये ४८.९० मध्ये निश्चित होते म्हणजे प्रती व्यक्ती प्रती दिवस अमेरिकन डॉलर / इंडियन रुपये विनिमय दर एक अमेरिकन डॉलर = २२.७५ इंडियन रुपये होता. त्यानुसार २०२१ साली भारतातील ११.९ टक्के लोकसंख्या आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्य रेषा च्या खाली जगत होती. तथापि, भारत हा कमी मध्यम उत्पन्न असलेला देश आहे (निम्न मध्यम विकसित देश) आणि

जागतिक बँकेने निम्न मध्यम विकसित देशासाठी आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्य रेषा म्हणून अमेरिकन डॉलर प्रती व्यक्ती प्रती दिवस ३.६५ निर्धारित केले आहे जे इंडियन रुपये ८३.० मध्ये रुपांतरीत आहे. त्यामुळे भारतासाठी संबंधित आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्य रेषा हे निम्न मध्यम विकसित देश आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्य रेषा असावे आणि त्यानुसार जागतिक बँकेने अहवाल दिला की २०२१ मध्ये भारतातील ४६.५% लोकसंख्या आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्यरेषेखाली जगत होती.

पुढील पाच ते सहा वर्षांमध्ये, भारत २०२४मध्ये त्याच्या दरडोई स्थूल देशांतर्गत उत्पादन अमेरिकन डॉलर २८५० असलेल्या उच्च मध्यम उत्पन्न देशांच्या गटांमध्ये (अमेरिकन डॉलर ४४१६ ते १३८४५) प्रवेश करण्याच्या तयारीत आहे. UMCs साठी आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्य रेषा प्रती व्यक्ती प्रती दिवस अमेरिकन डॉलर ६.८५ किंवा इंडियन रुपये आहे. १५५.९०. भारताला अद्याप हा टप्पा गाठायचा नसल्यामुळे, UMC आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्य रेषा सध्या अप्रासंगिक बनले आहे. खालील तक्त्यामध्ये दक्षिण आशिया - भारत ऑक्टोबर २०२३ साठी जागतिक बँकेने आणलेल्या गरिबी आणि भारतातील गरीबिची स्थिती यासाठी कांही उपाय सुचविले आहेत.

आंतरराष्ट्रीय मानकांनुसार, भारताने २००५ मधील गरिबीचे प्रमाण ४१.६% वरून २०२१ मध्ये ११.९% पर्यंत खाली आणण्यात यश मिळवले आहे. महामारीच्या काळात गरिबीचे प्रमाण थोडक्यात १४.७% पर्यंत वाढले होते परंतु २०२३ मध्ये महामारीनंतर ११.३% पर्यंत घसरले. २०११ ते २०२१ या कालावधीत उपभोगावर आधारित गिनी निर्देशांक द्वारे मोजल्या जाणाऱ्या उत्पन्नातील विषमता ३५ वर स्थिर राहिली याचा अर्थ गेल्या एका दशकात देशातील उत्पन्नाच्या वितरणात व्यावहारिकदृष्ट्या कोणताही बदल झालेला नाही.

गरिबी कमी करण्यात भारताची निरंतर प्रगती दिसून येते की महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा (MGNREGA) आणि राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा (NFSA) यांसारख्या सामाजिक कल्याण योजनांमध्ये सातत्यपूर्ण आर्थिक वाढ आणि विस्तार दिसून येतो. २०११ आणि २०१९ मधील दारिद्र्य कमी हे घरगुती उपभोगातील वाढीमुळे होते, सामाजिक हस्तांतरण आणि कामगार उत्पन्नात वाढ यामुळे हे शक्य झाले. महामारीच्या काळात ग्रामीण गरिबीवर होणारा प्रतिकूल परिणाम कमी करण्यासाठी काम आणि अन्न हक्कांचा विस्तार करण्यात आला. तथापि, भारतातील शहरी भागात, जिथे कर्मचार्यांचे लक्ष केंद्रित आहे, तेथे अत्यंत गरिबी कमी करण्याचा वेग खूपच कमी होता. २०२१ ते २०२२ या दोन वर्षांमध्ये ग्रामीण भागात दारिद्र्य १६ टक्क्यांवरून १२.७ टक्क्यांपर्यंत घसरले, तर शहरी भारतात दारिद्र्य १२ टक्क्यांवरून १०.५ टक्क्यांवर आले.

तक्ता २.१ आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्य रेषा आणि भारत				
	दारिद्र्य	गरिबांची संख्या दशलक्ष मध्ये	दर (%)	वर्ष
१.	राष्ट्रीय दारिद्र्य रेषा	२७५.५	२१.९	२०११
२.	आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्य रेषा इंडियन रुपये २०.२५ (२००५) किंवा अमेरिकन डॉलर १.२५ (२००५ प्रती व्यक्ती प्रती दिवस)	४८०.३	४१.६	२००५
३.	आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्य रेषा ४८.९ इंडियन रुपये (२०२१) किंवा अमेरिकन डॉलर २.१५ (२०१७ प्रती व्यक्ती प्रती दिवस)	१६७.५	११.९	२०२१

४.	निम्न मध्यम उत्पन्न देश आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्य रेषा ८३.९ इंडियन रुपये (२०२१) ३.६५ (२० ७ प्रती व्यक्ती प्रती दिवस)	६५५.९	४६.५	२०२१
५.	गिनी सहगुणक		३४.२	२०२१
६.	वार्षिक सकल देशांतर्गत उत्पादन दरडोई वाढ		२.८९	२०१६ ते २०२१
Source: World Bank Group Poverty & Equity Brief for South Asia – India October २०२३				

२.१.१ गरिबीचे मोजमाप

मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी पुरेशी संसाधने उपलब्ध करून देऊ शकत नसलेल्या लोकांची संख्या म्हणून निरपेक्ष गरिबीची व्याख्या केली जाते. त्यांची गणना वास्तविक उत्पन्नाच्या (आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्यरेषेच्या) विनिर्दिष्ट किमान पातळीच्या खाली राहणारी एकूण संख्या म्हणून केली जाते. आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्यरेषा हे गरिबीचे आंतरराष्ट्रीय मानक उपाय आहे आणि दररोज अमेरिकन डॉलर २.१५ (प्रती व्यक्ती प्रती दिवस) पेक्षा कमी जीवन जगणारी कोणतीही व्यक्ती गरिबीत जगते. संपूर्ण जगात निरनिराळ्या परिमाणांमध्ये निरपेक्ष गरिबी अस्तित्वात आहे

मुख्य गणना निर्देशांक - ज्यांचे उत्पन्न निरपेक्ष दारिद्र्यरेषेखाली आहे त्यांच्या संख्येने किंवा 'हेडकाउंट' (H) द्वारे परिपूर्ण दारिद्र्य मोजले जाऊ शकते. जेव्हा मुख्य गणना एकूण लोकसंख्येचा (N) अंश म्हणून घेतला जातो, तेव्हा आपण मुख्य गणना निर्देशांक H/N म्हणून परिभाषित करू शकतो. दारिद्र्यरेषा स्थिर किमतींवर निश्चित केली जाते जेणेकरून आंतर-लौकिक अभ्यास केला जाऊ शकतो. तथापि, निरपेक्ष दारिद्र्यरेषेमुळे दारिद्र्यरेषेखालील लोकांच्या गरिबीचे अंतर स्पष्ट होत नाही. उदाहरणार्थ, आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्य रेषा किंवा आंतरराष्ट्रीय निरपेक्ष दारिद्र्यरेषा त्या सर्वांचा विचार करेल जे दररोज अमेरिकन डॉलर २.१५ पेक्षा कमी कमावतात आणि ते दारिद्र्यरेषेखालील जीवन जगतात आणि जे काही कमवत नाहीत त्यांच्यात भेद करणार नाहीत जे दररोज अमेरिकन डॉलर २.१५ कमवतात. त्यामुळे अर्थशास्त्रज्ञ गरिबीचे अंतर मोजतात. दारिद्र्य रेषेखालील प्रत्येक व्यक्तीला त्या रेषेपर्यंत उभे करण्यासाठी आवश्यक एकूण उत्पन्नाचे प्रमाण दारिद्र्य अंतर मोजते. हा उपाय गरिबीची खोली तसेच त्याची घटना दर्शवते.

(A) आणि (B) दोन देशांतील गरिबीचे अंतर खालील आकृती २.१ मध्ये दाखवले आहे. दारिद्र्यरेषा पीव्ही आणि लोकसंख्येचे वार्षिक उत्पन्न प्रमाण मोजणारी रेषा यामधील क्षेत्र दारिद्र्य अंतर मोजते. लक्षात घ्या की दोन्ही देशांमध्ये ५० टक्के लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेखाली जगत आहे परंतु देश 'A' मध्ये, देश 'B' पेक्षा गरिबीचे अंतर जास्त आहे. देश 'अ' मधील निरपेक्ष दारिद्र्य दूर करण्यासाठी आणखी प्रयत्न करावे

लागतील असे ते सूचित करते. गरिबांचे उत्पन्न किती प्रमाणात दारिद्र्यरेषेखाली आहे हे एकूण दारिद्र्य अंतर (TPG) द्वारे मोजले जाते ज्याची व्याख्या खालीलप्रमाणे आहे.

H

$$TPG = \sum_{i=1}^n (Y_p - Y_i)$$

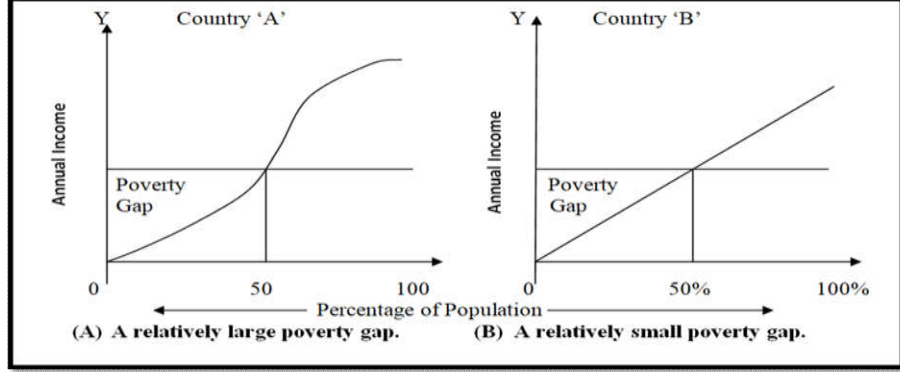

Fig. २.१ – Measurement of Poverty Gap.

सापेक्ष दारिद्र्य हे वेगवेगळ्या भग्न गटांमधील लोकसंख्येच्या उत्पन्न वितरणाचा अंदाज घेऊन आणि वरच्या पाच ते १० टक्के लोकांच्या जीवनमानाच्या पातळीची खालच्या पाच ते १० टक्के लोकसंख्येशी तुलना करून मोजले जाते. अशी तुलना देशातील सापेक्ष जीवनमान दर्शवते. उदाहरणार्थ, भारतात, सर्वात कमी २० टक्के कुटुंबांना एकूण उत्पन्नाच्या ८.१ टक्के मिळाले, तर **WDR** म्हणजे जागतिक विकास अहवाल २०००-१ नुसार वर्ष १९९७मध्ये उच्च उत्पन्न गटातील २० टक्के कुटुंबांना एकूण उत्पन्नाच्या ४६.१ टक्के मिळाले. १९९७ मध्ये सर्वोच्च २० टक्के ते सर्वात कमी २० टक्के गुणोत्तर ५.६९ होते. उत्पन्नाच्या समानतेच्या बाबतीत, जागतिक विषमता अहवाल २०२२ नुसार, उच्च उत्पन्न गटातील १०% भारतीयांचा राष्ट्रीय उत्पन्नात ५७% वाटा होता आणि २०२१ च्या राष्ट्रीय उत्पन्नात खालच्या ५०% भारतीयांचा वाटा फक्त १३% होता. उच्च उत्पन्न गटातील १०% आणि खालच्या ५०% मधील उत्पन्नातील अंतर २२ पट आहे. उच्च उत्पन्न गटातील एक टक्का लोकसंख्येचा राष्ट्रीय उत्पन्नात २२% वाटा होता.

२.१.२ दारिद्र्यरेषेची संकल्पना -

स्वातंत्र्यापासून गरिबीची व्याख्या अन्नाच्या गरजा किंवा प्रति व्यक्ती प्रति दिन कॅलरीजच्या आधारावर केली जाते. ग्रामीण भागासाठी २४०० किलो कॅलरी आणि शहरी भागासाठी २१०० किलो कॅलरी होती. कॅलरी वापरावर आधारित, १९७३-७४मध्ये अखिल भारतीय दारिद्र्यरेषा ग्रामीण भागासाठी रु. ४९.६३ आणि रु. शहरी भागासाठी प्रति व्यक्ती प्रति महिना ५६.६४. हीच किंमत २००४-०५ मध्ये समायोजित करण्यात आली होती आणि ग्रामीण भागासाठी ३५६.३० रुपये आणि शहरी भागासाठी

५३८.६० रुपये होती. २००९-१० मध्ये, दारिद्र्यरेषेचे आकडे ग्रामीण भागात रु. ६७२.८० आणि शहरी भागात रु. ८५९.६० असे वाचण्यासाठी सुधारित करण्यात आले.

भारतातील गरिबी आणि
उत्पन्न विषमता

२.१.३ भारतातील दारिद्र्याची घटना -

भारतातील विविध वर्षांतील दारिद्र्यरेषेखालील व्यक्तींचे अंदाज तक्ता २.२ मध्ये सादर केले आहेत.

तक्ता २.२ दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्या				
वर्ष	ग्रामीण / नागरी दारिद्र्य रेषा	ग्रामीण	शहरी	एकूण
१९७३-७४	४९ . ६३/ ५६. ६४	५६.४	४९.०	५४. ९
१९८३-८४	८९ .०/ ११५. ६५	४५.७	४०.८	४४. ५
१९९३-९४	२०५. ८४/ २८१. ३५	३७.३	३२.४	३६. ०
१९९३-९४*		५०.१	३१.८	४५. ३
१९९९-२०००	३२७. ५६/ ४५४. ११	२७.०९	२३. ६२	२६. १
२००४- ०५		२८.३	२५.७	२७.५
२००४- ०५*	४४६. ६८/ ५७८. ८०	४१.८	२५.७	३७. २
२००९- १०	६७२. ८०/ ८५९ . ६०	३३.८	२०.९	२९. ८
२०२०- २१	Niti Aayog's बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक (H&A)	२५.०१%	४७.१३%	०.११८

नियोजन आयोगाने स्थापन केलेल्या दारिद्र्यरेषेवरील सुरेश तेंडुलकर समितीने २००९ साली आपला अहवाल सादर केला. भारतातील गरिबीच्या अंदाजात प्रथमच आरोग्य आणि शिक्षणावरील खर्चाचा अधिक योग्य पद्धतीने समावेश करण्यात आला. तेंडुलकर समितीने २००४- ०५ आणि १९९३- ९४ या वर्षांसाठी दारिद्र्याचा अंदाज लावला आहे.

२.१.४ बहुआयामी गरीबी निर्देशांक

मानव विकास अहवाल १९९७ मध्ये मानवी गरीबी निर्देशांक (HPI) ही संकल्पना मांडण्यात आली. अहवालात जीवनाच्या तीन महत्वाच्या पैलूंमधील वंचितांवर लक्ष केंद्रित केले आहे: दीर्घायुष्य, ज्ञान आणि एक सभ्य जीवनमान. भारतासाठी एचपीआय २८ टक्के होता.

२०१० मध्ये, HDR म्हणजे मानव विकास निर्देशांकाने HPI म्हणजे मानवी गरिबी निर्देशांकाची जागा घेण्यासाठी बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक ही संकल्पना मांडली. बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक हे बहुआयामी दारिद्र्य प्रमुख संख्या (H) आणि गरिबीची तीव्रता (A) म्हणजेच बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक = H.A चे उत्पादन आहे.

मुख्यसंख्या ही बहुआयामी गरीब असलेल्या लोकांची टक्केवारी आहे. गरिबीची तीव्रता (A) प्रत्येक बहु-आयामी गरीब कुटुंबातील वंचितांची सरासरी संख्या मोजते. त्याचे तीन आयाम आहेत: आरोग्य, शिक्षण आणि राहणीमान आणि हे परिमाण १० निर्देशकांमध्ये प्रतिबिंबित होतात. ३३.३३% च्या समान मानकासह आणि प्रत्येक परिमाणासह कमाल स्कोअर १००% आहे. शिक्षण आणि आरोग्य परिमाणे प्रत्येकी १६.७ टक्के किंवा ५/३ मानकासह दोन निर्देशक आहेत. राहणीमानाच्या परिमाणात सहा निर्देशक असतात आणि प्रत्येक निर्देशकाचे वजन ५.६ टक्के ($33.33/6 = 5.6$) किंवा ५/९ असते.

शिक्षणाच्या परिमाणासाठी दोन निर्देशक आहेत:

१. कोणीही ०५ वर्षे शालेय शिक्षण पूर्ण केलेले नाही, आणि
२. किमान एक शालेय वयाचा मुलगा (श्रेणी ०८ पर्यंत) ज्याची शाळेत नोंदणी झालेली नाही.

आरोग्याच्या परिमाणासाठी दोन निर्देशक आहेत:

१. किमान एक सदस्य कुपोषित आहे, आणि
२. एक किंवा अधिक मुलांचा मृत्यू झाला आहे.

राहणीमानाच्या परिमाणासाठी सहा निर्देशक आहेत:

१. वीज नाही.
२. पिण्याचे स्वच्छ पाणी उपलब्ध नाही.
३. पुरेशा स्वच्छतेसाठी प्रवेश नाही.
४. घरामध्ये धूळ आहे.
५. घरगुती स्वयंपाकासाठी गलिच्छ इंधन (शेण, लाकूड किंवा कोळसा) वापरतात, आणि
६. कुटुंबाकडे कोणतीही कार किंवा तत्सम मोटरवाहन नाही आणि यापैकी जास्तीत जास्त एक मालमत्ता त्यांच्याकडे आहे: सायकल, मोटरसायकल, रेडिओ, रेफ्रिजरेटर, टेलिफोन किंवा दूरदर्शन.

२.१.५ बहु-आयामी गरीब ओळखणे

कौटुंबिक वंचितता 'C' प्राप्त करण्यासाठी प्रत्येक कुटुंबासाठी वंचितता गुण जोडले जातात. भारित निर्देशकांपैकी ३३ ३३ टक्के कट ऑफ गरीब आणि गैर-गरीब यांच्यातील फरक ओळखण्यासाठी वापरला जातो. त्यानुसार आमच्याकडे बहुआयामी गरीब कुटुंबांच्या तीन श्रेणी आहेत:

1. जर 'c' किंवा वंचितता ३३.३ टक्के किंवा त्याहून अधिक असेल, तर ते कुटुंब बहु-आयामी गरीब आहे.
2. जर 'c' २० टक्क्यांपेक्षा जास्त किंवा समान असेल परंतु ३३.३ टक्क्यांपेक्षा कमी असेल, तर ते कुटुंब बहु-आयामी गरीब होण्याची असुरक्षितता किंवा धोका जास्त आहे.
3. जर 'c' ५० टक्के किंवा त्याहून अधिक असेल, तर ते कुटुंब गंभीररीत्या बहु-आयामी गरीब आहे.

मुख्य गणना रेशो (H) ही लोकसंख्येची टक्केवारी आहे जी बहु-आयामी गरीब आहेत:

$$H = \frac{q}{n}$$

जेथे 'q' ही बहु-आयामी गरीब लोकांची संख्या आहे आणि 'n' ही एकूण लोकसंख्या आहे. गरिबीची तीव्रता (A) भारित घटक निर्देशकांची टक्केवारी दर्शवते ज्यामध्ये सरासरी गरीब लोक वंचित आहेत. केवळ गरीब कुटुंबांसाठी, वंचिततेचे गुण जोडले जातात आणि गरीब व्यक्तींच्या एकूण संख्येने भागले जातात:

$$A = \sum_i^q c/q$$

जेथे 'c' हा वंचित गुण आहे जो गरीब अनुभवतो.

$$MPI = H \cdot A. \text{ बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक } = H \cdot A.$$

बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक मूल्य ० आणि १ च्या दरम्यान आहे आणि शून्य हे गरिबीची अनुपस्थिती दर्शवते आणि ०.१ देशातील १०० टक्के गरिबी दर्शवते.

२.१.६ इंडिया बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक २०२१

ग्लोबल बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक २०२१नुसार, भारताचा क्रमांक १०९ देशांपैकी ६६ होता. नीती आयोगाच्या राष्ट्रीय बहु-आयामी गरीबी निर्देशांक २०२१च्या आधारभूत अहवालानुसार, भारतासाठी हेड काउंट रेशो म्हणजे मुख्य गणना निर्देशांक (H) २५.०१% आणि गरिबीची तीव्रता (A) ४७.१३% होती.

$$२५.०१\% \times ४७.१३\% = ०.११८$$

याचा अर्थ २०२१ मध्ये भारताची ११.८% लोकसंख्या बहु-आयामी गरीब होती. बिहारमध्ये बहु-आयामी गरीबांची सर्वाधिक टक्केवारी २६.५ टक्के होती तर केरळमध्ये केवळ ०.३% लोकसंख्या बहु-आयामी गरीब म्हणून वर्गीकृत होती. केरळसाठी बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक ०.७१% $\times$ ३९.०२% = ०.००३ होता.

बिहारचे आकडे $५१.९१\% \times ५१.०२\% = ०.२६५$ होते. याचा अर्थ बिहारच्या २६.५% लोकसंख्येने तीव्र दारिद्र्य अनुभवले तर ५१.९१% लोकसंख्या उत्पन्न दारिद्र्यरेषेखाली होती.

२.१.७ भारतातील गरिबीचे काही अलीकडील अंदाज

२०११- २० या दशकासाठी गरिबीचा अंदाज भल्ला, भसीन आणि विरमणी यांच्या २.९ च्या नीचांकी दरम्यान सुब्रमण्यन यांच्या ३५ % पर्यंत मोठ्या प्रमाणात बदलला आहे. मेहरोत्रा आणि परिदा यांनी २०१९-२० या वर्षासाठी गरिबी २५.९ % असण्याचा अंदाज व्यक्त केला आहे. रॉय आणि वेईड यांनी अंदाजे १३.६% आकडा व्यक्त केला. २०१७-१८ या वर्षासाठी, आमच्याकडे कमी २.९, उच्च ३५.१ आणि १३.६ % च्या दरम्यान आहे. जरी आपण सुब्रमण्यन यांच्या आकृतीचा आउटलियर म्हणून विचार केला तरीही भल्ला एट अल आणि रॉय आणि वेईड यांचे दारिद्र्य अंदाज एकमेकांपासून मैल दूर आहेत. दिलेल्या कालावधीत भारतातील गरिबीच्या विविध अंदाजांचे श्रेय संशोधकांनी वापरलेल्या पद्धती आणि संकेतकांवर आणि अर्थातच वापरल्या जाणाऱ्या आकडेवारीवर सहजतेने दिले जाऊ शकते. दुसरा महत्वाचा घटक म्हणजे संशोधकाचे राजकीय विभाजन किंवा राजकीय प्रमाणावरील स्थान. भारत सरकारला भारतातील गरिबीच्या आकडेवारीचा अधिकृत अंदाज अद्याप समोर आलेला नाही. परिणामी, गरिबीचे चित्र स्पष्ट होत नाही आणि धुसरच राहते.

२.१.८ दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम आणि उपाय

केंद्र सरकारने स्मॉल फार्मर्स डेव्हलपमेंट एजन्सी (SFDA), सीमांत शेतकरी आणि कृषी विकास एजन्सी (MFALDA), दुष्काळग्रस्त क्षेत्र कार्यक्रम (DPAP), क्रेन्श स्कीम फॉर रुरल एम्प्लॉयमेंट (CSRE) यासारख्या कार्यक्रमांची आखणी आणि अंमलबजावणी करून आपण १९७० च्या दशकात गरिबी निर्मूलनाला सुरुवात केली.), फूड फॉर वर्क प्रोग्राम (FWP). हे कार्यक्रम ग्रामीण भागावर केंद्रित होते कारण १९७०च्या दशकात आपण प्रामुख्याने कृषीप्रधान देश होतो. तथापि, हे कार्यक्रम भारतातील संपूर्ण ग्रामीण लोकसंख्येला कव्हर करण्यासाठी पुरेसे व्यापक नव्हते.

१९७०च्या दशकाच्या उत्तरार्धात, केंद्र सरकारने एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम (IRDP), राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम (NREP) आणि ग्रामीण भूमिहीन रोजगार हमी कार्यक्रमाची रचना केली. १९८९मध्ये, हे सर्व कार्यक्रम एकत्र करून जवाहर रोजगार योजना (JRY) तयार करण्यात आली. स्वयंरोजगारासाठी ग्रामीण युवकांचे प्रशिक्षण (TRYSEM) सारखे कौशल्य विकास कार्यक्रम देखील सुरू करण्यात आले. IRDP चे नाव स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना (SGSY) असे करण्यात आले आणि TRYSEM त्यात विलीन करण्यात आले. रोजगार हमी योजना २००१मध्ये संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना (SGRY) मध्ये विलीन करण्यात आली ज्याने रोजगाराच्या शोधात असलेल्या ग्रामीण गरिबांना १००दिवसांचे अकुशल काम दिले. २००६मध्ये, आम्ही महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGS) सुरू केली

जी ग्रामीण भारतातील प्रत्येक कुटुंबाला दरवर्षी १००दिवस रोजगाराची हमी प्रदान करते.

भारतातील गरिबी आणि
उत्पन्न विषमता

कार्यक्रमांचे मूल्यांकन

वैयक्तिक संशोधकांकडून दारिद्र्याचे विविध अंदाज बाजूला ठेवून आणि नीति आयोगाच्या गरिबीवरील बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक आकडे बेंचमार्क किंवा आधार म्हणून घेतल्यास, असा निष्कर्ष काढता येतो की आजही देशात गरिबी मोठ्या प्रमाणावर आहे. ५० टक्के आणि त्याहून अधिक ते आता सुमारे २५ टक्क्यांपर्यंत, याचा अर्थ असा आहे की पाच दशकांच्या दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांमुळे केवळ ५० टक्के गरिबी कमी झाली आहे.

भारतात आज प्रत्येक चौथा व्यक्ती राष्ट्रीय स्तरावर परिभाषित दारिद्र्यरेषेखाली जगत आहे आणि प्रत्येक १० वा व्यक्ती अत्यंत गरिबीत जगत आहे किंवा बहुआयामी गरीब आहे. सरासरी दर्शकांसाठी, देशातील लहान आणि मोठ्या शहरांमधील ५० टक्क्यांहून अधिक शहरी भूभाग व्यापलेल्या झोपडपट्ट्या आणि झोपडपट्ट्यांमध्ये गरिबी स्पष्टपणे दिसते. देशातील सर्व शहरे आणि गावांमध्ये रस्त्याच्या कडेला असलेल्या तात्पुरत्या आणि खुल्या आश्रयस्थानांमध्ये हे स्पष्टपणे दिसून येते. आपल्या देशातील शहरांमधील फूटपाथ, पाणवटे, डोंगर आणि भूभागावरील अतिक्रमणांमध्ये हे स्पष्टपणे दिसून येते. अशा प्रकारे गरिबी ही एक समस्या आहे जी भारतात सोडवणे फार अवघड आहे.

२.२ भारतातील उत्पन्ना विषमता

उत्पन्नाच्या विषमतेचे मापन -

जगभरातील उत्पन्नाचे वितरण आणि उत्पन्नातील विषमता यांचा अभ्यास असे सूचित करतो की आर्थिक वाढ आणि विकासाची फळे समाजातील सर्व उत्पन्न वर्गांमध्ये समान प्रमाणात वाटली जात नाहीत. समाजातील विविध विभागात आणि विविध वर्गांमध्ये कमावण्याच्या वेगवेगळ्या क्षमता असतील आणि त्यामुळे उत्पन्नातील विषमता ही सर्व समाजांची नैसर्गिक बाजू म्हणून कायमच राहील. तथापि, ही उत्पन्नाची विषमता नसून सर्व समाज ज्या प्रमाणात आणि किती प्रमाणात उत्पन्न विषमतेने त्रस्त आहेत, ही चिंतेची बाब आहे. उत्पन्नातील विषमता जितकी जास्त असेल तितके समाजातील खालच्या वर्गाचे आर्थिक कल्याण होईल. कमावण्याच्या क्षमतेव्यतिरिक्त, अनेक सामाजिक आर्थिक घटक आहेत जे सर्वसाधारणपणे उत्पन्नाचे वितरण आणि विशेषतः कमावण्याची क्षमता निर्धारित करतात. जर उत्पन्न समान रीतीने वितरीत केले गेले असेल तर कोणतेही भिन्न आर्थिक वर्ग नसतील म्हणजेच संपूर्ण आर्थिक समानता असेल किंवा तो वर्गहीन समाज असेल. वर्गविहीन समाज आर्थिक वाढ आणि विकासासाठी अनुकूल नसतो आणि म्हणूनच आर्थिक इंजिनला चालना देण्यासाठी निसर्गाने अंतर्भूत केलेली काही प्रमाणात आर्थिक विषमता आवश्यक असते. तथापि, जर उत्पन्नातील विषमता व्यापक आणि विस्तृत असेल तर, सामाजिक-आर्थिक दृश्य हे भारत आणि आशिया, आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिकेतील इतर कमी विकसित

अर्थव्यवस्थांप्रमाणेच विपुल आणि गरिबीचे असेल. सामाजिक उलथापालथ आणि विद्रोहाची बीजे उत्पन्न आणि संपत्तीच्या अत्यंत विषमतेने पेरली जातात. भारतात, २० टक्के कुटुंबांसह सर्वात कमी पाचव्या क्रमांकावर असलेल्या कुटुंबांना एकूण उत्पन्नाच्या ८.१ टक्के मिळाले, तर उच्च उत्पन्न गटातील २० टक्के कुटुंबांना १९९७ मध्ये एकूण उत्पन्नाच्या ४६.१ टक्के मिळाले (संदर्भ जागतिक विकास अहवाल २०००/२००१). आर्थिक विषमतेची डिग्री लॉरेन्झ वक्राच्या मदतीने दर्शविली जाऊ शकते.

लॉरेन्झ वक्र

लॉरेन्झ वक्र हे उत्पन्न आणि संपत्ती असमानतेचे विश्लेषण करण्यासाठी वापरले जाणारे आर्थिक साधन आहे. लॉरेन्झ वक्र सर्वात गरीब व्यक्ती किंवा कुटुंबापासून सुरु होणाऱ्या प्राप्तकर्त्यांच्या एकत्रित संख्येच्या तुलनेत मिळालेल्या एकूण उत्पन्नाची एकत्रित टक्केवारी निर्देशित करते. गिनी निर्देशांक अर्थव्यवस्थेतील व्यक्ती किंवा कुटुंबांमधील उत्पन्नाचे वितरण पूर्णपणे समान वितरणापासून किती प्रमाणात विचलित होते हे मोजते. हा निर्देशांक देशातील कौटुंबिक उत्पन्नाच्या वितरणातील असमानतेचे प्रमाण मोजतो. निर्देशांकाची गणना लॉरेन्झ वक्र वरून केली जाते, ज्यामध्ये कौटुंबिक उत्पन्न सर्वात गरीब ते श्रीमंत अशा कुटुंबांच्या संख्येच्या विरुद्ध निर्देशित केले जाते. निर्देशांक म्हणजे (a) देशाच्या लॉरेन्झ वक्र आणि ४५ अंश हेल्पिंग लाइनमधील क्षेत्रफळ आणि (b) ४५ अंश रेषेखालील संपूर्ण त्रिकोणी क्षेत्राचे गुणोत्तर. देशाचे उत्पन्न वितरण जितके जवळजवळ समान असेल तितके त्याचे लॉरेन्झ वक्र ४५ अंश रेषेच्या जवळ असेल आणि त्याचा Gini निर्देशांक कमी असेल, उदा. २५ निर्देशांक असलेला स्कॅन्डिनेव्हियन देश. देशाचे उत्पन्न वितरण जितके असमान असेल तितके त्याचे लॉरेन्झ वक्र ४५ अंश रेषेपासून दूर असेल आणि त्याचा गिनी निर्देशांक जितका जास्त असेल, उदा. ५० निर्देशांक असलेला उप-सहारा देश. जर उत्पन्न परिपूर्ण समानतेने वितरित केले गेले असेल, तर लॉरेन्झ वक्र ४५ अंश रेषेशी एकरूप होईल आणि निर्देशांक शून्य असेल; जर उत्पन्न परिपूर्ण असमानतेसह वितरीत केले गेले असेल, तर लॉरेन्झ वक्र क्षैतिज अक्ष आणि उजव्या अनुलंब अक्षांशी एकरूप होईल आणि निर्देशांक १०० असेल.

उत्पन्न किंवा उपभोगाचा टक्केवारी हिस्सा म्हणजे डेसिल किंवा क्विंटाइल्स द्वारे दर्शविलेल्या लोकसंख्येच्या उपसमूहांमध्ये जमा होणारा हिस्सा. उत्पन्नाच्या वितरणातील विषमता उत्पन्नाच्या किंवा उपभोगाच्या पातळीनुसार वर्गवारी केलेल्या लोकसंख्येच्या विभागांना मिळणाऱ्या उत्पन्नाच्या किंवा उपभोगाच्या टक्केवारीत दिसून येते. कौटुंबिक उत्पन्नानुसार सर्वात कमी क्रमांकावर असलेल्या विभागांना सामान्यतः एकूण उत्पन्नातील सर्वात लहान वाटा मिळतो. आकृती २.२ तक्ता २.३ मध्ये सूचीबद्ध केल्याप्रमाणे असमानतेची व्याप्ती दर्शविते. हे १९९७ सालासाठी भारतातील परिपूर्ण समानता, संपूर्ण विषमता आणि उत्पन्नाची वास्तविक विषमता दर्शवते. सर्वात गरीब क्विंटाइलच्या उत्पन्नाच्या वितरणात व्यावहारिकदृष्ट्या कोणताही बदल झालेला नाही कारण जागतिक विकास अहवाल २०११ नुसार, सर्वात गरीब समूहाचा वाटा १९९५-२००८ या कालावधीत भारतात ८.१ टक्के राहिला आहे.

सारणी ३ मधील स्तंभ (४) द्वारे परिपूर्ण समानता दर्शविली आहे. स्तंभ (४) मधील संख्या आकृती २.२ मध्ये निर्देशित केल्यावर, एक कर्णरेषा काढली जाते जी परिपूर्ण समानतेची रेषा असते. संपूर्ण विषमता सारणीच्या स्तंभ (५) मध्ये आणि आकृतीमध्ये डॅश केलेल्या काटकोन रेषेद्वारे दर्शविली आहे. संपूर्ण समानता आणि संपूर्ण विषमता या दोन्ही स्थिती निसर्गात काल्पनिक आहेत. स्तंभ (६) मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे वास्तविक उत्पन्न वितरण पूर्ण समानता आणि पूर्ण असमानतेच्या टोकाच्या दरम्यान येईल. लोरेन्झ वक्र प्लॉट करण्यासाठी स्तंभ (६) मधील आकडेवारी स्तंभ (२) मधून घेतली जातो. वास्तविक लॉरेन्झ वक्राच्या आकृतीम अरेषीय दरम्यानचा वक्र म्हणून दर्शविली गेली आहे. परिपूर्ण समानतेची रेषा आणि लॉरेन्झ वक्र यांच्यामधील हे क्षेत्र परिपूर्ण समानतेपासूनचे विचलन सूचित करते आणि अशा प्रकारे उत्पन्न वितरणाच्या असमानतेचे प्रमाण दर्शवते.

तक्ता - २.३ : १९९७च्या भारतातील उत्पन्न असमानतेची वास्तविक आणि ध्रुवीय प्रकरणे.

कुटुंबांचा उत्पन्न वर्ग	या वर्गातील कुटुंबांना मिळालेल्या एकूण उत्पन्नाची टक्केवारी	या वर्गातील आणि खालच्या कुटुंबांची टक्केवारी	या वर्गाला आणि खालच्या वर्गांना मिळालेल्या उत्पन्नाची टक्केवारी		
			निरपेक्ष समता	निरपेक्ष विषमता	वास्तव विभाजन
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
Lowest fifth	८.१	२०	२०	०	८.१
Second fifth	११.६	४०	४०	०	१९.७
Third fifth	१५.०	६०	६०	०	३४.७
Fourth fifth	१९.३	८०	८०	०	५४.०
Highest fifth	४६.०	१००	१००	१००	१००.०

Source: Data in column (२) is obtained from WDR २०००/२००१, P. २८२.

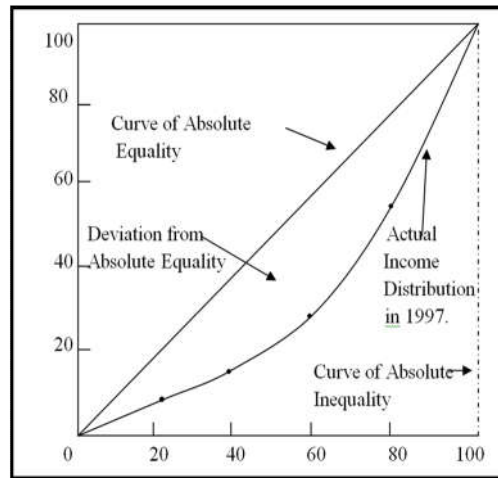

Fig. २.२ – Lorenz Curve भारतातील उत्पन्न विषमता दर्शवित आहे (१९९७).

आर्थिक वाढ आणि उत्पन्न विषमता

जागतिक बँकेचे १९८३, १९८९-९०, १९९२, १९९४, १९९७ आणि २००४-०५ चे अंदाज खालील तक्ता १.३ मध्ये सादर केले आहेत जे घरगुती खर्चाच्या वितरणाशी संबंधित आहेत. १९८३ ते १९८९ - ९० या काळात सर्वात कमी २० टक्के कुटुंबांचा वाटा ८.१ वरून ८.८ पर्यंत सुधारला असल्याचे तक्ता २.४ वरून दिसून येते. १९९२ मध्ये ते ८.५ टक्क्यांपर्यंत खाली आले आणि १९९४ मध्ये पुन्हा ९.२ टक्क्यांपर्यंत गेले. मात्र, त्यानंतर १९९७ आणि २००४-०५ मध्ये ते स्थिर राहिले. दुसऱ्या अवस्थेमध्ये वाटा १९८३ ते १९९२ या कालावधीत व्यावहारिकदृष्ट्या स्थिर राहिला होता.

१९९४ मध्ये तो १३.० टक्क्यांपर्यंत किरकोळ वाढला होता. तथापि, त्यानंतर २००४-०५ मध्ये तो ११.३ पर्यंत कमी झाला. तिसऱ्या अवस्थेने १९८३ ते १९९२ दरम्यान त्यांचा हिस्सा १६.३ ते १५.८ पर्यंत कमी केला. तो १९९४ मध्ये किरकोळ वाढून १६.८ वर गेला आणि २००४-०५ मध्ये तो १४.९ टक्क्यांपर्यंत घसरला. चौथ्या अवस्थेमध्ये १९८३ मधील २२ टक्क्यांवरून २००४-०५ मध्ये २०.४ टक्क्यांपर्यंत घट झाली. खालच्या वर्गातील ८०% लोकसंख्येने संपूर्ण कालावधीत त्यांच्या उत्पन्नात घट अनुभवली, तर वरच्या वर्गातील २०% कुटुंबांनी संपूर्ण कालावधीत नफा अनुभवला. तक्ता २.४ स्पष्टपणे सूचित करतो की या कालावधीत उत्पन्नातील विषमता आणखीनच वाढली आहे. आर्थिक सुधारणांचा कार्यक्रम आणि नवीन आर्थिक धोरणामुळे केवळ ८० टक्क्यांच्या खाली असलेल्या २०% लोकांची भरभराट होण्यास मदत झाली आहे. सर्वोच्च २० टक्के ते सर्वात कमी २० टक्के हे गुणोत्तर ५:१ च्या वर राहिले असून १९८३ आणि १९९४ चा अपवाद वगळता हे प्रमाण पाचव्या खाली गेले.

तक्ता २.४ : घरगुती खर्चाच्या वितरणातील कल (१९८३ ते २००४-०५)

SNo.	कुटुंबांचे टक्केवारी गट	कौटुंबिक खर्चाच्या टक्केवारीचा भाग					
		१९८३	१९८९-९०	१९९२	१९९४	१९९७	२००४-०५
१.	खालच्या वर्गातील २० टक्के	८.१	८.८	८.५	९.२	८.१	८.१
२.	दुसरी अवस्था	१२.३	१२.५	१२.१	१३.०	११.६	११.३
३.	तिसरी अवस्था	१६.३	१६.२	१५.८	१६.८	१५.०	१४.९
४.	चौथी अवस्था	२२.०	२१.३	२१.१	२१.७	१९.३	२०.४
५.	उच्च वर्गातील २० टक्के	४१.४	४१.३	४२.६	३९.३	४६.१	४५.३
६.	उच्च वर्गातील १० टक्के	२६.७	२७.१	२८.४	२५.०	३३.५	३१.१
७.	उच्च वर्गातील २० टक्क्यांचे खालच्या वर्गातील २० टक्क्यांशी गुणोत्तर	५१.१	४६.९	५.०१	४.२७	५.६९	५.५९
८.	Gini Index	-	-	३३.८	२९.७	३७.८	३६.८

Source: WDRs १९८८, १९९२, १९९३, १९९७, १९९८-९९, १९९९-२०००, २०००-०१ and २००७.

१९९२, १९९४, १९९७ आणि २००४-०५ या वर्षासाठी गिनी निर्देशांक १९९४ मधील २९.७ अपवाद वगळता उच्च राहिले होते. हे सूचित करते, २००४-०५ मध्ये किरकोळ घसरणीसह संपूर्ण कालावधीत घरगुती खर्चातील उत्पन्न विषमता वाढली होती. उत्पन्नातील वाढती विषमता हे दर्शवते की आर्थिक वाढीची फळे खालच्या ८० टक्के लोकसंख्येच्या खर्चावर उच्च उत्पन्न गटातील २० टक्के लोकांद्वारे विषम प्रमाणात वाटली जातात. पुढे, जेव्हा भारताच्या गिनी निर्देशांकाची तुलना अमेरिकेशी केली जाते जी २००० मध्ये ४०.८ होती, तेव्हा सुरक्षितपणे असा निष्कर्ष काढता येतो की आर्थिक वाढ होते, विकसनशील देशांमधील उत्पन्न विषमता विकसित देशांमधील उत्पन्न असमानतेच्या जवळ जाते.

जागतिक बँक आणि ससेक्स विद्यापीठ, इंग्लंड यांनी विषमतेच्या मर्यादेवर अभ्यास केला. अभ्यासाने असमानतेचे प्रमाण तीन व्यापक श्रेणींमध्ये वर्गीकृत केले आहे: उच्च, मध्यम आणि निम्न विषमता. असमानतेचे प्रमाण सर्वात कमी ४० टक्के लोकसंख्येच्या वाट्याच्या आधारावर मोजले गेले. वर्गीकरण तक्ता २.५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता २.५ – उत्पन्न असमानतेचे वर्गीकरण.

अ.न.	सर्वात कमी ४ टक्के लोकसंख्येचा वाटा	उत्पन्न विषमता
१.	१२ टक्क्यांपेक्षा कमी	उच्च
२.	१७ टक्क्यांपेक्षा कमी पण १२ टक्क्यांपेक्षा जास्त .	मध्यम
३.	१७ टक्क्यांपेक्षा जास्त	कमी

मानव विकास अहवाल २०२१ नुसार, २०१०-२१ या कालावधीसाठी भारतासाठी Gini निर्देशांक ३५.७ होता, जो २००४-०५ च्या Gini निर्देशांक ३६.८ च्या तुलनेत किरकोळ घसरण दर्शवितो. २०१०-२१ या कालावधीत राष्ट्रीय उत्पन्नातील तळाच्या ४०% लोकसंख्येचा वाटा १९.८% होता, तर सर्वात श्रीमंत १०% लोकसंख्येचा वाटा ३०% होता. वर्ष २०२१ मध्ये उच्च उत्पन्न गटातील एक टक्क्यांचा वाटा २१.७ टक्के होता.

२०२३ मधील जागतिक अन्न सुरक्षा आणि पोषण स्थितीनुसार, ७४% भारतीय निरोगी आहार घेऊ शकत नाहीत. ग्लोबल हंगर निर्देशांक म्हणजे जागतिक भूक निर्देशांक २०२३ नुसार, भारताचा GHI स्कोअर २८.७ होता आणि तो क्रमांक १११/१२५ देशांवर होता. २०२३ मध्ये जागतिक GHI स्कोअर १८.३ मध्यम मानला गेला. २०२२ मध्ये, भारत १०७/१२५ वर होता. GHI देशांना १०० पॉइंट स्केलवर श्रेणीबद्ध करते ज्यात शून्य हे भुकेची अनुपस्थिती दर्शवते आणि १०० सर्व व्यापक भूक दर्शवते. GHI ची तीव्रता स्केल खालीलप्रमाणे आहे:

तक्ता २.६ . जागतिक भूक निर्देशांक २०२३ (तीव्रता श्रेणी)		
वर्गीकरण	श्रेणी	भारताची श्रेणी आणि क्रमांक
कमी	≤ ९.९	
मध्यम	१० – १९.९	
गंभीर	२० – ३४.९	GHI श्रेणी = २८.७
चिंताजनक	३५ – ४९.९	क्रमांक = १११/ १५
अतिशय चिंताजनक	≥ ५०	

GHI स्कोअर चार निर्देशकांवर आधारित आहे जे अल्प पोषण आणि कुपोषण दर्शवते. हे संकेतक आहेत अल्प-पोषण (उष्मांकाच्या प्रमाणापेक्षा कमी), मुलांची वाढ (पाच वर्षांखालील मुलांची उंची समान), मुलांचे कुपोषण (पाच वर्षांखालील मुलांचे वजन कमी) आणि बालमृत्यू (पाच वर्षांखालील मुलांचा मृत्यू दर)

गरिबी दूर करण्यासाठी धोरण पर्याय

गेल्या सहा दशकांमध्ये गरिबी निर्मूलनासाठी धोरणात्मक दृष्टिकोन आणि पर्याय बदलले आहेत. ५० आणि ६० च्या दशकात, असे मानले जात होते की भौतिक भांडवल आणि पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक केल्याने आर्थिक वाढ होईल आणि त्यामुळे गरिबी कमी होईल. १९७० च्या दशकात असे आढळून आले की गरिबी कमी होत नाही म्हणून प्रयत्न मानवी भांडवलाच्या गुंतवणुकीकडे वळले.

१९९० मधील जागतिक विकास अहवालाने आर्थिक मोकळेपणा आणि पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक आणि गरीबांना आरोग्य आणि शिक्षणात मूलभूत सेवा प्रदान करून श्रमप्रधान वाढीस प्रोत्साहन देण्याच्या दृष्टीने दोन बाजूंच्या धोरणाचा पुरस्कार केला आहे. १९९०च्या दशकात दारिद्र्य निर्मूलनाच्या मुद्द्याला खूप महत्त्व प्राप्त झाले. जागतिक विकास अहवाल २०००/ ०१ ने संधी वाढवणे, सक्षमीकरण सुलभ करणे आणि सुरक्षितता वाढवणे या दृष्टीने गरिबी कमी करण्यासाठी तीन-पक्षीय धोरण प्रस्तावित केले आहे. नोकऱ्या, पतपुरवठा, रस्ते, वीज, शाळा, पाणीपुरवठा, स्वच्छता आणि आरोग्य सेवा यांची उपलब्धता वाढवून संधी शोधण्यात आल्या. सक्षमीकरणासाठी गरिबांच्या हितासाठी सक्षम आणि प्रतिसाद देणाऱ्या संस्थांची निर्मिती करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. आर्थिक धक्के, नैसर्गिक आपत्ती, आजारी आरोग्य, अपंगत्व आणि वैयक्तिक हिंसेची असुरक्षा कमी करून सुरक्षा वाढवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. गरिबी निर्मूलनासाठी उपलब्ध असलेले महत्वाचे धोरण पर्याय पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. लघु शेतीची उत्पादकता वाढवणे

विकसनशील देशांमध्ये शेतीवर अवलंबून असलेल्या लोकांची टक्केवारी ६० ते ७० टक्क्यांच्या दरम्यान आहे. १९७५- ८५ या कालावधीत चीनमध्ये, १९७०- ८० मध्ये मलेशिया आणि इंडोनेशियामध्ये आणि ५० आणि ६० च्या दशकात जपान, दक्षिण कोरिया आणि तैवानमध्ये गरीबी कमी करण्यासाठी लहान आकाराच्या कृषी क्षेत्रामध्ये

कृषी उत्पादकतेतील वाढ हा एक महत्वाचा घटक होता. शेतकऱ्यांना आणि इतर कृषी साधने आणि स्वस्त दरात सुधारित तंत्रज्ञानाची तरतूद, उत्तम सामाजिक सेवा, सुधारित पायाभूत सुविधा आणि कृषी संशोधन विकसनशील देशांमधील गरिबी कमी करण्यास मदत करू शकतात.

२. जमीन सुधारणा आणि जमिनीचे पुनर्वितरण

विकसनशील देशांच्या ग्रामीण भागातील दारिद्र्याचे मूळ कारण म्हणजे जमिनीच्या मालकीतील कमालीची विषमता. त्यामुळे, व्यापक जमीन सुधारणा आणि जमिनीच्या पुनर्वितरणाच्या उपाययोजनांमुळे उत्पन्नातील विषमता आणि गरिबी कमी होण्यास मदत होऊ शकते. मार्विन स्टर्नबर्ग यांनी नऊ देशांसाठी केलेल्या अभ्यासात मोठ्या कृषी सुधारणांचा अनुभव आला (जपान, तैवान, इजिप्त, इराण, इराक, केनिया, मेक्सिको, क्युबा आणि चिली) इराक वगळता उत्पन्न वितरणावर सकारात्मक परिणाम झाला. विल्यम क्लाइनच्या दुसऱ्या अभ्यासात असे दिसून आले आहे की जमिनीचे पुनर्वितरण हे उत्पादन वाढ आणि उत्पन्नातील विषमता कमी करण्याचे धोरण आहे. जागतिक विकास अहवाल २००६ ने निदर्शनास आणले की जमिनीवर मालकी प्रस्थापित केल्याने गरिबांना राजकीय क्षेत्रात अधिक वाव मिळू शकतो आणि मुलांच्या शिक्षणात उच्च गुंतवणूक होऊ शकते, ज्यामुळे गरिबीचे आंतरपिढीय संक्रमण रोखले जाऊ शकते.

३. रोजगार कार्यक्रम

शहरी भागात रोजगाराच्या संधी वाढवण्यासाठी, विकसनशील देशांमधील सरकारे गुंतवणुकीचे प्रमाण वाढवू शकतात आणि गुंतवणुकीच्या उत्पन्नाचे गुणोत्तर देखील सुधारू शकतात. सरकार लघुउद्योजकतेचे प्रशिक्षण, आर्थिक सहाय्य, कमी दरात कच्च्या मालाचा पुरवठा, विपणन सुविधा इत्यादीद्वारे स्वयंरोजगारासाठी सहाय्य देखील देऊ शकते. ग्रामीण बेरोजगारी कमी करण्यासाठी, सरकार शेतकऱ्यांना कर्ज, विपणन सुविधा आणि कृषी साधने प्रदान करू शकते.

विकसनशील देशांमध्ये प्रच्छन्न बेरोजगारी ही एक मोठी समस्या आहे. मोठ्या प्रमाणावर श्रम-केंद्रित औद्योगिकीकरणाचे कार्यक्रम ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे अतिरिक्त कामगार आकर्षित करू शकतात. भारत आणि ब्राझील सारख्या विकसनशील देशांमधील भांडवलप्रधान औद्योगिकीकरण कार्यक्रमांनी हे सिद्ध केले आहे की अशा कार्यक्रमांचा ग्रामीण भागातील प्रच्छन्न बेरोजगारांना फारसा फायदा होत नाही.

४. लघु आणि अनौपचारिक क्षेत्रातील उद्योगांना प्रोत्साहन देणे

विकसनशील देशांमध्ये रोजगार निर्मितीच्या समस्येवर सूक्ष्म उपक्रम हे उत्तर आहे. पूर्व आशियाई अर्थव्यवस्थांनी कृषी विकासाद्वारे आणि श्रम-केंद्रित उद्योगांच्या विकासाद्वारे गरिबी कमी केली. उदाहरणार्थ, शहरी भागातील ५० टक्के कामगार एकतर स्वयंरोजगार आहेत किंवा जपानमध्ये १०० पेक्षा कमी लोकांना रोजगार देणाऱ्या छोट्या आणि मध्यम आकाराच्या उद्योगांमध्ये काम करतात. विकसनशील देशांनी

रोजगारासाठी अनौपचारिक क्षेत्राचे मौल्यवान योगदान ओळखले पाहिजे आणि त्याच्या विस्तारास प्रोत्साहन दिले पाहिजे

५. श्रम प्रधान औद्योगिकीकरणाला प्रोत्साहन देणे

मानव विकास अहवाल, १९९६ ने असे दाखवले आहे की अनेक विकसनशील देश ची वाढ झाली आहे परंतु त्यांनी अल्प रोजगार निर्माण केला आहे. पाकिस्तानमध्ये १९७५ ते १९९२ पर्यंत, वास्तविक स्थूल देशांतर्गत उत्पादन वार्षिक ६.३ टक्क्यांनी वाढले परंतु रोजगार केवळ २.४ टक्क्यांनी वाढला.

भारतात १९७५ ते १९८९ पर्यंत वार्षिक GDP म्हणजे स्थूल देशांतर्गत उत्पादन वाढ ५ टक्के होती पण रोजगार वाढ फक्त २ टक्के होती. १९७७-९० दरम्यान, इजिप्तमधील रोजगारामध्ये वार्षिक वाढ २ टक्के होती तर स्थूल देशांतर्गत उत्पादन वाढ ६.६ टक्के होती. याउलट, पूर्व आशियाई अर्थव्यवस्थांनी कापड, कपडे, इलेक्ट्रॉनिक्स यासारख्या श्रम-केंद्रित क्रियाकलापांवर लक्ष केंद्रित केले आणि लहान प्रमाणात शेती तीव्र केली आणि यामुळे त्यांना उच्च वाढ, पूर्ण रोजगार आणि वाढते वेतन प्राप्त करण्यास मदत झाली.

६. ग्रामीण गरिबांच्या विकासासाठी कार्यक्रम

गरिबीत थेट घट आणण्यासाठी, अनेक विकसनशील देशानी ग्रामीण गरिबांच्या विकासासाठी कार्यक्रम सुरू केले आहेत. या कार्यक्रमांमध्ये समाविष्ट आहे: संसाधन आणि उत्पन्न विकास कार्यक्रम, विशेष क्षेत्र विकास कार्यक्रम आणि पूरक रोजगार संधी निर्माण करण्यासाठी कार्यक्रम सुरू केले. उदाहरणार्थ, भारत सरकारने रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याच्या उद्देशाने अनेक कार्यक्रम सुरू केले. शनीयामध्ये लघु शेतकरी विकास संस्था, अल्पभूधारक शेतकरी आणि शेतमजूर विकास संस्था, राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम, ग्रामीण भूमिहीन रोजगार हमी कार्यक्रम, एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम, जवाहर रोजगार योजना, स्वर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना, पंतप्रधान रोजगार योजना यांचा समावेश आहे. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना, जी आता महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कार्यक्रम म्हणून ओळखली जाते.

७. वित्तीय धोरण

विकसनशील देशांतील सरकारे उत्पन्नातील विषमता आणि गरिबी कमी करण्यासाठी वित्तीय धोरण वापरू शकतात. प्रगतीशील करप्रणालीचे दर्जेदार वर्गीकरण केले जाऊ शकते आणि अधिक कर महसूल प्राप्त करण्यासाठी कर आकारणीचा किरकोळ दर वाढविला जाऊ शकतो. कर प्रशासन प्रणाली सुधारून सरकार समाजातील श्रीमंत वर्गाची कर चुकवेगिरी रोखू शकते. जागतिक विकास अहवाल, २००६ ने विकसनशील देशांमध्ये कर महसूल वाढवण्यासाठी दोन सूचना केल्या आहेत. हे आहेत: वारसा कर आकारणे आणि अधिक मालमत्ता कर आकारणे कारण ते कर महसूलाचा नगण्य भाग आहेत.

उच्च रोजगार असलेल्या देशांनी शिक्षण, आरोग्य आणि कौशल्य या क्षेत्रांमध्ये मानवी विकासासाठी मोठी गुंतवणूक केली आहे. कामगारांना बदलत्या आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीशी जुळवून घेण्यास सक्षम करण्यासाठी त्यांनी तांत्रिक कौशल्ये देखील सुधारली आहेत. दक्षिण कोरियाने आरोग्य आणि शिक्षणात प्रति व्यक्ती १६० डॉलर आणि मलेशियाने १५० डॉलरची गुंतवणूक केली. भारताने फक्त १४ डॉलरची गुंतवणूक केली, त्यानंतर पाकिस्तानने १० आणि बांगलादेशने ५ डॉलरची मानव विकासात गुंतवणूक केली. अधिक शिक्षण कामगारांना स्वयंरोजगार पर्यायांची विस्तृत श्रेणी देते आणि व्यक्तीला अधिक फायदेशीर पर्याय निवडण्याची परवानगी देते. आरोग्य आणि पौष्टिकतेतील गुंतवणुकीमुळे गरिबी कमी होण्यासही हातभार लागतो

९ . वस्तू आणि सेवांना अनुदान देणे

विकसनशील देश गरिबांच्या फायद्यासाठी अन्न, घर आणि इतर मूलभूत गरजांसाठी अनुदान देऊ शकतात. सार्वजनिक वितरण प्रणाली गरिबांना सर्व मूलभूत गरजा अत्यंत सवलतीच्या दरात वितरित करू शकते. पीडीएसचा म्हणजेच सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचा वापर गरिबांच्या बाजूने उत्पन्नाचे पुनर्वितरण करण्यासाठी एक साधन म्हणून केला जाऊ शकतो आणि शेतकऱ्यांना अधिक उत्पादनासाठी प्रोत्साहन देखील दिले जाऊ शकते जेणेकरून गरिबांची संपूर्ण लोकसंख्या प्रणालीद्वारे कव्हर केली जाऊ शकते. विकसनशील देशाच्या सरकारने गरिबांना विशेषतः ग्रामीण भागातील भूमिहीन मजुरांना आणि शहरी भागातील झोपडपट्टीत राहणाऱ्यांना अनुदानित घरे उपलब्ध करून दिली पाहिजेत. सरकार झोपडपट्ट्यांमध्ये सांडपाणी, पृष्ठभागावरील निचरा, सार्वजनिक शौचालये, कचरा साफसफाईची व्यवस्था इत्यादी पुरवून पर्यावरणीय सुधारणा सुनिश्चित करण्यासाठी पावले उचलू शकतात आणि करू शकतात.

१०. पायाभूत सुविधा पुरवणे

पायाभूत गुंतवणुकीमुळे लोकांना प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय उत्पादन आणि वाणिज्य प्रणालींमध्ये समाकलित करून आणि सार्वजनिक सेवांमध्ये त्यांचा प्रवेश सुधारून संधी वाढतात. ७३ देशांच्या (जागतिक विकास अहवाल २००६) नमुन्याच्या आधारे लाइपझिगर आणि इतरांनी (२००३) केलेल्या अभ्यासानुसार, देशाच्या पायाभूत सुविधा निर्देशांकात दहा टक्के सुधारणा झाल्यामुळे बालमृत्यूमध्ये ५ टक्के, ३.५ टक्के घट झाली. बालमृत्यूमध्ये आणि मातामृत्यूमध्ये ७.८ टक्के घट झाली चांगल्या ग्रामीण वाहतूक पायाभूत सुविधांमुळे वाहतूक आणि व्यवहार खर्च कमी होऊ शकतो, बाजारपेठेतील सहभाग वाढू शकतो आणि ग्रामीण उत्पन्नात सुधारणा होऊ शकते. मूलभूत पाणी आणि ऊर्जा पायाभूत सुविधांमधील गुंतवणूक लैंगिक समानता सुधारू शकते.

११. सामाजिक सुरक्षा प्रणाली

बेरोजगारी भत्ता, वृद्धापकाळ निवृत्तीवेतन, समाजातील गरीब घटकांना मोफत वैद्यकीय सेवा यासारख्या सामाजिक सुरक्षा उपायांमुळे केवळ आरोग्य आणि आयुर्मान वाढू शकत नाही तर लोकांची उत्पन्न मिळविण्याची क्षमता देखील वाढू शकते. त्यामुळे, विकसनशील देशांमध्ये अल्प प्रमाणात प्रदान केलेल्या सामाजिक सुरक्षा उपायांचा गरिबी कमी करण्यासाठी संपूर्ण गरीब लोकसंख्येपर्यंत विस्तार करणे आवश्यक आहे.

२.३ प्रश्न

१. गरिबीच्या विविध उपायांनुसार भारतातील गरिबीच्या घटनांवर भाष्य करा.
२. बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक म्हणजे काय? बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक नुसार भारतातील गरिबीच्या घटना स्पष्ट करा.
३. गरिबीच्या घटना कमी करण्यासाठी कोणते धोरण पर्याय उपलब्ध आहेत?
४. उत्पन्न विषमता कशी मोजली जाते ते स्पष्ट करा आणि भारतातील उत्पन्न विषमतेचे प्रमाण स्पष्ट करा?

पायाभूत सुविधा व मानवी विकास

घटक रचना :

३.० उद्दिष्टे

३.१ भारतातील परंपरागत ऊर्जा स्रोतांचा विकास

३.२ भारतातील अपारंपरिक ऊर्जा विकास

३.३ भारतातील ऊर्जा धोरण

३.४ सारांश

३.५ प्रश्न

३.० उद्दिष्टे

- १) भारतातील परंपरागत ऊर्जा स्रोतांच्या विकासाचा अभ्यास करणे.
- २) भारतातील अपारंपरिक ऊर्जा विकासाचा अभ्यास करणे.
- ३) भारतातील ऊर्जा धोरणांचे विश्लेषण करणे.

३.१ भारतातील ऊर्जा विकासाचे पारंपरिक स्रोत

३.१.१ भारतातील उर्जेच्या पारंपरिक स्रोतांचा आढावा

पायाभूत सुविधांचा विकास हा देशाच्या आर्थिक विकासाचा पाया आहे. वीज, वाहतूक आणि दळणवळणाच्या विकासावर शेती आणि उद्योगाचा विकास अवलंबून असतो. हे लक्षात घेऊन भारताने पायाभूत सुविधांच्या विस्तारावर भर दिला आहे.

स्रोत आणि ऊर्जेची मागणी : ३.३ अब्ज लोकसंख्येसह, भारत हा जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा सर्वाधिक लोकसंख्या असलेला देश आहे आणि तिसरी सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था आहे, ज्याची क्रयशक्ती समता (PPP) द्वारे मोजली जाते. भारताने अलिकडच्या दशकात मजबूत आर्थिक कामगिरी पाहिली आहे. भारताच्या सातत्यपूर्ण आर्थिक विकासामुळे ऊर्जा संसाधने, ऊर्जा प्रणाली आणि पायाभूत सुविधांची प्रचंड मागणी होत आहे.

गेल्या दशकांमध्ये कृषी, उद्योग, व्यावसायिक आणि निवासी यासह सर्व क्षेत्रांमध्ये ऊर्जेची मागणी सातत्याने वाढली आहे आणि ती वाढतच राहण्याची अपेक्षा आहे. असे

असले तरी, भारताचा दरडोई ऊर्जेचा वापर जगाच्या सरासरीच्या ३०% इतका आहे. भारताची ऊर्जा प्रणाली मुख्यत्वे वीज निर्मितीसाठी कोळसा, वाहतूक आणि उद्योगासाठी तेल आणि घरगुती वापरासाठी आणि स्वयंपाकासाठी बायोमासवर आधारित आहे. देशात जैव ऊर्जा आणि बहुतेक कोळसा पुरवठा उत्पादित केला जातो, तर तेल आणि नैसर्गिक वायू प्रामुख्याने आयात केले जातात. ऊर्जेच्या वापराशी निगडित पर्यावरणीय बाह्य बाबींवर लक्ष केंद्रित करताना भारत ऊर्जेची मागणी आणि देशांतर्गत पुरवठा यातील अंतर पूर्ण करण्यात सक्षम झाला आहे.

तक्ता ३.१: भारतात स्थापित वीज निर्मिती क्षमता

वर्ष	औष्णिक उर्जा	जलविद्युत	आण्विक उर्जा	नुतनीकरणयोग्य उर्जा	एकूण
२००८-०९	९३.७३	३६.८८	४.१२	१३.२४	१४७.९७
२०१६-१७	२१८.३३	४४.४८	६.७८	५७.२४	३२६.८३
२०२२-२३	२३७.२७	४६.८५	६.७८	१२५.१६	४१६.०६

स्रोत: CEA, भारतातील विद्युत क्षेत्राची वाढ, विविध समस्या. २०२२-२३, भारतातील अल्प-मुदतीच्या पॉवर मार्केटवरील अहवाल तक्ता १वरून लक्षात आल्याप्रमाणे, औष्णिक उर्जा हा भारतातील वीज निर्मितीचा एक प्रमुख स्रोत आहे, ज्याने २२२-२३ मध्ये उत्पादनाच्या एकूण क्षमतेच्या ५७% योगदान दिले आहे, त्यानंतर अक्षय ऊर्जा स्रोत (RES) (३०.१%), जल (१३.३%) आहे.) आणि आण्विक उर्जा (३.६%). तथापि, एकूण स्थापित क्षमतेमध्ये औष्णिक -आधारित उत्पादन क्षमतेचा वाटा हळूहळू २००८-०९ मधील ६३.३% वरून २०२२-२३ मध्ये ५७% वर आला आहे. या कालावधीत, हायड्रो-आधारित उत्पादन क्षमतेचा वाटा देखील २४.९% वरून १३.३% पर्यंत कमी झाला, तर अक्षय-आधारित उत्पादन क्षमता ८.९% वरून ३०.१% पर्यंत वाढली.

३.१.२ शक्ती आणि वीज

देशाच्या आर्थिक विकासात वीज आणि वीजनिर्मिती महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. वीज हा ऊर्जेचा सर्वात बहुमुखी प्रकार आहे आणि देशाच्या वाढीसाठी महत्त्वाची पायाभूत सुविधा पुरवते. हे कृषी आणि औद्योगिक विकासासाठी एक महत्त्वपूर्ण साधन आहे आणि माहिती तंत्रज्ञानासारख्या सेवा क्षेत्रासाठी विशेष महत्त्व आहे. अर्थव्यवस्थेतील सर्व क्षेत्रे त्यांच्या पाणीपुरवठा, वाहतूक आणि दळणवळणाच्या सामान्य गरजांसाठी विजेवर अवलंबून आहेत. त्यामुळे देशाचा भविष्यातील विकास वीज निर्मिती क्षमतेच्या जलद वाढीवर अवलंबून आहे. भारतीय ऊर्जा क्षेत्र हे जगातील सर्वात वैविध्यपूर्ण क्षेत्रांपैकी एक आहे. या क्षेत्रातील सुधारणांच्या प्रक्रियेत संपूर्ण वीज पुरवठा साखळी परिवर्तनाच्या टप्प्यातून जात आहे.

नियोजनाच्या कालावधीत उत्पादन क्षमतेत लक्षणीय वाढ झाली आहे हे यावरून स्पष्ट होते की देशातील एकूण स्थापित उत्पादन क्षमता कालांतराने वाढली आहे. पारेषण आणि वितरण नेटवर्कचा समान विस्तार झाला आहे. वीजवाहक तारांची कार्यप्रणाली सुलभ करण्यासाठी आणि अतिरिक्त क्षेत्रातून तूट असलेल्या भागात वीज हस्तांतरित करण्यासाठी, आंतर-राज्य आणि आंतर-प्रादेशिक लाईनचे बांधकाम हाती घेण्यात आले आहे.

२००३ च्या विद्युत कायद्याने परवाना-मुक्त शासनाकडे वळवून वीज निर्मितीची प्रक्रिया उदार केली. यामुळे विजनिर्माण विभागात स्पर्धा वाढली आहे आणि एकूण वीज निर्मितीमध्ये खाजगी कंपन्यांचा वाटा लक्षणीय वाढला आहे. वीज निर्मिती विभागातील खेळाडूंना मालकी आणि कार्यप्रणालीच्या आधारावर तीन प्रकारांमध्ये विभागले जाऊ शकते. हे आहेत:

- (i) केंद्रीय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम,
- (ii) राज्य सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम/राज्य विद्युत मंडळे, आणि
- (iii) खाजगी क्षेत्रातील कंपन्या. भारतातील एकूण वीज निर्मिती २००८-०९ मधील सुमारे वार्षिक एकत्रित दर ७७.०७ BUBillingUnitवरून २०२२-२३ मध्ये १६२४.४७ BU पर्यंत वाढली आहे.

विजेचे स्रोत

१) जलविद्युत : १९८०-८१ मध्ये देशात निर्माण झालेल्या एकूण ऊर्जेमध्ये जलविद्युत निर्मितीचा वाटा ४६.८% होता. तेव्हापासून ते सातत्याने कमी होत गेला आणि २०२२-२३ मध्ये १२.५% होते. पंजाब, हिमाचल प्रदेश, जम्मू आणि काश्मीर, केरळ यांसारख्या राज्यांमध्ये जलविद्युत संसाधने केंद्रित आहेत तर बिहार, राजस्थान या राज्यांमध्ये जलविद्युत क्षमता फारच कमी आहे. जलविद्युतचा विकास आणि वितरण नद्या, तलाव, जलाशय, धरणे इत्यादींच्या पाण्याच्या पुरवठ्यावर अवलंबून असतो. या देशातील नद्यांमध्ये पाऊस आणि बर्फ हे पाण्याचे प्रमुख स्रोत आहेत. धरणे आणि पॉवर हाऊस बांधण्यासाठी आणि त्यांच्या देखभालीसाठी मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करावी लागत असल्याने, हे ऊर्जा प्रकल्प सार्वजनिक क्षेत्रात हाती घेण्यात आले आहेत.

२) औष्णिक उर्जा: कोळसा, तेल किंवा नैसर्गिक वायूचा वीज निर्मितीसाठी वापर करणाऱ्या औष्णिक विद्युत प्रकल्पाचा विकास जेथे हे इंधन उपलब्ध आहे तेथे सामान्य आहे. औष्णिक वीज निर्मितीमुळे प्रदूषण होते. पुढे, थर्मल पॉवर निर्माण करण्यासाठी वापरले जाणारे इंधन संपुष्टात येणारे आहे. भारतात थर्मल पॉवरचा मोठ्या प्रमाणावर विकास करण्यात आला आहे. भारतात, तेलाचे साठे मर्यादित असल्याने, औष्णिक उर्जेचा मुख्य स्रोत कोळसा आहे जे सर्वात प्रदूषित इंधन आहे. सध्या सुमारे तीन चतुर्थांश कोळसा वीज निर्मितीसाठी वापरला जातो. औष्णिक हा भारतातील वीज निर्मितीचा प्रमुख स्रोत आहे, ज्याने २०२२-२३ मध्ये उत्पादनाच्या एकूण क्षमतेमध्ये

५७ % योगदान दिले आहे, त्यानंतर अक्षय ऊर्जा स्रोत (RES) (३०.१%), जल (१३.३ %) आणि अणू (३.६ %) आहेत. तथापि, एकूण स्थापित क्षमतेमध्ये औष्णिक - आधारित उत्पादन क्षमतेचा वाटा हळूहळू २००८-०९मधील ६३.३ % वरून २०२२ - २३ मध्ये ५७ % वर आला आहे. या कालावधीत, जल -आधारित ऊर्जास्रोताच्या उत्पादन क्षमतेचा वाटा देखील २४.९% वरून १३.३ % पर्यंत कमी झाला, तर अक्षय-आधारित उत्पादन क्षमता ८.९% वरून ३०.१% पर्यंत वाढली. सर्व स्रोतांपैकी, औष्णिक (प्रामुख्याने कोळसा) पासून वीजनिर्मिती देशाच्या ऊर्जा मिश्रणात प्रमुख भूमिका बजावत आहे, २०२२ -२३ मध्ये सुमारे ७४ % वाटा आहे. त्याचा सापेक्ष वाटा सर्वाधिक असला तरी, मुख्यत्वेकरून अक्षय ऊर्जा स्रोतांवर भर दिल्याने गेल्या काही वर्षांमध्ये तो कमी होत चालला आहे.

३) अणुऊर्जा: एकूण वीज निर्मितीमध्ये अणुऊर्जेचा वाटा सध्या फारच कमी आहे. २०२२ -२३ मध्ये, एकूण निर्माण झालेल्या उर्जेमध्ये अणुऊर्जेचा वाटा ३.६ % आहे.

३.१.३ कोळसा

कोळसा हे भारतातील सर्वात महत्वाचे आणि मुबलक जीवाश्म इंधन आहे. देशाच्या ऊर्जेच्या गरजेपैकी ५५ % ते भाग घेते. देशाचा औद्योगिक वारसा स्वदेशी कोळशावर उभा राहिला . गेल्या चार दशकांमध्ये भारतातील व्यावसायिक प्राथमिक ऊर्जा वापर सुमारे ७००% वाढला आहे. भारतातील सध्याचा दरडोई व्यावसायिक प्राथमिक ऊर्जा वापर सुमारे ३५० kgoe/वर्ष म्हणजेच kilograms of oil equivalent आहे जो विकसित देशांच्या तुलनेत खूपच कमी आहे. वाढती लोकसंख्या, विस्तारणारी अर्थव्यवस्था आणि जीवनाचा दर्जा सुधारण्याचा प्रयत्न यामुळे भारतातील ऊर्जेचा वापर वाढण्याची अपेक्षा आहे. पेट्रोलियम आणि नैसर्गिक वायूची मर्यादित राखीव क्षमता, जलप्रकल्पावरील पर्यावरण-संवर्धन निर्बंध आणि अणुऊर्जेची भू-राजकीय धारणा लक्षात घेता, कोळसा भारताच्या ऊर्जा परिस्थितीच्या केंद्रस्थानी कायम राहील. भारतीय कोळसा पुढील शतकासाठी आणि त्यापुढील काळात देशांतर्गत ऊर्जा बाजारपेठेसाठी एक अद्वितीय पर्यावरणपूरक इंधन स्रोत प्रदान करतो. २७ प्रमुख कोळसा क्षेत्रांमध्ये पसरलेला कठीण कोळशाचा साठा प्रामुख्याने देशाच्या पूर्व आणि दक्षिण मध्य भागात मर्यादित आहे. लिग्नाइटचा साठा सुमारे ३६ अब्ज टन इतका आहे, ज्यापैकी ९०% दक्षिणेकडील तामिळनाडू राज्यात आहे. कोळसा हा भारतातील ऊर्जेचा प्रमुख स्रोत मानला जातो. कोळशाची महत्वाची भूमिका लक्षात घेऊन कोळसा उद्योगाच्या वैज्ञानिक विकासावर भर देण्यात आला आहे. खाण तंत्रात सुधारणा करण्यासाठी, संवर्धनाला चालना देण्यासाठी, उपयोगात आणण्यासाठी आणि संशोधन आणि विकासाला चालना देण्यासाठी विविध उपाययोजना सुरू केल्या आहेत.

३.१.४ तेल आणि वायू

वर्षभरात ऊर्जेचा स्रोत म्हणून तेल आणि वायूच्या साठ्यावरील अवलंबित्व वाढले आहे. हे औद्योगिकीकरण आणि वाहतूक व्यवस्थेच्या विकासामुळे आहे. कोळशाप्रमाणेच, पेट्रोलियम देखील वनस्पतीपासून आणि दुर्गम भूतकाळात राहणाऱ्या मृत प्राण्यांपासून

देखील मिळवले जाते. पेट्रोलियम सारख्याच प्रक्रियेने पृथ्वीच्या कवचामध्ये नैसर्गिक वायूची निर्मिती देखील झाली आहे आणि हे देखील ज्वलनशील इंधन आहे.

तेलाचे मोठ्या प्रमाणावर शोषण १९६०नंतर सुरू झाले, ज्या वर्षी पहिली व्यावसायिक विहीर अस्तित्वात आल्याची नोंद आहे. भारतात, १९५०च्या दशकाच्या उत्तरार्धापासून तेल आणि नैसर्गिक वायू महामंडळाने केलेल्या प्रयत्नांमुळे समुद्रातील आणि समुद्रकिनार्यावरील अनेक तेल आणि वायू साठ्यांची ओळख पटली आहे.

किनाऱ्यावरील क्षेत्र प्रामुख्याने मुंबई, गुजरात, आसाम आणि अरुणाचल प्रदेशात सापडले आहेत आणि समुद्रातील क्षेत्र म्हणजे उत्तर आणि दक्षिण खोरे आणि दक्षिण तापी नदीचा भाग आणि मुंबईचे उच्च क्षेत्र आहे जे बॉम्बे हाय क्षेत्र म्हणून ओळखले जाते. पूर्व किनारपट्टीवरील गोदावरी खोऱ्यात आणि राजस्थानच्या बारमेर जिल्ह्यातही तेल आणि नैसर्गिक वायूचा शोध लागला आहे. नवीन अन्वेषण धोरण विकसित केले गेले आहे ज्यामध्ये पेट्रोलियम साठ्यांमध्ये भर घालण्यासाठी आणि वाढीव उत्पादनासाठी सखोल शोध, सर्वेक्षण आणि खाणकर्म कार्यावर भर दिला जातो. देशात, विशेषतः, भारताच्या पश्चिम किनाऱ्याजवळील दक्षिण खोऱ्यामध्ये, वायूच्या मोठ्या साठ्याच्या दृष्टीने भारताच्या व्यावसायिक ऊर्जेच्या दृष्टीने नैसर्गिक वायू देखील उर्जेचा एक महत्वाचा स्रोत म्हणून उदयास येत आहे. नैसर्गिक वायू घरगुती क्षेत्रात देखील महत्त्वपूर्ण योगदान देत आहे. देशातील सुमारे ३०% एलपीजी उत्पादन या स्रोतातून येते. सुमारे तीन-चतुर्थांश वायू मुंबईतून येतो आणि उर्वरित वायू गुजरात, आंध्र प्रदेश, आसाम तामिळनाडू आणि राजस्थानमधून मिळतो. ऑइल अँड नॅचरल गॅस कॉर्पोरेशनने महत्त्वपूर्ण हायड्रोकार्बन शोध लावला आहे आणि रिलायन्स इंडस्ट्रीजने बंगालच्या उपसागरात ओरिसा किनारपट्टीवर वायूचा मारा केला आहे.

३.२ भारतातील ऊर्जा विकासाचे अपारंपरिक स्रोत

उर्जेच्या पारंपारिक स्रोतांना पूरक म्हणून नवीकरणीय उर्जेच्या संसाधनांचा प्रचार आणि वापर करण्यास सरकारने उच्च प्राधान्य दिले आहे. उर्जेचे हे अपारंपरिक स्रोत ग्रामीण क्षेत्रातील मागणी पूर्ण करण्यासाठी महत्वाचे आहेत. ही संसाधने गेल्या काही वर्षांपासून विकासाच्या प्रक्रियेत आहेत. त्यात सौर, वारा, भरती-ओहोटी, बायोगॅस आणि बायोमास, भूऔष्णिक यांचा समावेश होतो. ही संसाधने अक्षय आहेत. ते सर्वसाधारणपणे प्रदूषणमुक्त असतात. स्थानिक वापरामुळे आणि देखभाल करणे सोपे असल्यामुळे ते कमी खर्चिक देखील मानले जातात.

सौर ऊर्जा: भारतासारख्या उष्णकटिबंधीय देशात, सौर ऊर्जेकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे कारण ती उर्जेचा अक्षय स्रोत आहे. तथापि, सौर ऊर्जेचा वापर करण्यात एक मोठी समस्या ही आहे की ती केंद्रीत स्वरूपात उपलब्ध नाही. सौर ऊर्जेचा अशा कमी उष्णतेच्या वापरासाठी प्रभावीपणे वापर केला जाऊ शकतो ज्यामध्ये ऊर्जा उत्पादनात मोठी तफावत महत्वाची नसते. सौर ऊर्जाउपयोजनामध्ये हीटिंग आणि कूलिंग सिस्टम, पॉवर प्लांट्स आणि समुद्राच्या पाण्यातून मीठ बाजूला करणे यांना प्राधान्य देण्यात

आले आहे. सोलर वॉटर हीटर्स, एअर हीटर्स, सोलर कुकर आणि सोलर ड्रायर्समध्ये घरगुती आणि औद्योगिक वापरासाठी लो-ग्रेड सोलर थर्मल उपकरणे वापरली जातात. भविष्यात, सौरऊर्जेचा सामुदायिक प्रकाशयोजना, लघुसिंचन, पिण्याच्या पाण्याचे पंपिंग, शैक्षणिक रेडिओ आणि टीव्ही संच आणि दळणवळणाच्या उपकरणांसाठी उपयोग करणे अपेक्षित आहे.

पवन ऊर्जा: पवन ऊर्जा ही मुळात पवन ऊर्जेचा वापर करून वीज निर्मिती करते. भूतकाळात जेव्हा विजेचा विकास खूप मर्यादित होता, तेव्हा पवनचक्क्यांद्वारे पवन ऊर्जा निर्माण केली जात होती आणि दुर्गम भागात लघुसिंचन, कृषी कार्ये आणि लाकूड तोडण्यासाठी प्रभावीपणे वापरली जात होती. भारताच्या अनेक भागांमध्ये अलीकडील काही अभ्यासांतून असे दिसून आले आहे की, वाऱ्यावर चालणारी उपकरणे चालवण्यासाठी वाऱ्याचा सरासरी वेग खूप कमी असला तरीही वर्षाच्या त्या महिन्यांत जेव्हा पूरक सिंचन आवश्यक असते तेव्हा वाऱ्याचा वेग खूपच जास्त असतो. पवन ऊर्जा हा नवीन विकास नाही कारण ही शक्ती, पारंपरिक पवनचक्क्यांच्या स्वरूपात –धान्य दळण्यासाठी, पाणी उपसण्यासाठी, जहाजे चालवण्यासाठी - शतकानुशतके वापरली जात आहे. आता पवन ऊर्जेचा उपयोग चांगल्या तंत्रज्ञानासह मोठ्या प्रमाणात वीज निर्मितीसाठी केला जातो.

बायोगॅस: प्राण्यांच्या कचऱ्याचे बायोगॅसमध्ये रूपांतर करण्याचे तंत्रज्ञान चांगले विकसित झाले आहे आणि बायोगॅस प्रकल्प आधीच कार्यरत आहेत. त्याचा फायदा असा आहे की आता जीवाश्म इंधन जाळण्यासाठी वापरले जात आहे त्याच उपकरणाने वीज निर्माण करण्यासाठी याचा वापर केला जाऊ शकतो. कोळसा, तेल आणि नैसर्गिक वायूनंतर बायोगॅस हा ऊर्जेचा महत्वाचा स्रोत आणि जगभरातील सर्वात महत्वाचे इंधन आहे. जैव-ऊर्जा, बायोगॅसच्या स्वरूपात, जी बायोमासपासून प्राप्त होते, जागतिक शाश्वत विकासासाठी मुख्य ऊर्जा संसाधनांपैकी एक बनण्याची अपेक्षा आहे. खादी आणि ग्रामोद्योग आयोगाने या क्षेत्रात अग्रगण्य काम केले. बायोगॅस कार्यक्रम ग्रामीण कुटुंबांना आवश्यक ऊर्जा पुरवून जळाऊ लाकडावरील दबाव कमी करतो. यामुळे ग्रामीण भागातील पर्यावरणीय आरोग्य सुधारते आणि मौल्यवान सेंद्रिय खत मिळते. या कार्यक्रमांमुळे ऊर्जा पुरवठ्याचे स्थानिक स्रोत विकसित करण्यासाठी भरीव वाव मिळत असल्याने, बायोगॅस संयंत्रे बसवण्याची महत्वाकांक्षी योजना गेल्या काही वर्षांपासून राबविण्यात येत आहे. बायोगॅस प्रकल्प ग्रामीण भागात लोकप्रिय करण्यासाठी शासनाने अनुदानही दिले आहे.

भरती-ओहोटी आणि महासागर ऊर्जा: भरती-ओहोटीच्या वीज निर्मितीमध्ये येणारी आणि जाणारी भरती रोखण्यासाठी नदीला ओलांडून बंधारा बांधणे समाविष्ट आहे. जलविद्युत धरणांप्रमाणेच खोऱ्यातील उंच पाण्यापासून वीज निर्माण करण्यासाठी टर्बाइन चालविण्यासाठी उंचावरून पडणाऱ्या पाण्याच्या जोरदार वापर केला जातो. महासागर पृथ्वीच्या पृष्ठभागाच्या ७०% पेक्षा जास्त भाग व्यापतात, ज्यामुळे ते जगातील सर्वात मोठे सौर संग्राहक बनतात. महासागर ऊर्जा महासागराच्या लाटा, भरती किंवा महासागरात साठवलेल्या औष्णिक ऊर्जेवर (उष्णता) मिळवते. महासागर औष्णिक

ऊर्जेचा वापर वीज निर्मितीसह अनेक अनुप्रयोगांसाठी केला जातो. भारतात, कच्छचे आखात भरती-ओहोटीच्या ऊर्जेचा वापर करण्यासाठी आदर्श परिस्थिती प्रदान करते. नॅशनल हायड्रोपॉवर कॉर्पोरेशनने म्हणजेच राष्ट्रीय जलविद्युत महामंडळाने येथे ९००मेगावॅटचाऊर्जा प्रकल्प उभारला आहे.

जिओ थर्मल एनर्जी: जिओथर्मल एनर्जी म्हणजे पृथ्वीच्या अंतर्भागातील उष्णता वापरून निर्माण होणारी उष्णता आणि वीज. भूतापीय ऊर्जा अस्तित्वात आहे कारण; वाढत्या खोलीसह पृथ्वी उत्तरोत्तर गरम होत आहे. जिथं भू-औष्णिक घटक जास्त आहे, उथळ खोलीवर उच्च तापमान आढळते. अशा भागातील भूजल खडकांमधून उष्णता शोषून घेते आणि गरम होते. ते इतके गरम आहे की जेव्हा ते पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर येते तेव्हा त्याचे वाफेत रूपांतर होते. या वाफेचा वापर टर्बाइन चालवण्यासाठी आणि वीज निर्माण करण्यासाठी केला जातो. भारतात शेकडो गरम पाण्याचे झरे आहेत, ज्याचा वापर वीज निर्मितीसाठी केला जाऊ शकतो. भू-औष्णिक ऊर्जेचा वापर करण्यासाठी भारतात दोन प्रायोगिक प्रकल्प उभारण्यात आले आहेत. एक हिमाचल प्रदेशातील मणिकर्ण जवळ पार्वती खोऱ्यात आहे आणि दुसरा लडाखच्या पुगा खोऱ्यात आहे.

३.३ भारतातील ऊर्जा धोरण

ऊर्जेचा वापर: भारताचा ऊर्जा वापर गेल्या काही दशकांमध्ये ५०% ने वाढला आहे, सर्व क्षेत्रांमध्ये लक्षणीय वाढ झाली आहे. निम्मी वाढ औद्योगिक क्षेत्रातून आली आहे, ज्याचा वाटा एकूण ऊर्जा वापराच्या ४२ % आहे, ज्यामध्ये गैर-ऊर्जा वापराचा समावेश आहे. उद्योग कोळसा, तेल, नैसर्गिक वायू, वीज आणि जैवइंधन यांचे मिश्रण वापरतो, जीवाश्म इंधने एकत्रितपणे एकूण वापराच्या ५६ % प्रतिनिधित्व करतात. निवासी क्षेत्र २९% सह दुसऱ्या क्रमांकाचा सर्वात मोठा ऊर्जा ग्राहक आहे. उष्णता निर्मिती आणि स्वयंपाकासाठी बायोमासचा पारंपारिक वापर हा निवासी ऊर्जेच्या वापराचा सर्वात मोठा वाटा आहे. वाहतूक क्षेत्र हे तिसरे सर्वात मोठे ऊर्जा ग्राहक असून १७ % तेल इंधनाचे वर्चस्व आहे. एका दशकात परिवहन ऊर्जेची मागणी दुप्पट झाली आहे, जी TFC म्हणजे एकूण अंतिम उपभोगवाढीच्या एक चतुर्थांश आहे. शेवटी, शेतीसह सेवा क्षेत्राने १२ % वीज वापरली आणि ती अर्ध्याहून अधिक वापरली जाते.

प्राथमिक ऊर्जा पुरवठा: कोळशाने ऊर्जेची मागणी ४४ % पूर्ण केली आणि गेल्या दशकात ऊर्जा पुरवठ्यातील एकूण वाढीपैकी निम्म्याहून अधिक वाढ झाली. तेल हा दुसऱ्या क्रमांकाचा प्राथमिक उर्जा स्रोत आहे, जो २५ % पुरवठा करतो . याउलट नैसर्गिक वायू वाढत्या मागणीची पूर्तता करू शकला नाही आणि गेल्या काही वर्षांत त्याचा वीजनिर्मितीतील वाटा कमी झाला आहे. बायोएनर्जी हा भारतातील तिसरा सर्वात मोठा प्राथमिक ऊर्जा स्रोत आहे. गेल्या दशकात सुमारे १०% वाढीसह जलविद्युत पुरवठा देखील तुलनेने स्थिर आहे. वारा आणि सौर, याउलट, खूप वेगाने वाढले आहे, परंतु खूपच खालच्या पातळीपासून हे आहे. प्रकल्पांचा भारताकडे अणुऊर्जा ताफा देखील आहे, ज्याचा ऊर्जा पुरवठ्यात सुमारे १% वाटा आहे.

विद्युत क्षेत्र: विद्युत कायदा २००३ अंतर्गत केंद्रीय ऊर्जा नियामक आयोग (CERC) म्हणजेच Central Electricity Regulatory Commission पुढील बाबींसाठी जबाबदार आहे: दर निश्चित करणे (नियमित दर आणि स्पर्धात्मक बोलीद्वारे शोधलेले दर); पारेषण आणि व्यापाराचा परवाना; बाजार विकास (खुल्या प्रवेशाची सुविधा, परवानाधारक व्यापारी, पॉवर एक्सचेंजेस); वीजवाहक तारांची सुरक्षा (ग्रिड कोड, विचलन सेटलमेंट यंत्रणा, सहायक सेवा); आंतरराज्य प्रसारण प्रणालीचे नियमन; विवादांचे निर्णय; अक्षय ऊर्जा स्रोतांना प्रोत्साहन; ग्राहक संरक्षण; इ' राज्य विद्युत नियामक आयोग (SERC) नियामकांच्या मंचाद्वारे (FoR) सहयोग करतात. भारतात अनेक वीज पारेषण ऑपरेटर आहेत. विज संयंत्रे बहुतेक आंतरराज्य पारेषण लाईन्सची मालकी घेते आणि चालवते, तर इंट्रास्टेट लाईन्स राज्य ट्रान्सअभियान युटिलिटीजच्या मालकीच्या असतात. अलीकडील सुधारणांमुळे हे क्षेत्र खाजगी किंवा व्यापारी गुंतवणुकीसाठी खुले झाले आहे, खाजगी क्षेत्रातील संस्था देखील आंतरराज्य पारेषण लाईन बांधतात, मालकी देतात आणि संचालन करतात.

कोळसा क्षेत्र: MoPNG म्हणजेच Ministry of Petroleum & Natural Gas हे पेट्रोलियम आणि नैसर्गिक वायू क्षेत्राशी संबंधित धोरणांचे प्रभारी आहे. हे मंत्रालय प्रवाह बाह्य आणि प्रवाहांतर्गत नियंत्रक, डायरेक्टरेट जनरल ऑफ हायड्रोकार्बन्स (DGH), व पेट्रोलियम आणि नॅचरल गॅस रेग्युलेटरी बोर्ड (PNGRB) चे समन्वय करते. मंत्रालय हायड्रोकार्बन आकडेवारी संकलन (पेट्रोलियम प्लॅनिंग अँड अॅनालिसिस सेल) आणि तेल उद्योग विकास मंडळामार्फत गुंतवणुकीचे समन्वय देखील करते. देशातील बहुतेक तेल आणि वायू कंपन्या PSU म्हणजेच सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्या आहेत, ज्या MoPNG द्वारे संघटीत केल्या जातात. यामध्ये देशातील सर्वात मोठी तेल आणि वायू उत्पादक ऑइल अँड नॅचरल गॅस कॉर्पोरेशन (ONGC), सर्वात मोठी रिफायनर आणि रिटेलर इंडियन ऑइल कॉर्पोरेशन लिमिटेड (IOCL) आणि भारतातील सर्वात मोठी सरकारी मालकीची नैसर्गिक वायू कंपनी GAIL यांचा समावेश आहे, ज्यामध्ये उत्पादन, पारेषण, वितरण यामधील क्रियाकलाप आणि विक्री आहे.

ऊर्जा आणि हवामान धोरण: उर्जेच्या संदर्भात, भारताच्या स्वातंत्र्याच्या वर्धापन दिनानिमित्त, भारत सरकारने २०२२ या वर्षासाठी उच्च-स्तरीय राष्ट्रीय लक्ष्ये निश्चित केली आहेत. १०० स्मार्ट शहरे, सर्व घरांसाठी एलपीजी कनेक्शन, सार्वत्रिक वीज उपलब्धता आणि १७५ GW म्हणजे gigawatt अक्षय वीज क्षमता साध्य करण्याचे भारत सरकारचे उद्दिष्ट आहे. भारताच्या २००८ नॅशनल अॅक्शन प्लॅन ऑन क्लायमेट चेंज (NAPCC) ने भारताच्या शाश्वत विकास उद्दिष्टांना चालना देण्यासाठी आठ राष्ट्रीय मोहिमा निश्चित केल्या आहेत, ज्या खालीलप्रमाणे आहेत:

- राष्ट्रीय सौर मोहीम
- वर्धित ऊर्जा कार्यक्षमतेसाठी राष्ट्रीय अभियान
- शाश्वत अधिवासावर राष्ट्रीय अभियान
- राष्ट्रीय जल अभियान

- हिमालयन इकोसिस्टम टिकवून ठेवण्यासाठी राष्ट्रीय अभियान
- हरित भारतासाठी राष्ट्रीय अभियान
- शाश्वत शेतीसाठी राष्ट्रीय अभियान

राष्ट्रीय अभियान ऑन स्ट्रॅटेजिक नॉलेज फॉर क्लायमेट चेंज म्हणजे हवामान बदलासाठी धोरणात्मक ज्ञानावर राष्ट्रीय अभियान .

ऊर्जा कार्यक्षमतेसाठी बाजारपेठेतील परिवर्तन म्हणजेच Market Transformation for Energy Efficiency (MTEE): MTEE हा भारताचा प्रमुख उपक्रम आहे ज्याचा उद्देश वीज बचत दिवा योजनेद्वारे ऊर्जा-कार्यक्षम उपकरणांच्या अवलंबनाला गती देणे आहे – ऊर्जा-कार्यक्षमता कॉम्पॅक्ट फ्लोरोसेंट दिवे (CFLs) इनकॅन्डेसेंट म्हणजेच तप्त झाल्यावर प्रकाशमान होणाऱ्या दिव्यासारख्याच किमतीत विकणे होय.

राष्ट्रीय ऊर्जा धोरणाचा मार्ग: NITI आयोग भारत सरकारमधील सर्व मंत्रालयांच्या सहकार्याने राष्ट्रीय ऊर्जा धोरण, तथाकथित राष्ट्रीय ऊर्जा धोरण (NEP- National EnergyPolicy) तयार करत आहे. नियोजन आयोगाने तयार केलेल्या पूर्वीच्या ऊर्जा धोरणाच्या विहंगावलोकनांवर आधारित, २०१७ मध्ये NITI आयोगाने NEP ची सुरुवात ऊर्जा धोरण दस्तऐवज म्हणून केली. परवडणाऱ्या किमतीत ऊर्जा उपलब्धता मिळवणे, भारताच्या उत्पादन क्षमतेचा आर्थिक विकास सुनिश्चित करणे, ऊर्जा सुरक्षा आणि स्वातंत्र्य सुधारणे आणि अधिक टिकाऊपणाची उद्दिष्टे पूर्ण करणे या चार परस्परसंबंधित उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी NEP चे उद्दिष्ट आहे “सर्वभौतिक ऊर्जा धोरण”. एनईपी विशिष्ट लक्ष्ये, धोरणे आणि शासन/संस्थात्मक व्यवस्था या चार महत्वाच्या उद्दिष्टांची पूर्तता कशी करावी यासाठी निश्चित करते, विशेषतः ऊर्जा कार्यक्षमता, मागणीच्या बाजूने कार्बनविरहीत उपाय आणि अक्षय ऊर्जेची स्थापना, निर्मिती आणि वितरण इ. बाबींवर नवीन ऊर्जा धोरण २०१९मध्ये सल्लामसलत करत आहे.

३.४ सारांश

या प्रकरणामध्ये वीजनिर्मिती महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. वीज हा ऊर्जेचा सर्वात बहुमुखी प्रकार आहे आणि देशाच्या वाढीसाठी महत्वाची पायाभूत सुविधा पुरवते. विजेच्या स्रोतांमध्ये जलविद्युत , औष्णिक आणि आण्विक ऊर्जा यांचा समावेश होतो. कोळसा हे भारतातील सर्वात महत्वाचे आणि मुबलक जीवाश्म इंधन आहे. देशाच्या ऊर्जेच्या गरजेपैकी ५५ % गरज कोळसा पूर्ण करतो. वर्षभरात ऊर्जा स्रोत म्हणून तेल आणि वायूच्या साठ्यावर भारताचे अवलंबित्व वाढले आहे. अपारंपारिक उर्जेच्या स्रोतांमध्ये सौर, पवन, बायोगॅस, सागरी लाटा आणि भू-औष्णिक यांचा समावेश होतो. भारताचे ऊर्जा धोरण परवडणाऱ्या किमतीत ऊर्जा उपलब्धता , भारताच्या उत्पादन क्षमतेचा आर्थिक विकास सुनिश्चित करणे, ऊर्जा सुरक्षा आणि स्वातंत्र्य सुधारणे आणि अधिक टिकाऊपणाची उद्दिष्टे पूर्ण करण्यावर लक्ष केंद्रित करते.

३.५ प्रश्न

अ) योग्य पर्याय निवडा आणि उत्तर पुन्हा लिहा:

i) ____ हा पारंपारिक वीज निर्मितीचा स्रोत आहे.

- अ) जलविद्युत
- ब) बायोगॅस
- c) वारा
- ड) सौर

ii) ____ हा अपारंपरिक वीज निर्मितीचा स्रोत आहे.

- अ) जलविद्युत
- ब) कोळसा
- c) पवन ऊर्जा
- ड) अणु

iii) एकूण वीज निर्मितीमध्ये _____ चा वाटा सध्या फारच कमी आहे.

- अ) कोळसा
- b) अणु
- c) हायड्रो पॉवर
- ड) थर्मल

iv) उर्जेचे अपारंपरिक स्रोत _____ मानले जातात.

- अ) संपुष्टात येणारे
- ब) न संपणारा
- c) मर्यादित
- ड) निश्चित

v) ____ हा भारतातील ऊर्जेचा प्रमुख स्रोत आहे.

- अ) बायोगॅस
- b) अणु
- c) कोळसा
- ड) सौर

ब) थोडक्यात उत्तर द्या:

- १) भारतातील उर्जेचे पारंपरिक स्रोत थोडक्यात स्पष्ट करा.
- २) भारतातील उर्जेचे अपारंपरिक स्रोत कोणते आहेत?
- ३) भारतातील उर्जेचे पारंपरिक आणि अपारंपरिक स्रोत थोडक्यात स्पष्ट करा.
- ४) भारताच्या ऊर्जा धोरणाच्या मुख्य वैशिष्ट्यांचे वर्णन करा.

सामाजिक पायाभूत सुविधा

घटक रचना :

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ सामाजिक पायाभूत सुविधा विकास
- ४.२ शिक्षणाच्या संदर्भात सामाजिक पायाभूत सुविधांचा विकास
- ४.३ आरोग्याच्या संदर्भात सामाजिक पायाभूत सुविधांचा विकास
- ४.४ भारतातील मानवी विकास: संकल्पना आणि मोजमाप
- ४.५ सारांश
- ४.६ प्रश्न

४.० उद्दिष्टे

- १) भारतातील सामाजिक विकासाची भूमिका समजून घेणे
- २) भारतातील शिक्षणाच्या विकासासाठी सुरु करण्यात आलेल्या उपाययोजनांचे विश्लेषण करणे
- ३) भारतातील आरोग्याच्या विकासासाठी सुरु करण्यात आलेल्या उपाययोजनांचे विश्लेषण करणे
- ४) मानवी विकासाची संकल्पना समजून घेणे.

४.१ सामाजिक पायाभूत सुविधा विकास

सामाजिक पायाभूत सुविधा देशातील मानव संसाधनाच्या विकासास मदत करतात. अर्थव्यवस्थेच्या सुरळीत कामकाजासाठी सामाजिक पायाभूत सुविधा महत्वाच्या आहेत. ते घटक उत्पादकता सुधारण्यासाठी आणि जीवनाची गुणवत्ता वाढवणाऱ्या सुविधा प्रदान करून योगदान देतात. सामाजिक पायाभूत सुविधा म्हणजे आरोग्य, शिक्षण, कौशल्य निर्मिती आणि प्रशिक्षण यासारख्या मूलभूत सेवांचा संदर्भ आहे ज्या मानवी विकासास हातभार लावतात आणि त्यांची गुणवत्ता विकसित करण्यास मदत करतात. त्यात स्वच्छता, पिण्याचे पाणी, घरे इत्यादींचाही समावेश आहे. शिक्षण आणि आरोग्यासारख्या सामाजिक पायाभूत सुविधा देशाच्या आर्थिक विकासाला मदत करतात कारण ते उत्पादकता सुधारण्यात योगदान देतात. काही सामाजिक उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासोबतच, सामाजिक पायाभूत सुविधा दीर्घकाळात वाढीस मदत करते.

उदाहरणार्थ, आरोग्य आणि शिक्षणावरील खर्चाचा केवळ वस्तूंचे उत्पादन आणि वितरण यासारख्या आर्थिक क्रियाकलापांवर सकारात्मक परिणाम होत नाही, तर शास्त्रज्ञ, तंत्रज्ञ आणि अभियंते यांच्या रूपात कौशल्य आणि ज्ञान संच तयार करून देशाच्या आर्थिक विकासात अप्रत्यक्षपणे मदत होते. जे आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये योगदान देतात. सामाजिक पायाभूत सुविधा सामाजिक कल्याण वाढवते आणि मूलभूत सेवा आणि सुविधा प्रदान करून आर्थिक विकासाला चालना देते ज्यामुळे व्यवसायांचा विकास आणि भरभराट होऊ शकते.

तक्ता ४.१ : सामाजिक क्षेत्रातील खर्चाचा कल (जीडीपीच्या टक्केवारीनुसार)

तपशील	२०१५-१६	२०२२-२३
सामाजिक सेवासुविधा वरील खर्च	६.६	८.३
i) शिक्षण	२.८	२.९
ii) आरोग्य	१.३	२.१
iii) इतर	२.५	३.२

स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण २०२२-२३

तक्ता ४.१ दाखवते की सामाजिक पायाभूत सुविधांवरील खर्च २०१५-१६ मधील स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या ६.६% वरून २०२२-२३ मध्ये स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या ८.२% पर्यंत वाढला आहे. शिक्षणावरील खर्च २.८% वरून २.९% पर्यंत किरकोळ वाढला आहे. आरोग्यावरील खर्च १.३ % वरून २.१ % पर्यंत वाढला आहे. एकूणच सामाजिक पायाभूत सुविधांवरील खर्च विकसित देशांनी केलेल्या खर्चापेक्षा खूपच कमी आहे.

सामाजिक पायाभूत सुविधांचे महत्त्व:

- मानवी विकास ही लोकांच्या आवडीनिवडी वाढवण्याची प्रक्रिया आहे. हे एखाद्या व्यक्तीचे जीवनमान सुधारण्यास मदत करते. देशात मानवी विकास साधण्यासाठी शिक्षण आणि आरोग्य ही महत्त्वाची साधने आहेत.
- अर्थव्यवस्थेत रोजगारक्षम कार्यशक्ती निर्माण करण्यासाठी शिक्षणाद्वारे मानवी विकास महत्त्वाचा आहे. हे एखाद्या व्यक्तीला शाश्वत उपजीविका मिळविण्यात मदत करते.
- शुद्ध पिण्याचे पाणी, आरोग्य सेवा सुविधा, कुटुंब नियोजन उपाय, शैक्षणिक पायाभूत सुविधा यासारख्या पुरेशा मूलभूत सुविधांची उपलब्धता लोकांमध्ये उत्पादक कार्यक्षमता वाढवते.
- अर्थव्यवस्थेत उपलब्ध संसाधनांचा प्रभावी वापर मानवी संसाधनांच्या क्षमतेवर अवलंबून असतो. मानवी विकास संशोधन आणि विकास आणि देशाच्या संसाधनांचा अधिक चांगला वापर करण्यास प्रोत्साहन देते.

इ) समाजात उपलब्ध संसाधनांचा वापर मानवी संसाधनांच्या क्षमतेवर अवलंबून असतो. देशात उपलब्ध असलेल्या नैसर्गिक संसाधनांचा वापर करणारे तंत्रज्ञान विकसित करण्यास उत्तम शिक्षण मदत करते.

सामाजिक पायाभूत सुविधा

४.२ शिक्षणाच्या संदर्भात सामाजिक पायाभूत सुविधांचा विकास

जागतिक शिक्षण उद्योगात भारताला महत्वाचे स्थान आहे. २०३० पर्यंत, भारतात काम करणाऱ्या वयाची लोकसंख्या जगातील सर्वात मोठी असेल. त्यांना केवळ साक्षरतेची गरज नाही तर त्यांना नोकरी आणि जीवन कौशल्ये दोन्ही आवश्यक आहेत. यामुळे शिक्षण क्षेत्राला मोठी संधी मिळते. भारताच्या शैक्षणिक प्रणालीमध्ये शालेय शिक्षण (प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक), उच्च शिक्षण (सामान्य आणि व्यावसायिक) आणि व्यावसायिक शिक्षण यांचा समावेश होतो. शिक्षण मंत्रालय हे या क्षेत्रासाठी निरीक्षक आणि समन्वयक मंत्रालय आहे. शिक्षण क्षेत्रातील खर्च २०२२-२३ मध्ये स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाची टक्केवारी २.९% आहे.

२००९ पासून भारताने उच्च शिक्षण क्षेत्रात झपाट्याने विस्तार केला आहे. उच्च शिक्षण संस्थांच्या (HEI) संख्येत नाट्यमय वाढ झाली आहे आणि नावनोंदणी चौपटीने वाढली आहे. १,२५५ विद्यापीठे, ५०,५२४ महाविद्यालये आणि १२,११६ स्टँड अलोन संस्थांसह भारतीय उच्च शिक्षण प्रणाली आता जगातील सर्वात मोठी आहे. भारतात उच्च शिक्षणाची संधी वाढली असली तरी आव्हाने कायम आहेत. पदवीधरांची कमी रोजगार क्षमता, अध्यापनाचा निकृष्ट दर्जा, कमकुवत प्रशासन, अपुरा निधी आणि जटिल नियामक नियमांमुळे या क्षेत्राला त्रास होत आहे. भारताचे सकल नोंदणी प्रमाण (GER) सध्या २८.४ टक्के आहे परंतु २०३५ पर्यंत ५० टक्के GER म्हणजेच स्थूल नोंदणी प्रमाण गाठण्याचे सरकारचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्यापासून ते अद्याप दूर आहे.

भारतातील शिक्षणाच्या विकासासाठी सरकारने अवलंबलेल्या काही उपाययोजना खालीलप्रमाणे आहेत.

१) सर्व शिक्षा अभियान (SSA) : हे २००९ -०२ मध्ये सुरू करण्यात आले होते आणि प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी हा भारतातील प्रमुख कार्यक्रमांपैकी एक आहे. हा RTE रिघत तो Right to Education कायदा २००९ चा एक भाग आहे आणि ६-१४ वयोगटातील सर्वांसाठी मोफत शिक्षण प्रदान करतो. शिक्षणाच्या प्राथमिक आणि प्राथमिक स्तरावरील लैंगिक आणि सामाजिक अंतर कमी करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. SSA च्या उद्दिष्टांमध्ये सर्व मुलांची शाळेत नावनोंदणी करणे, सर्व मुलांना उच्च प्राथमिक स्तरापर्यंत टिकवून ठेवणे आणि मुलांच्या शिकण्याची उपलब्धी पातळी सुधारणे यांचा समावेश होतो.

२) प्राथमिक स्तरावरील मुलींच्या शिक्षणासाठी राष्ट्रीय कार्यक्रम (NPEGEL) : हा जुलै २००३ मध्ये सुरू करण्यात आला. या कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट शिक्षणाला न्याय्य बनवणे आहे. हे प्राथमिक स्तरावरील वंचित मुलींच्या शिक्षणास समर्थन देते. यामध्ये प्रत्येक विभागामध्ये एक मॉडेल स्कूल स्थापन करण्याची तरतूद आहे ज्यामध्ये समाजाची

गतीशीलता, एकत्रीकरण आणि शाळांमध्ये मुलींच्या नावनोंदणीच्या देखरेखीवर भर देण्यात आला आहे.

२) शाळांमध्ये माध्यान्ह भोजनाचा राष्ट्रीय कार्यक्रम : शाळांमध्ये माध्यान्ह भोजनाचा राष्ट्रीय कार्यक्रम (MDMS) हा भारत सरकारचा एक प्रमुख कार्यक्रम आहे ज्याचा उद्देश नावनोंदणी, धारणा आणि उपस्थिती वाढवणे आणि त्याच वेळी शिक्षण घेत असलेल्या मुलांमधील पोषण पातळी सुधारणे आहे. देशभरातील प्राथमिक आणि उच्च प्राथमिक शाळांमध्ये. माध्यान्ह भोजन योजनेची मुख्य उद्दिष्टे म्हणजे सरकारी आणि सरकारी अनुदानित शाळांमधील इयत्ता पहिली ते पाचवीतील मुलांची पोषण स्थिती सुधारणे आणि वंचित पार्श्वभूमीतील मुलांना नियमितपणे शाळेत येण्यासाठी प्रोत्साहित करणे आणि त्यांना शालेय क्रियाकलापांमध्ये लक्ष केंद्रित करण्यास मदत करणे.

४) राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान (RMSA) : हे २००९ मध्ये सुरू करण्यात आले. ही संपूर्ण भारतातील माध्यमिक शिक्षणाच्या विकासासाठी केंद्र पुरस्कृत योजना आहे. १५-१६ वयोगटातील सर्व मुलांसाठी सार्वत्रिक शिक्षण देणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. वाजवी अंतरावर माध्यमिक शाळा देऊन आणि माध्यमिक स्तरावर दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारून इयत्ता नववी-दहावीसाठी ७५ टक्के नावनोंदणीचे प्रमाण साध्य करणे हा या योजनेचा उद्देश आहे.

५) साक्षर भारत / प्रौढ शिक्षण : १५वर्षे आणि त्याहून अधिक वयाच्या अ-साक्षर आणि नव-साक्षरांसाठी विविध प्रकारच्या शिकवण्याच्या शिक्षण कार्यक्रमाद्वारे साक्षर समाज निर्माण करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. सामुदायिक स्तरावर आजीवन शिक्षणासाठी शिक्षण कार्यक्रम चालू ठेवण्याचे देखील हे उद्दिष्ट आहे.

६) राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षा अभियान (RUSA) : हे २०१३ मध्ये सुरू करण्यात आले. भारतातील उच्च शिक्षणाचा सर्वांगीण विकास करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. केंद्र पुरस्कृत योजनेचा उद्देश देशभरातील उच्च शैक्षणिक संस्थांना धोरणात्मक निधी उपलब्ध करून देणे हे आहे.

७) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० : राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण :- (NEP), २०२० – २९ जुलै २०२० रोजी केंद्रीय मंत्रिमंडळाने मंजूर केलेले, शालेय आणि उच्च शिक्षण या दोन्ही क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर, परिवर्तनात्मक सुधारणांचा मार्ग तयार करण्यासाठी मूलभूत आधारस्तंभांवर आधारित आहे. यामध्ये प्रवेश, समानता, गुणवत्ता, आणि जबाबदारी इ. बाबींचा समावेश होतो .

- शालेय शिक्षणाच्या सर्व स्तरांवर सार्वत्रिक प्रवेश सुनिश्चित करणे;
- नवीन अभ्यासक्रम आणि अध्यापनशास्त्रीय संरचनेसह प्रारंभिक बालपण काळजी आणि शिक्षण;
- शालेय अभ्यासक्रम आणि अध्यापनशास्त्रातील सुधारणा;
- बहुभाषिकता आणि भारतीय भाषांना प्रोत्साहन देण्यावर भर;

- मूल्यांकन सुधारणा;
- समान आणि सर्वसमावेशक शिक्षण;
- शिक्षकांच्या भरतीसाठी मजबूत आणि पारदर्शक प्रक्रिया आणि गुणवत्तेवर आधारित कामगिरी;
- शालेय आणि उच्च शिक्षण व्यवस्थेत व्यावसायिक शिक्षणाचे प्रदर्शन;
- उच्च शिक्षणातील GER म्हणजे सकल नोंदणी प्रमाण २०२५पर्यंत ५० टक्क्यांपर्यंत वाढवणे;
- एकाधिक प्रवेश/निर्गमन पर्यायांसह समग्र बहुविद्याशाखीय शिक्षण;
- GER सकल नोंदणी प्रमाण वाढवण्यासाठी खुल्या आणि दूरस्थ शिक्षणाचा विस्तार.

४.३ आरोग्याच्या संदर्भात सामाजिक पायाभूत सुविधांचा विकास

आवश्यक काळजीच्या पातळीवर अवलंबून, भारतातील आरोग्यसेवेचे तीन प्रकारांमध्ये वर्गीकरण केले जाते. या वर्गीकरणामध्ये प्राथमिक काळजी (प्राथमिक आरोग्य केंद्रांवर पुरविली जाणारी), दुय्यम काळजी (जिल्हा रुग्णालयांमध्ये पुरविली जाणारी), आणि तृतीयक काळजी संस्था (एम्स सारख्या विशेष रुग्णालयांमध्ये प्रदान केली जाते) यांचा समावेश होतो. प्राथमिक आरोग्य सेवा पायाभूत सुविधा आरोग्य व्यावसायिक आणि लोकसंख्येमधील संपर्काचा पहिला स्तर प्रदान करते. व्यापकपणे, लोकसंख्येची सेवा आणि प्रदान केलेल्या सेवांच्या प्रकारावर आधारित, ग्रामीण भागातील प्राथमिक आरोग्य पायाभूत सुविधांमध्ये त्रिस्तरीय प्रणाली असते. यामध्ये उपकेंद्रे (SC), प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (PHC), आणि सामुदायिक आरोग्य केंद्रे (CHC) समाविष्ट आहेत. शहरी भागातही अशीच व्यवस्था ठेवली जाते.

१) आयुष्मान भारत योजना : आयुष्मान भारत किंवा “स्वस्थ भारत” हा सार्वत्रिक आरोग्य कवरेज (UHC) चे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी राष्ट्रीय आरोग्य धोरण हे २०१७ चा भाग म्हणून सरकारने सुरू केलेला राष्ट्रीय उपक्रम आहे. या उपक्रमाची रचना शाश्वत विकास उद्दिष्टे आणि” वचनबद्धतेची पूर्तता करण्याच्या धर्तीवर करण्यात आली आहे. आयुष्मान भारतचे उद्दिष्ट प्राथमिक, माध्यमिक आणि तृतीय स्तरावर आरोग्याला सर्वसमावेशकपणे समाविष्ट करून त्यामध्ये येणाऱ्या अडचणी सोडविणे असे आहे .

आयुष्मान भारत मध्ये दोन आंतर-संबंधित घटक ते पुढीलप्रमाणे आहेत.

i) आरोग्य आणि चिकित्सा केंद्रांची स्थापना – पहिला घटक, १,५०,००० आरोग्य आणि चिकित्सा केंद्रांच्या निर्मितीशी संबंधित आहे ज्यामुळे आरोग्य सेवा लोकांच्या घरापर्यंत पोहोचेल. ही केंद्रे

ii) सर्वसमावेशक प्राथमिक आरोग्य सेवा (CPHC) प्रदान करतील, ज्यामध्ये माता आणि बाल आरोग्य सेवा आणि असंसर्गजन्य रोगांचा समावेश असेल, ज्यामध्ये मोफत आवश्यक औषधे आणि निदान सेवा समाविष्ट आहेत.

३) प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना (PM-JAY) – PM-JAY हे युनिव्हर्सल हेल्थ कवरेज म्हणजेच सार्वत्रिक आरोग्य व्यापकता (UHC) आणि शाश्वत विकास लक्ष्य-३ (SDG ३) साध्य करण्याच्या दिशेने एक महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे. देशातील कमी उत्पन्न असलेल्यांना आरोग्य विमा सेवा मोफत प्रदान करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. साधारणपणे, देशातील तळातील ५०% लोक या योजनेसाठी पात्र आहेत. याचा लाभ घेणारे लोक फॅमिली डॉक्टरांकडून त्यांच्या स्वतःच्या प्राथमिक काळजी सेवांमध्ये प्रवेश करतात आणि जेव्हा कोणाला अतिरिक्त काळजीची आवश्यकता असते, तेव्हा PM-JAY तज्ञ उपचारांची गरज असलेल्यांसाठी मोफत दुय्यम आरोग्य सेवा आणि हॉस्पिटलायझेशनची आवश्यकता असलेल्यांसाठी तृतीयक आरोग्य सेवा प्रदान करते.

४) प्रधानमंत्री स्वास्थ्य सुरक्षा योजना (PMSSY) : प्रधानमंत्री स्वास्थ्य सुरक्षा योजना (PMSSY) चे उद्दिष्ट सामान्यतः देशाच्या विविध भागांमध्ये परवडणाऱ्या आरोग्य सुविधांच्या उपलब्धतेतील असमतोल दूर करणे आणि दर्जेदार वैद्यकीय शिक्षणासाठी सुविधा वाढवणे हे आहे. विशेषतः कमी सेवा देणारी राज्ये. मार्च २००६मध्ये या योजनेला मान्यता देण्यात आली. बिहार (पाटणा), छत्तीसगड (रायपूर), मध्य प्रदेश (भोपाळ), ओरिसा (भुवनेश्वर), राजस्थान (राजस्थान) या राज्यांमध्ये प्रत्येकी एक AIIMS सारखी संस्था स्थापन करण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. जोधपूर) आणि उत्तरांचल (ऋषिकेश). शिवाय, १६ AIIMS ला शासनाने मान्यता दिली आहे.

५) जननी सुरक्षा योजना (JSY) : जननी सुरक्षा योजना ही गरीब गर्भवती महिलांमध्ये सुरक्षित प्रसूतीला प्रोत्साहन देऊन माता आणि नवजात मृत्यूदर कमी करण्याच्या उद्देशाने राबविण्यात येत असलेली सुरक्षित मातृत्व योजना आहे. ही योजना बाळंतपण आणि बाळंतपणनंतरच्या काळजीसह रोख मदत एकत्रित करते.

६) एकात्मिक रोग देखरेख कार्यक्रम (IDSP) : एकात्मिक रोग देखरेख कार्यक्रम (IDSP) जागतिक बँकेच्या सहाय्याने, २००४मध्ये सुरू करण्यात आला. या योजनेचा उद्देश संसर्गजन्य रोगांवर देखरेख, रोगनिदान करणे आणि रोगांच्या उद्देकासाठी जबाबदार कारणांचा शोध घेऊन योग्य उपाययोजना करणे हा आहे. प्रशिक्षित अशा जलद रोगनिदान टीम (RRTs) द्वारे रोगाच्या स्थितीवर लक्ष ठेवण्यासाठी आणि रोगाच्या प्रवृत्तीवर लक्ष ठेवण्यासाठी आणि प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी विकेंद्रित प्रयोगशाळा-आधारित IT सक्षम रोग निगराणी प्रणाली राखणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे.

७) पल्स पोलिओ कार्यक्रम : पल्स पोलिओ लसीकरण कार्यक्रम १९९५ मध्ये भारतात सुरू करण्यात आला. ०-५ वर्षे वयोगटातील मुलांना दरवर्षी लसीकरणाच्या फेऱ्यांमध्ये (उच्च धोका असलेल्या भागात) पोलिओचे थेंब दिले जातात. ओरल पोलिओ लसी अंतर्गत शंभर टक्के यशस्वीता साध्य करण्याच्या उद्देशाने पल्स पोलिओ उपक्रम सुरू करण्यात आला. सुधारित सामाजिक गती क्षमतेद्वारे मुलांचे लसीकरण करणे,

पोलिओव्हायरस जवळजवळ गायब झालेल्या भागात मॉप-अप ऑपरेशन्सची योजना आखणे आणि लोकांमध्ये उच्च पातळीचे मनोबल राखणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. WHO जागतिक आरोग्य संघटनेने २४ फेब्रुवारी २०१२ रोजी सक्रिय स्थानिक वन्य पोलिओ विषाणू प्रसारित असलेल्या देशांच्या यादीतून भारताला काढून टाकले.

८) नॅशनल प्रोग्रॅम फॉर हेल्थ केअर ऑफ द एल्डरली (NPHCE) : तुलनेने तरुण लोकसंख्येसह, भारत अजूनही जगातील दुसऱ्या क्रमांकाच्या वृद्ध व्यक्तींचा देश बनण्याच्या तयारीत आहे. प्रोजेक्शन स्टडीज असे दर्शवतात की भारतातील वय वर्षे ६० च्या वर असणाऱ्या लोकांची संख्या २०१३ मध्ये १०० दशलक्ष होती आणि २०२० पर्यंत १९८ दशलक्ष होईल. सेवानिवृत्तीनंतर ज्यांचे उत्पन्न कमी होते अशा वृद्धांसाठी वैद्यकीय खर्चावर मात करण्यासाठी, आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने वृद्धांच्या आरोग्यासाठी राष्ट्रीय कार्यक्रम सुरू केला.

९) राष्ट्रीय आरोग्य मिशन : राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (NHM) :- २०१३ मध्ये भारत सरकारने राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान आणि राष्ट्रीय शहरी आरोग्य अभियानाचा समावेश करून सुरू केले. ते मार्च २०१८ मध्ये पुढे वाढवण्यात आले होते, जे मार्च २०२० पर्यंत सुरू राहील. मुख्य घटकांमध्ये प्रजनन-माता-नवजात-बाल आणि पौगंडावस्थेतील आरोग्य (RMNCH+A), आणि संसर्गजन्य आणि गैर-संसर्गजन्य रोग यापासून संरक्षण करण्यासाठी ग्रामीण आणि शहरी भागात आरोग्य प्रणाली मजबूत करणे समाविष्ट आहे.

नॅशनल हेल्थ मिशन खालील निर्देशकांची उपलब्धी सुनिश्चित करण्याचा प्रयत्न करते: -

- माता मृत्यूचे प्रमाण १/१००० पर्यंत कमी करणे .
- बालमृत्यू दर २५/१००० पर्यंत कमी करणे .
- एकूण प्रजनन दर २.१ पर्यंत कमी करणे .
- १५-४९ वर्षे वयोगटातील महिलांमध्ये अशक्तपणा कमी करणे
- संसर्गजन्य, गैर-संसर्गजन्य रोग आणि जखमी व उदयोन्मुख रोगांपासून होणाऱ्या विकृती व मृत्यू प्रमाण रोखणे.
- एकूण आरोग्य सेवा खर्चावर घरगुती खर्च कमी करणे .

४.४ भारतातील मानवी विकास: संकल्पना आणि मोजमाप

४.४.१ मानवी विकासाचा अर्थ आणि महत्त्व

अलिकडच्या वर्षात, आर्थिक विकासाचे मोजमाप म्हणून GNP चा पर्याय शोधल्यामुळे मानवी विकास निर्देशांकाची गणना झाली आहे. युनायटेड नेशन्स डेव्हलपमेंट प्रोग्राम (UNDP) ने आपल्या पहिल्या मानव विकास अहवालात एचडीआयचा म्हणजेच मानव विकास निर्देशांकाचा परिचय दिला. १९९० मध्ये ही संकल्पना लाँच झाल्यापासून, मानवी विकासाची व्याख्या लोकांच्या निवडी वाढवण्याची प्रक्रिया म्हणून केली जाते. ही

लोकांच्या आवडी-निवडी वाढवण्याची तसेच कल्याणाची पातळी वाढवण्याची प्रक्रिया आहे.

मानव विकासाचे महत्त्व

पॉल स्ट्रीटन यांच्या मते, खालील कारणांमुळे मानवी विकास आवश्यक आहे

१. मानवी विकास हे ध्येय आहे तर आर्थिक विकास हे केवळ एक साधन आहे. विकासाच्या संपूर्ण आर्थिक क्रियांचा अंतिम उद्देश म्हणजे पुरुष, स्त्रिया आणि मुले तसेच सध्याच्या आणि भावी पिढ्यांशी सुसंवाद राखणे, मानवी स्थिती सुधारणे, लोकांच्या आवडी वाढवणे हे आहेत .
२. मानवी विकास हे उच्च उत्पादकतेचे साधन आहे. उत्तम पोषणयुक्त, सुशिक्षित, कुशल कामगार शक्ती ही सर्वात महत्वाची उत्पादक संपत्ती आहे. अशा प्रकारे पोषण, आरोग्य सेवा आणि शिक्षणातील गुंतवणूक उत्पादकतेच्या आधारावर न्याय्य आहे.
३. यामुळे कुटुंबाचा आकार कमी होण्यास मदत होते. सर्व विकसित देशांचा अनुभव आहे की, शिक्षणाच्या पातळीत सुधारणा, उत्तम आरोग्य सुविधा आणि बालमृत्यूचे प्रमाण कमी झाल्यामुळे जन्मदर कमी होतो. सुधारित शिक्षण सुविधांमुळे लोकांना लहान कुटुंबाच्या फायद्यांची जाणीव होते.
४. मानवी विकास भौतिक वातावरणासाठी चांगला आहे. दारिद्र्य कमी झाल्यावर जंगलतोड, मातीची धूप कमी होते. लोकसंख्या वाढ आणि लोकसंख्येची घनता पर्यावरणावर कसा परिणाम करते हा वादाचा विषय आहे. मृदा आणि वनसंवर्धनासाठी मानवी विकास चांगला आहे.
५. मानवी विकास आणि घटलेली गरिबी हे निरोगी नागरी समाज, वाढलेली लोकशाही आणि अधिक सामाजिक स्थिरता यासाठी योगदान देते. मानवी विकासामुळे समाजातील नागरी अशांतता कमी होण्यास आणि राजकीय स्थिरता वाढविण्यात मदत होऊ शकते.

४.४.२ मानव विकास निर्देशांकाची संकल्पना

मानव विकास निर्देशांक (HDI) ही विविध देशांच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासाची पातळी मोजण्यासाठी १९९० पासून संयुक्त राष्ट्रांनी विकसित केलेली आणि संकलित केलेली आकडेवारी आहे. हे स्वारस्य असलेल्या चार प्रमुख क्षेत्रांनी बनलेले आहे: शालेय शिक्षणाची सरासरी वर्षे, शालेय शिक्षणाची अपेक्षित वर्षे, जन्माच्या वेळी अपेक्षित आयुर्मान आणि दरडोई सकल राष्ट्रीय उत्पन्न (GNI). हा निर्देशांक म्हणजे कालांतराने विकास पातळीतील बदलांचे अनुसरण करण्यासाठी वापरले जाणारे साधन आहे आणि यामुळे विविध देशांच्या विकास पातळीची तुलना करता येते .

एचडीआय हे मानवी विकासातील मूलभूत उपलब्धी पातळीचे सारांश मापन आहे. एखाद्या देशाचा संकलित मानव विकास निर्देशांक किंवा एचडीआय हा जीवनाच्या प्रत्येक पैलूचा सरासरी निर्देशांक असतो ज्याचे परीक्षण केले जाते: ज्ञान आणि समज, दीर्घ आणि निरोगी जीवन आणि स्वीकार्य जीवनमान असे ते घटक आहेत . प्रत्येक घटक

० आणि १ दरम्यान मापन करण्यासाठी सामान्यीकृत केला जातो आणि नंतर तीन घटकांची भौमितीय सरासरी काढला जातो.

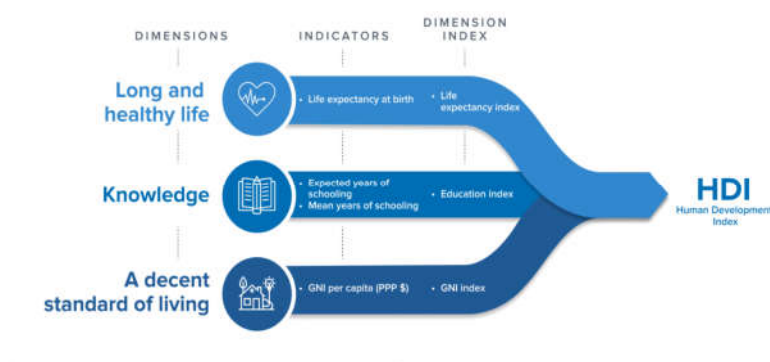
एचडीआयचे आरोग्य पैलू प्रत्येक देशात, जन्माच्या वेळी मोजल्याप्रमाणे, आयुर्मानानुसार मोजले जाते आणि सामान्य केले जाते जेणेकरून आयुर्मान २०असेल तेव्हा हा घटक ० च्या बरोबरीचा असेल आणि आयुर्मान ८५असेल तेव्हा १ च्या बरोबर असेल.

शिक्षण दोन पातळ्यांवर मोजले जाते: देशातील रहिवाशांसाठी शालेय शिक्षणाची सरासरी वर्षे आणि शाळा सुरू करण्याच्या सरासरी वयात मुलाच्या शालेय शिक्षणाची अपेक्षित वर्षे. हे प्रत्येक स्वतंत्रपणे सामान्यीकृत केले जातात जेणेकरून १५ म्हणजे शालेय शिक्षणाची वर्षे आणि १८ वर्षे अपेक्षित शालेय शिक्षण १ समान असेल आणि दोघांची साधी सरासरी काढली जाईल.

जीवनमानाचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी निवडलेले आर्थिक मेट्रिक म्हणजे GNI म्हणजेच सकाळ राष्ट्रीय उत्पन्न होय. प्रति व्यक्ती क्रयशक्ती समता (PPP) वर आधारित, एक सामान्य मेट्रिक सरासरी उत्पन्न प्रतिबिंबित करण्यासाठी वापरले जाते. राहणीमानाचा दर्जा सामान्य केला जातो जेणेकरून जेव्हा GNI प्रति व्यक्ती \$७५,००० असेल तेव्हा ते १ च्या बरोबर असेल आणि GNI प्रति व्यक्ती \$१०० असेल तेव्हा ० च्या बरोबरीचे असेल.

प्रत्येक देशासाठी अंतिम एचडीआय स्कोअर सामान्यीकृत घटक स्कोअरच्या उत्पादनाचे घनमूल घेऊन तीन घटकांचे भौमितीय सरासरी म्हणून मोजले जाते.

Figure 8.१ : HDI Index

तक्ता नं ४.२ .देशांचे वर्गीकरण

वर्गीकरण	मानव विकास निर्देशांक मूल्य
अति उच्च मानव विकास	०.८०० आणि जास्त
उच्च मानव विकास	०.७००- ०.७९९
मध्यम मानव विकास	०.५५०- ०.६९९
कमी मानव विकास	०.५५० पेक्षा कमी

०.८ पेक्षा जास्त एचडीआय मूल्ये असलेले देश अतिशय उच्च मानवी विकास असलेले देश मानले जातात. ०.७ ते ०.७९९९ मधील मूल्ये असलेले देश उच्च मानवी विकास असलेले देश आहेत. ०.५५० ते ०.६९९ दरम्यान एचडीआय मूल्ये असलेले देश मध्यम मानवी विकास म्हणून वर्गीकृत केले जातात आणि ०.५५० पेक्षा कमी एचडीआय मूल्ये असलेले देश कमी मानवी विकास असलेले देश मानले जातात.

तक्ता ४.३: HDR २०२२वर आधारित HDI रँक आणि HDI मूल्य

देश	मानव विकास निर्देशांक क्रमांक	मानव विकास निर्देशांक मूल्य
स्विझर्लंड	१	०.९६२
नॉर्वे	२	०.९६१
आर्जेन्टिना	३	०.९५९
चीन	७९	०.७६८
भारत	१३२	०.६३३
दक्षिण सुदान	१९१	०.३८५

HDR २०२२ वर आधारित, स्विझर्लंड ०.९६२ च्या HDI मूल्यासह प्रथम क्रमांकावर आहे आणि त्यानंतर नॉर्वे ०.९६१ च्या HDI सह आहे. एचडीआय मूल्य ०.७६८ सह चीन ७९ व्या क्रमांकावर आहे. ०.६२२ च्या HDI मूल्यासह भारत १३२ व्या क्रमांकावर आहे.

एचडीआयच्या मर्यादा : एचडीआय हा देशाच्या विकासाच्या पातळीसाठी उपयुक्त उपाय असला तरी त्याला काही मर्यादा आहेत. उदाहरणार्थ, ते देशातील उत्पन्नातील असमानता विचारात घेत नाही किंवा मानवी विकासाच्या इतर महत्वाच्या पैलू जसे की राजकीय स्वातंत्र्य, पर्यावरणीय टिकाव किंवा लैंगिक समानता यांचे मोजमाप करत नाही. मानवी कल्याणाच्या केवळ तीन घटकांवरून एचडीआयची गणना केली जाते. असमानता, दारिद्र्य, सुरक्षा आणि लिंग किंवा वांशिक असमानता यासारख्या विकास आणि कल्याणाचे इतर उपाय विचारात घेण्यात ते अयशस्वी ठरते. एचडीआय बनवणाऱ्या घटकांची मूल्ये ० आणि १ च्या दरम्यान बांधलेली आहेत. याचा अर्थ असा की ज्या देशांमध्ये आधीच उच्च GNI आहेत, उदाहरणार्थ, GNI स्कोअरच्या बाबतीत सुधारणा करण्यास फार कमी जागा आहे, जरी त्यांचा GNI सतत वाढतो आणि सुधारतो. हेच पॅरामीटर आयुर्मानाच्या स्कोअरच्या तर्कावर परिणाम करते. मानवी विकास आणि कल्याणाचे मोजमाप म्हणून, संपूर्ण देशाच्या किंवा त्यातील व्यक्तींच्या समृद्धीवर प्रभाव टाकणारे सर्व घटक ते पूर्णपणे पकडत नाहीत.

४.५ सारांश

या प्रकरणामध्ये , आपण प्रथम सामाजिक पायाभूत सुविधांची संकल्पना आणि त्याचे महत्त्व अभ्यासतो. अर्थव्यवस्थेच्या सुरळीत कामकाजासाठी सामाजिक पायाभूत सुविधा महत्वाच्या आहेत. ते घटक उत्पादकता सुधारण्यासाठी आणि जीवनाची गुणवत्ता

वाढवणाऱ्या सुविधा प्रदान करून योगदान देतात. यानंतर भारताने शिक्षण आणि आरोग्य क्षेत्रात केलेले प्रयत्न समजून घेतले. देशातील शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी शासनाने विविध योजना सुरू केल्या आहेत. त्याचप्रमाणे भारतात आरोग्य क्षेत्रासाठी विविध योजना सुरू करण्यात आल्या आहेत. मानव विकास निर्देशांक (HDI) ही विविध देशांच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासाची पातळी मोजण्यासाठी १९९०पासून संयुक्त राष्ट्रांनी विकसित केलेली आणि संकलित केलेली आकडेवारी आहे. एचडीआय कालांतराने विकास पातळीतील बदलांचा मागोवा घेण्यासाठी आणि विविध देशांच्या विकास पातळींची तुलना करण्यासाठी उपयुक्त आहे.

४.६ प्रश्न

अ) योग्य पर्याय निवडा आणि उत्तर पुन्हा लिहा:

- १) देशाच्या सामाजिक पायाभूत सुविधांमध्ये _____ यांचा समावेश होतो.
 - अ) विमानतळ
 - ब) शिक्षण
 - क) बंदरे
 - ड) शक्ती
- २) सर्व शिक्षा अभियानाचे उद्दिष्ट पुढीलप्रमाणे आहे.
 - अ) प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण
 - ब) उच्च शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण
 - क) माध्यमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण
 - ड) व्यावसायिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण
- ३) सध्या, भारत आरोग्य सेवेवर स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या % म्हणून _____ खर्च करत आहे.
 - अ) ३
 - ब) २.१
 - क) २.१
 - ड) ५
- ४) जननी सुरक्षा योजनेचे उद्दिष्ट _____ हे आहे.
 - अ) महिलांमध्ये रोजगारक्षमता वाढवणे
 - ब) मातामृत्यू कमी करणे
 - क) पल्स पोलिओची प्रकरणे कमी करणे
 - ड) एकूण प्रजनन दर कमी करणे

५) HDI चे आरोग्य पैलू _____ द्वारे मोजले जाते.

अ) आयुर्मान

ब) GNP

क) शालेय शिक्षणाची सरासरी वर्षे

ड) हवामान बदल

ब) थोडक्यात उत्तर द्या:

१) शिक्षणाच्या संदर्भात भारतातील सामाजिक पायाभूत सुविधांच्या विकासाची चर्चा करा.

२) आरोग्याच्या संदर्भात भारतातील सामाजिक पायाभूत सुविधांच्या विकासाची चर्चा करा.

३) सामाजिक पायाभूत सुविधांची भूमिका स्पष्ट करा.

४) HDI ची संकल्पना आणि त्यात समाविष्ट घटकाची चर्चा करा.

५) HDI ची संकल्पना आणि मापन स्पष्ट करा.

उद्योग व परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक

घटक रचना :

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ भारताचे औद्योगिक चित्र
- ५.२ खाजगी क्षेत्र
- ५.३ सार्वजनिक क्षेत्र - सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमाची भूमिका आणि समस्या
- ५.४ सूक्ष्म, लघु व माध्यम उद्योग कायदा २००६
- ५.५ भारतातील लघु आणि मध्यम उद्योग
- ५.६ औद्योगिक वाढीतील अलिकडील कल
- ५.७ औद्योगिक आजार, निर्गमन धोरण, औद्योगिक आणि आर्थिक पुनर्रचना महामंडळाची भूमिका
- ५.८ भारतीय उद्योगावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव

५.० उद्दिष्टे

- भारताचे औद्योगिक चित्र अभ्यासणे.
- भारतातील खाजगी क्षेत्राचा अभ्यास करणे.
- भारतातील सार्वजनिक क्षेत्राचा अभ्यास करून त्याची भूमिका व समस्या समजून घेणे.
- सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग कायदा, २००६ चा अभ्यास करणे.
- भारतातील औद्योगिक वाढीतील अलिकडील कल अभ्यासणे.
- औद्योगिक आजार, निर्गमन धोरण, औद्योगिक आणि आर्थिक पुनर्रचना महामंडळाची भूमिका अभ्यासणे.
- भारतीय उद्योगावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव अभ्यासणे.

५.१ भारताचे औद्योगिक चित्र

औद्योगिक क्षेत्र हे असे आहे ज्यामध्ये प्राथमिक क्षेत्रात उत्पादित नैसर्गिक सामग्रीपासून तयार उत्पादने तयार केली जातात. औद्योगिक उत्पादन, कॉटन फॅब्रिक, ऊस उत्पादन इत्यादी उपक्रम या क्षेत्रांतर्गत येतात. हे क्षेत्र उत्पादनाच्या विविध टप्प्यांमध्ये वस्तूंचे उत्पादन करते. भारताच्या औद्योगिक क्षेत्रात वीज, पोलाद, रिफायनरी उत्पादने, कच्चे तेल, कोळसा, सिमेंट, नैसर्गिक वायू आणि खते या आठ प्रमुख उद्योगांचा समावेश आहे. माहिती तंत्रज्ञान, दूरसंचार, आरोग्यसेवा, पायाभूत सुविधा, रिटेल, अन्न प्रक्रिया आणि मत्स्यव्यवसाय हे भारतातील उदयोन्मुख उद्योग आहेत. त्याला उदयोन्मुख असे म्हणतात कारण त्यात जलद वाढ होण्याची क्षमता आहे. हे उच्च विकास दर, उच्च

दर्जाचे नाविन्यपूर्ण वैशिष्ट्य हि याची वैशिष्ट्ये आहेत. उद्योग हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे दुय्यम क्षेत्र आहे. हे उत्पादन क्षेत्र म्हणूनही ओळखले जाते. भारतातील उद्योगांचे अनेक आधारांवर वर्गीकरण केले जाते. आकार, भांडवली गुंतवणूक आणि कार्यरत श्रमशक्तीच्या आधारावर, उद्योगांचे वर्गीकरण मोठे, मध्यम, लघु आणि कुटीर उद्योग असे केले जाते. मालकीच्या आधारावर, सार्वजनिक क्षेत्र, खाजगी क्षेत्र, संयुक्त आणि सहकारी क्षेत्रांतर्गत उद्योग येतात. धोरणात्मक आणि राष्ट्रीय महत्त्वाचे उद्योग सामान्यतः सार्वजनिक क्षेत्रात असतात. मूलभूत वस्तू उद्योग, भांडवली वस्तू उद्योग, मध्यवर्ती वस्तू उद्योग आणि ग्राहक वस्तू उद्योग यासारख्या उत्पादनांच्या वापराच्या आधारावर उद्योगांचे वर्गीकरण देखील केले जाते. उद्योगांद्वारे वापरल्या जाणाऱ्या कच्च्या मालाच्या आधारे – उद्योगांचे वर्गीकरण कृषी-आधारित उद्योग, वन-आधारित उद्योग, खनिज-आधारित उद्योग आणि औद्योगिक प्रक्रिया केलेल्या कच्च्या मालावर आधारित उद्योग असे केले जाते.

उद्योगांच्या स्थानावर कच्चा माल, वीज, बाजार, भांडवल, वाहतूक आणि कामगार, सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांच्या बाबतीत मागासलेले क्षेत्र विकास, राजकीय निर्णय इत्यादीसारख्या अनेक घटकांचा प्रभाव पडतो. उदाहरणार्थ, लोखंड आणि पोलाद कारखान्यांची स्थापना ही भिलाई (छत्तीसगड) आणि राउरकेला (ओडिशा) मध्ये देशातील मागास आदिवासी भाग विकसित करण्याच्या निर्णयावर आधारित होती. भारतात आठ प्रमुख औद्योगिक क्षेत्रे आहेत. ते खालीलप्रमाणे आहेत.

1. मुंबई-पुणे प्रदेश.
2. हुगळी प्रदेश.
3. बेंगळुरू-तामिळनाडू प्रदेश.
4. गुजरात प्रदेश.
5. छोटानागपूर प्रदेश.
6. विशाखापट्टणम-गुंटूर प्रदेश.
7. गुडगाव-दिल्ली-मेरठ प्रदेश, आणि
8. कोल्लम-तिरुवनंतपुरम प्रदेश.

उत्पादन क्षेत्र म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या औद्योगिक क्षेत्राचा 2023 साली भारताच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादन मध्ये 26% वाटा होता. भारतातील काही प्रमुख उद्योगांचे खाली वर्णन केले आहे.

लोह आणि पोलाद उद्योग

लोह आणि पोलाद उद्योगांसाठी प्रमुख कच्चा माल म्हणजे लोह खनिज, कोकिंग कोळसा, चुनखडी, डोलोमाईट, मॅंगनीज आणि फायर क्ले. बंगाल आयरन वर्क्स कंपनीची स्थापना 1870 मध्ये पश्चिम बंगालमधील कुल्टी, झरिया येथे करण्यात आली हा भारतातील पहिला स्टील कारखाना होता. भारतातील प्रमुख लोह आणि पोलाद कारखाने आहेत:

1. टाटा आयर्न अँड स्टील कारखान्याची (TISCO)ची स्थापना जमशेदपूर येथे 1907 मध्ये झाली.
2. भारतीय लोह आणि पोलाद कंपनी (IISCO) ची स्थापना बर्नपूर येथे 1919 मध्ये झाली.
3. कर्नाटकातील भद्रावती येथील विश्वेश्वरैया आयर्न अँड स्टील वर्क्स लि. (VISL).
4. राउरकेला स्टील कारखान्याची स्थापना सन 1959 मध्ये ओडिशाच्या सुंदरगड जिल्ह्यात जर्मन सहकार्याने करण्यात आली.
5. भिलाई स्टील कारखान्याची स्थापना 1959 मध्ये छत्तीसगडच्या दुर्ग जिल्ह्यात रशियाच्या सहकार्याने करण्यात आली.
6. युनायटेड किंगडम सरकारच्या सहकार्याने पश्चिम बंगालमध्ये 1962 मध्ये दुर्गापूर स्टील कारखान्याची स्थापना करण्यात आली.
7. बोकारो स्टील कारखान्याची स्थापना 1964 मध्ये बोकारो येथे रशियन सहकार्याने करण्यात आली.
8. आंध्र प्रदेशातील विशाखापट्टणम येथील विझाग स्टील कारखान्याची हा पहिला बंदर आधारित कारखान्याची आहे जो 1992 मध्ये कार्यरत झाला.
9. कर्नाटकातील होस्पेट येथील विजयनगर स्टील कारखान्याची स्वदेशी तंत्रज्ञानाचा वापर करून विकसित करण्यात आला.
10. तामिळनाडूतील सेलम स्टील कारखान्याची 1982 मध्ये सुरू झाला.

स्टील अथॉरिटी ऑफ इंडिया लिमिटेड (SAIL) ची स्थापना 1974 मध्ये झाली आणि पोलाद उद्योगाच्या विकासासाठी ती जबाबदार होती. सध्या भारत हा जगातील आठव्या क्रमांकाचा पोलाद उत्पादक देश आहे.

ज्यूट उद्योग

भारतासारख्या देशासाठी ज्यूट उद्योग हा एक महत्वाचा उद्योग आहे, कारण यातून केवळ परकीय चलन मिळत नाही तर कृषी आणि औद्योगिक क्षेत्रात रोजगाराच्या मोठ्या संधी उपलब्ध होतात. 1855 मध्ये पश्चिम बंगालमधील रेश्रा येथे पहिला आधुनिक औद्योगिक ज्यूट कारखाना स्थापन करण्यात आला . देशातील ज्यूट उद्योग हा पारंपारिकपणे निर्यातभिमुख आहे. कच्चा ताग आणि ताग मालाच्या उत्पादनात भारताचा क्रमांक एक आणि ताग मालाच्या निर्यातीत जगात दुसऱ्या क्रमांकावर आहे आणि ताग मालाच्या जागतिक उत्पादनात 70% वाटा आहे. हा उद्योग सुमारे 3.5 लाख कामगारांना रोजगार देतो आणि पश्चिम बंगाल, आसाम, बिहार, ओडिशा आणि आंध्र प्रदेश या राज्यांमध्ये पसरलेला आहे. सुमारे नव्वद टक्के उत्पादन देशांतर्गत वापरले जाते आणि दहा टक्के निर्यात होते. भारत यूएसए, यूके, ऑस्ट्रेलिया, बेल्जियम, इटली, जर्मनी, इजिप्त, जपान, सौदी अरेबिया आणि तुर्कस्तानला ताग आणि ताग उत्पादनांची निर्यात करतो.

कापूस वस्त्रोद्योग

कापूस वस्त्र उद्योग हा भारतातील सर्वात जुना उद्योग आहे आणि त्यात सर्वाधिक कामगार कार्यरत आहेत. हा सर्वात मोठा संघटित आणि व्यापक-आधारित उद्योग आहे जो स्थूल देशांतर्गत उत्पादन च्या 4%, उत्पादन मूल्यवर्धित 20% आणि एकूण निर्यात कमाईचा एक तृतीयांश भाग आहे. भारतीय कापूस वस्त्र उद्योग हा जगातील सर्वात मोठा उद्योग आहे. पहिली भारतीय आधुनिक सुती कापड गिरणी कलकत्त्याजवळील फोर्ट ग्लोस्टर येथे १८१८ मध्ये स्थापन झाली परंतु ही गिरणी यशस्वी झाली नाही. बॉम्बे स्पिनिंग अँड विव्हिंग कंपनी नावाची दुसरी गिरणी 1854 मध्ये केजीएन डाबर यांनी बॉम्बे येथे स्थापन केली. भारत मलमलच्या उत्पादनासाठी जगभरात प्रसिद्ध होता, एक अतिशय बारीक सुती कापड, कॅलिकोस, चिंट्झ आणि इतर विविध प्रकारचे सुती कापड भारतात तयार होत आहे. सध्या अहमदाबाद, भिवंडी, सोलापूर, कोल्हापूर, नागपूर, इंदूर आणि उज्जैन ही कापूस वस्त्रोद्योगाची प्रमुख केंद्रे आहेत. तामिळनाडूत सर्वाधिक गिरण्या आहेत; तथापि, त्यापैकी बहुतेक कापडाऐवजी सूत तयार करतात. अहमदाबाद हे कापूस कापडाच्या उत्पादनासाठी भारताचे मँचेस्टर म्हणून ओळखले जाते. महाराष्ट्र, गुजरात, तेलंगणा आणि आंध्र प्रदेश हे भारतातील कॉटन बास्केट म्हणून ओळखले जातात कारण भारतातील 66% कापूस उत्पादन या चार राज्यांमधून येते.

भारतातील कापूस उद्योग तयार कपड्यांच्या निर्यातीकडे झुकतो, एकूण तयार कपड्यांच्या निर्यातीत अंदाजे 51% योगदान देतो. भारतातून निर्यात होणाऱ्या तयार कपड्यांपैकी अंदाजे 74% कापसाचे बनलेले असते. अमेरिका, बांगलादेश, चीन, व्हिएतनाम, पाकिस्तान, इंडोनेशिया, तैवान आणि थायलंड हे प्रमुख निर्यात स्थळांसह भारतातून कापूस मुक्तपणे निर्यात करण्यायोग्य आहे. भारत सरकारने एक्स्पोर्ट प्रमोशन कौन्सिलसह 2025-26 पर्यंत कापड उद्योगाच्या निर्यातीसाठी US अमेरिकन डॉलर्स 100 अब्ज डॉलर्सचे दीर्घकालीन उद्दिष्ट ठेवले आहे आणि उत्पादकता प्रति हेक्टर सुमारे 450 किलो लिंटच्या वर्तमान पातळीवरून किमान प्रती हेक्टर 800-900 किलोलीटपर्यंत वाढविली आहे.

साखर उद्योग

भारतातील कृषी आधारित उद्योगांमध्ये कापूस कापड उद्योगानंतर साखर उद्योग हा दुसरा सर्वात मोठा उद्योग आहे. भारत आता जगातील सर्वात मोठा साखर उत्पादक आणि ग्राहक आहे. एकूण साखर उत्पादनात महाराष्ट्राचा वाटा एक तृतीयांश आहे, त्यानंतर उत्तर प्रदेशचा क्रमांक लागतो. भारतातील साखर कारखान्यांमध्ये 50 दशलक्ष साखर शेतकरी आणि सुमारे पाच लाख कामगार साखर उद्योगात काम करतात. भारताने 2021-22 मध्ये 35.8 दशलक्ष टन साखरेचे उत्पादन केले.

खत उद्योग

भारतातील खत उद्योग अनेक सरकारी आणि खाजगी क्षेत्रातील कंपन्यांनी बनलेला आहे ज्या विविध प्रकारच्या खतांचे उत्पादन करतात. इंडियन फार्मर्स फर्टिलायझर

कोऑपरेटिव्ह लिमिटेड (IFFCO) ही नवी दिल्ली स्थित एक बहु-राज्य सहकारी संस्था आहे आणि भारतातील सर्वात मोठ्या खत उत्पादकांपैकी एक आहे, ज्याने 2023 मध्ये 9.6 दशलक्ष मेट्रिक टन खतांचे उत्पादन केले आहे. भारतातील अग्रगण्य फॉस्फेटिक खत उत्पादकांपैकी एक म्हणून, कोरोमंडल इंटरनॅशनल लिमिटेडचे आर्थिक वर्ष 2021 मध्ये सुमारे 2.8 दशलक्ष मेट्रिक टन उत्पादन होते. कंपनी खते, कीटकनाशके आणि विशेष पोषक घटकांची विस्तृत श्रेणी तयार करते आणि एक अग्रगण्य कृषी समाधान प्रदाता आहे. भारत हा नायट्रोजनयुक्त खतांचा जगातील तिसरा सर्वात मोठा उत्पादक देश आहे. सन 2022 मध्ये भारतातील खतांचे उत्पादन 42.6 दशलक्ष मेट्रिक टन इतके होते. छत्तीसगड हे भारतातील अग्रगण्य सेंद्रिय खत उत्पादक राज्य आहे.

कागद उद्योग

कागद आणि कागद उत्पादनांच्या जागतिक उत्पादनात भारताचा वाटा पाच टक्के आहे. भारतातील कागदाचा दरडोई वापर 15 किलो आहे, जो जागतिक सरासरी 57 किलोग्रॅमपेक्षा खूपच कमी आहे. भारतातील कागद उद्योगाची अंदाजे वार्षिक उलाढाल भारतीय रुपयात 70,000 कोटी आहे, ज्याचा देशांतर्गत बाजार आकार भारतीय रुपयात 80,000 कोटी आहे. भारतात पहिली पेपर मिल 1812 मध्ये पश्चिम बंगालमधील सेरामपूर येथे स्थापन झाली. दुसरी पेपर मिल 1870 मध्ये बल्लीगंज येथे स्थापन करण्यात आली आणि त्यामुळे भारतातील मूळ कागद उद्योगाचा जन्म झाला. महाराष्ट्र हे प्रमुख पेपर उत्पादक राज्य आहे. महाराष्ट्रात पेपर मिल्सची संख्या सर्वाधिक आहे आणि भारतातील पेपर उत्पादनात आघाडीवर आहे. भारतीय कागद उद्योगाची वार्षिक उलाढाल भारतीय रुपयात 700 अब्ज आहे आणि पाच लाख कामगार काम करतात. 2024-25 मध्ये एकूण 24 दशलक्ष टन कागदाचा वापर अपेक्षित आहे. मागील 5 ते 7 वर्षांमध्ये, अत्याधुनिक पायाभूत सुविधांच्या उभारणीसाठी पेपर उद्योगात अमेरिकन डॉलर 5 बिलियनपेक्षा जास्त गुंतवणूक करण्यात आली आहे. भारतीय कागद उद्योग जगात 15 व्या क्रमांकावर आहे.

पेट्रोकेमिकल उद्योग

भारतात 1889 मध्ये आसाममधील डिगबोई येथे पहिली यशस्वी तेलविहीर खोदण्यात आली. सध्या, तेलाचे साठे असलेले अनेक प्रदेश ओळखले गेले आहेत आणि या प्रदेशांमध्ये तेल काढले जात आहे. भारतातील तेल आणि नैसर्गिक वायू आयोग (ONGC) ची स्थापना 1956 मध्ये डेहराडून, उत्तराखंड येथे झाली. अनेक वस्तू कच्च्या पेट्रोलियमपासून मिळवल्या जातात, जे अनेक नवीन उद्योगांसाठी कच्चा माल पुरवतात; म्हणून, हे एकत्रितपणे पेट्रोकेमिकल उद्योग म्हणून ओळखले जातात. पेट्रोकेमिकल उद्योगांचे वर्गीकरण पॉलिमर, सिंथेटिक फायबर, इलास्टोमर्स आणि सर्फॅक्टंट इंटरमीडिएट इंडस्ट्रीज म्हणून केले जाते. मुंबई हे पेट्रोकेमिकल उद्योगांचे केंद्र आहे. केमिकल्स आणि पेट्रोकेमिकल्स विभागाच्या प्रशासकीय नियंत्रणाखाली पेट्रोकेमिकल क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या तीन संस्था आहेत: इंडियन पेट्रोकेमिकल कॉर्पोरेशन लिमिटेड (IPCL), पेट्रोफिल्स कोऑपरेटिव्ह लिमिटेड (PCL) आणि सेंट्रल

इन्स्टिट्यूट ऑफ प्लास्टिक इंजिनियरिंग अँड टेक्नॉलॉजी (c IPET). नॅशनल ऑर्गॅनिक केमिकल्स इंडस्ट्रीज लिमिटेड (NOCIL) ची स्थापना खाजगी क्षेत्रात 1961 मध्ये झाली.

या उद्योगाची किंमत अमेरिकन डॉलर 190 अब्ज आहे आणि 2025 पर्यंत अमेरिकन डॉलर 300 बिलियनपर्यंत पोहोचण्याची तयारी आहे. रिलायन्स ही भारतातील सर्वात मोठी एकात्मिक पेट्रोकेमिकल उत्पादक आहे आणि जगातील सर्वात मोठी पेट्रोकेमिकल पॉलिस्टर उत्पादक आहे. जागतिक पेट्रोकेमिकल उद्योगात आकाराच्या बाबतीत भारत सहाव्या क्रमांकावर आहे आणि आशियामध्ये चौथा आहे आणि जगातील 175 देशांमध्ये पेट्रोकेमिकल उत्पादने निर्यात करतो आणि भारताच्या एकूण निर्यात महसूलात 13% वाटा आहे. सिंथेटिक फायबर, पॉलिमर, सिंथेटिक रबर इलास्टोमर्स, सिंथेटिक डिटेर्जंट इंटरमीडिएट्स आणि परफॉर्मन्स प्लॅस्टिक ही भारतात उत्पादित होणारी पेट्रोकेमिकल उत्पादने आहेत. भारतातील रसायने आणि पेट्रोकेमिकल्सची मागणी 2040 पर्यंत जवळपास तिप्पट आणि अमेरिकन डॉलर्स 1 ट्रिलियनपर्यंत पोहोचण्याचा अंदाज आहे.

माहिती तंत्रज्ञान उद्योग

भारतातील माहिती तंत्रज्ञान (I.T.) उद्योगात माहिती तंत्रज्ञान सेवा आणि व्यवसाय प्रक्रिया आउटसोर्सिंग यांचा समावेश होतो. 2022 मध्ये स्थूल देशांतर्गत उत्पादनामध्ये IT-BPM क्षेत्राचा वाटा 7.4% होता. IT आणि BPM उद्योगांचा महसूल 2023 मध्ये अमेरिकन डॉलर्स 245 अब्ज इतका अंदाजित आहे. IT उद्योगाचा देशांतर्गत महसूल अंदाजे आहे 2023 मध्ये अमेरिकन डॉलर्स 51 अब्ज, आणि निर्यात महसूल अमेरिकन डॉलर्स 194 अब्ज असा अंदाज आहे. मार्च 2023 मध्ये, IT-BPM-क्षेत्राने 5.4 दशलक्ष लोकांना रोजगार दिला. टाटा कन्सल्टन्सी सर्व्हिसेस, इन्फोसिस, विप्रो, एलटीआयमिंडट्री, टेक महिंद्रा आणि एचसीएल टेक्नॉलॉजीज हे सर्वोच्चसहा भारतीय आयटी सेवा प्रदाते आहेत.

कर्नाटक अमेरिकन डॉलर 65 बिलियनसह IT निर्यात महसूलात आघाडीवर आहे, त्यानंतर अमेरिकन डॉलर 33 अब्ज, तेलंगणा अमेरिकन डॉलर 32 अब्ज आणि तामिळनाडू अमेरिकन डॉलर 22 बिलियनसह आहे. बंगलोर, हैदराबाद, चेन्नई, पुणे, दिल्ली एनसीआर आणि कोलकाता ही भारतातील प्रमुख IT केंद्रे आहेत.

५.२ भारतातील खाजगी क्षेत्र

स्वातंत्र्यापासून ते 1991 च्या नवीन आर्थिक धोरणाची सुरुवात होईपर्यंत खाजगी क्षेत्राने भारतीय अर्थव्यवस्थेत एक विशिष्ट भूमिका बजावली. 1991 च्या नवीन औद्योगिक धोरणाने अर्थव्यवस्थेची प्रमुख उंची खाजगी क्षेत्राकडे सोपवली आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेचे रूपांतरण हे उद्दिष्ट होते. शतकाच्या शेवटी जगातील सर्वात मोठी मुक्त बाजार अर्थव्यवस्था. शतक उलटले आणि ध्येय गाठायचे बाकी आहे. तथापि, आज

कोणीही सुरक्षितपणे म्हणू शकतो की भारत ही लोकसंख्येची संख्या पाहता जगातील सर्वात मोठी मुक्त बाजार अर्थव्यवस्था आहे. उत्पादन किंवा स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या बाबतीत, भारताला जगातील सर्वात मोठी मुक्त बाजार अर्थव्यवस्था होण्यासाठी आणखी अनेक दशके लागतील.

त्यामुळे 1991 च्या नवीन आर्थिक धोरणाच्या संदर्भात आणि त्यानंतरच्या काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेतील खाजगी क्षेत्राची भूमिका, कामगिरी आणि समस्यांचे मूल्यांकन करणे आवश्यक आहे.

५.२.१ भारतीय अर्थव्यवस्थेत खाजगी क्षेत्राची भूमिका.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील खाजगी क्षेत्राची भूमिका खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

1. **खाजगी क्षेत्र हे अर्थव्यवस्थेचे प्रमुख क्षेत्र आहे :** 2009-10 मध्ये खाजगी क्षेत्रातील कंपन्यांनी सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यांपेक्षा जास्त संख्या वाढविली 2009-10 मध्ये खाजगी क्षेत्रातील कंपन्यांची संख्या भारतातील एकूण 1,58,877 कंपन्यांपैकी 1,38,300 होती. टक्केवारीनुसार, 2009-10 मध्ये 87% कंपन्या खाजगी क्षेत्रातील कंपन्या होत्या. सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यांचा एकूण वाटा ९.४ टक्के आहे तर सहकारी आणि इतर कंपन्यांचा वाटा ३.६ टक्के आहे. तथापि, स्थिर भांडवलाच्या बाबतीत, खाजगी क्षेत्राचा वाटा केवळ 25.3% होता. एकूण उत्पादनातील वाटा 37.3 टक्के होता आणि मूल्यवर्धित 34.9 टक्के होता. खाजगी क्षेत्रातील रोजगार 60.4 टक्के असून सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगार 36.5 टक्के होता. 2023 मध्ये, संघटित क्षेत्रातील रोजगाराच्या टक्केवारीच्या रूपात सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगाराने भारतीय अर्थव्यवस्थेवर 68.75% वाटा मिळवला आणि उर्वरित 31.2 संघटित खाजगी क्षेत्राकडे गेला. सार्वजनिक क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांना मिळणारी सरासरी भरपाई ही खाजगी क्षेत्रापेक्षा कितीतरी पटीने जास्त आहे आणि म्हणूनच श्रम आणि रोजगाराच्या बाबतीत, सार्वजनिक क्षेत्र राष्ट्राचा विवेक रक्षक म्हणून आपली भूमिका चालू ठेवते.

2. **खाजगी क्षेत्र हे अर्थव्यवस्थेचे आधुनिक औद्योगिक क्षेत्र आहे :** सर्व ग्राहकोपयोगी वस्तूंचे उद्योग खाजगी क्षेत्रात स्थापन झाले आहेत. कापूस कापड, साखर, कागद आणि खाद्यतेल उद्योग प्रामुख्याने खाजगी क्षेत्रात आहेत. कॉस्मेटिक्स, औषधनिर्माण आणि केमिकल उद्योग मोठ्या प्रमाणावर खाजगी क्षेत्रात आहेत. माहिती तंत्रज्ञान उद्योग जो निर्यात महसूल मिळवण्यात वर्चस्व गाजवतो तो पूर्णपणे खाजगी क्षेत्रातील आहे. मशीन टूल्स, यंत्रसामग्री आणि वनस्पती, फेरस आणि नॉन-फेरस धातू, रबर इत्यादींचे उत्पादन करणारे उद्योग खाजगी क्षेत्रात स्थापन झाले आहेत. ऑटोमोबाईल उद्योगातही खाजगी क्षेत्राचे वर्चस्व आहे. लघु आणि कुटीर उद्योग देखील खाजगी क्षेत्राचा एक भाग आहेत आणि एकूण मूल्यवर्धित आणि रोजगार निर्मितीच्या दृष्टीने भारतीय अर्थव्यवस्थेत त्यांची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे.

५.२.२ खाजगी क्षेत्राची कामगिरी

१९९१ चे नवीन औद्योगिक धोरण लागू झाल्यानंतर, भारतीय अर्थव्यवस्था केवळ देशांतर्गतच नव्हे तर विदेशी स्पर्धेलाही सामोरे गेली. परिणामी, सार्वजनिक आणि विशेषतः खाजगी क्षेत्र दोन्ही विलीनीकरण, अधिग्रहण आणि एकत्रीकरणाद्वारे पुनर्रचनेच्या प्रक्रियेतून गेले आहेत. खाजगी क्षेत्राची कामगिरी फक्त नफा आणि बाजार भांडवलाच्या संदर्भात स्पष्ट केली आहे.

१. **सर्वात फायदेशीर दहा खाजगी कंपन्या :** टाटा कन्सल्टन्सी सर्व्हिसेस (TCS) ही एक भारतीय बहुराष्ट्रीय माहिती तंत्रज्ञान (IT) सेवा आणि सल्लागार कंपनी आहे, ज्याचे मुख्यालय मुंबईत आहे. मे २०२१ पर्यंत, TCS ही अमेरिकन डॉलर्स १६९.२ अब्ज मार्केट भांडवलीकरणाने जगातील IT क्षेत्रातील सर्वात मोठी कंपनी होती. ही टाटा समूहाची उपकंपनी आहे आणि ४६ देशांमध्ये १४९ ठिकाणी कार्यरत आहे. वर्ष २०२२ मध्ये, TCS चा एकूण नफा रु.३८१८७ कोटी होता आणि त्याचे बाजार भांडवल रु. ११४४८२.३ कोटी होते. रिलायन्स इंडस्ट्रीज लिमिटेडने वर्ष २०२२ मध्ये रु.३९०८४ कोटीच्या नफ्यासह आणि रु.१७५६०४६.१ कोटीच्या बाजार भांडवलासह प्रथम स्थान मिळविले. HDFCबँक रु.३६९६१.३० कोटीच्या नफ्यासह आणि रु.८२९०३९.७ कोटीच्या बाजार भांडवलासह तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. टाटा स्टील, एसबीआय, आयसीआयसीआय बँक, इन्फोसिस, वेदांता, जेएसडब्ल्यू स्टील आणि आयटीसी (टेबल ५.१) या पहिल्या तीन क्रमांकावर आलेल्या इतर कंपन्या आहेत.
२. **बाजार भांडवलीकरणाच्या दृष्टीने क्रमवारी :** बाजार भांडवलीकरण म्हणजे कंपनीच्या थकबाकी असलेल्या शेअर्सचे बाजार मूल्य होय. टॉप टेन खाजगी क्षेत्रातील कंपन्यांचे बाजार भांडवल तक्ता ५.२ मध्ये दिले आहे. २०११-१२ आणि २०२३-२४ मधील सातत्यपूर्ण कामगिरीसह रिलायन्स इंडस्ट्रीज या यादीत अग्रस्थानी आहे. भारतातील तीन आयटी कंपन्या, म्हणजे: इन्फोसिस, टीसीएस आणि विप्रो या २०११-१२ मध्ये बाजार भांडवलाच्या संदर्भात पहिल्या दहा कंपन्यांमध्ये होत्या. तथापि, २०२३-२४ मध्ये, विप्रोला LICऑफ इंडियाने विस्थापित केले आणि लार्सन आणि टुब्रोची जागा युनिलिव्हर लिमिटेडने घेतली. या कालावधीत रिलायन्स इंडस्ट्रीजचे बाजार भांडवल वाढ ६००% पेक्षा जास्त असल्याचे दिसून येते. टाटा कन्सल्टन्सी सर्व्हिसेस सातत्याने दुसऱ्या क्रमांकावर आहे आणि बाजार भांडवल देखील २७४२०८ कोटींवरून ६००% पेक्षा जास्त वाढून रु.१४९१००० कोटींवर पोहोचले आहे. या लीगमधील इतर कंपन्यांमध्ये एचडीएफसी बँक तिसऱ्या क्रमांकावर, टाटा स्टील चौथ्या क्रमांकावर, एसबीआय पाचव्या स्थानावर, आयसीआयसीआय बँक सहाव्या आणि आयटीसी दहाव्या स्थानावर आहे. भारतातील सर्व शीर्ष १० कंपन्यांचे बाजार भांडवल २०२३ मध्ये १० ते १५ पटीने वाढले आहे, जे या कंपन्यांचे २००९-१० वर्षात होते. उदाहरणार्थ, HDFC बँकेचे मार्केट भांडवल १५.५७ पटीने किंवा १५५७% ने वाढले आहे.

3. **भारतात नोंदणीकृत खाजगी क्षेत्रातील कंपन्या :** सन 2022 मध्ये, भारतातील खाजगी क्षेत्रातील विविध उप-क्षेत्रांमध्ये, नोंदणीकृत कंपन्यांची संख्या 1,42,10,12 होती. बिझनेस सर्व्हिसेस या सेवा आहेत ज्या इतर कंपन्या त्यांचे व्यवसाय चालवण्यासाठी वापरतात जसे की आर्थिक आणि लेखा सेवा, अभियांत्रिकी सेवा, कायदेशीर सेवा, लॉजिस्टिक, विपणन, माहिती तंत्रज्ञान आणि सुरक्षा सेवा. उत्पादन म्हणजे साधने, मानवी श्रम, यंत्रसामग्री आणि रासायनिक प्रक्रियेद्वारे कच्चा माल किंवा तयार वस्तूंच्या भागांवर प्रक्रिया करणे. व्यापार म्हणजे नफा कमावण्यासाठी अल्प कालावधीसाठी आर्थिक साधने आणि वस्तूंची खरेदी आणि विक्री करणे होय . समुदाय, वैयक्तिक आणि सामाजिक सेवांमध्ये सार्वजनिक प्रशासन आणि संरक्षण आणि इतर सेवा असतात. बांधकाम उद्योगामध्ये निवासी आणि अनिवासी इमारती, रस्ते आणि पूल, रेल्वे, धरणे, कालवे इत्यादी बांधण्याच्या व्यवसायातील कंपन्यांचा समावेश होतो. रियल इस्टेट आणि रेंटल आणि लीजिंग सेक्टरमध्ये भाड्याने देणे, आणि मूर्त आणि अमूर्त मालमत्ता वापरण्याची परवानगी देणे आणि संबंधित सेवा प्रदान करणाऱ्या आस्थापनांचा समावेश आहे. कृषी क्षेत्र हे भारतातील खाजगी क्षेत्रातील सर्वात मोठे क्षेत्र आहे. हे प्राथमिक क्षेत्र म्हणूनही ओळखले जाते जे अन्न पिके, फळे, भाजीपाला इत्यादींच्या शेतीमध्ये गुंतलेले आहे. फलोत्पादन, फुलशेती , रेशीम शेती , पशुपालन, कुक्कुटपालन, दुग्धव्यवसाय इ. वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण क्षेत्रात हवाई, पाणी, रस्ते आणि रेल्वे वाहतूक कंपन्या, स्टोरेज आणि वेअरहाउसिंग कंपन्या आणि टेलिफोन कंपन्या हे सर्व शेतीवर आधारित आहे . वित्तीय क्षेत्रात बँकिंग आणि वित्तीय सेवांमध्ये गुंतलेल्या कंपन्यांचा समावेश होतो. वीज, गॅस आणि पाणी कंपन्यांना युटिलिटी कंपन्या म्हणूनही ओळखले जाते. खाण आणि उत्खनन उद्योगात सार्वजनिक क्षेत्राचे वर्चस्व आहे परंतु या क्षेत्रात खाजगी क्षेत्रातील अनेक कंपन्या आहेत. विमा क्षेत्रात सर्वसाधारण आणि जीवन विमा कंपन्यांचा समावेश होतो. उप-क्षेत्रातील खाजगी क्षेत्रातील कंपन्यांची संख्या खालील तक्त्यामध्ये दर्शविली आहे. तुमच्या लक्षात येईल की भारतातील खाजगी क्षेत्रावर व्यवसाय सेवा क्षेत्राचे वर्चस्व आहे, त्यानंतर उत्पादन, व्यापार, CPSS म्हणजे संगणकीकृत पायलट निवड प्रणाली आणि बांधकाम हि क्षेत्रे येतात. 2022 मध्ये, भारतात सुमारे 1.5 दशलक्ष नोंदणीकृत खाजगी क्षेत्रातील कंपन्या होत्या (तक्ता ५.३).

तक्ता ५.१ नफा आणि बाजार भांडवलानुसार खाजगी क्षेत्रातील दहा मोठ्या कंपन्या (2022)			
क्रमांक	कंपनी	एकूण नफा (कोटी रुपये)	बाजार भांडवल
1.	रिलायन्स उद्योगसमूह	39084.00	1756046.1
2.	टीसीएस	38187.00	1144862.3
3.	एचडीएफसी बँक	36961.30	829039.7
4.	टाटा स्टील	33011.20	132684.8
5.	स्टेट बँक ऑफ इंडिया	31676.00	479921.0

6.	आयसीआयसी बँक	23339.50	615532.4
7.	इन्फोसिस	21235.00	612375.4
8.	वेदान्ता	17245.00	98078.30
9.	जेएसडब्लु स्टील	16702.00	165446.7
10.	आयटीसी	15057.80	405433.4
Business Today, Sept 2022.			

तक्ता ५.२ - बाजार भांडवलानुसार खाजगी क्षेत्रातील दहा मोठ्या कंपन्या (कोटी रुपये)					
क्रमांक	कंपनी	2011-12	2010-11	2009-10	2023-24
1.	रिलायन्स उद्योग समूह	2,74,208	3,34,720	3,28,899	19,90,000
2.	टाटा कन्सलटन्सी सेवा	2,20,605	1,86,053	1,11,329	14,91,000
3.	इन्फोसिस	1,57,404	1,69,302	1,23,247	6,92,000
4.	इंडिअन टोब्याको कंपनी	1,55,683	1,22,170	87,581	5,05,000
5.	भारती एअरटेल	1,41,413	1,21,171	1,35,152	6,25,000
6.	एचडीएफसी बँक	1,11,204	99,092	67,757	10,55,000
7.	आयसीआयसी बँक	1,06,248	1,15,398	86,777	7,08,000
8.	विप्रो (एल आय सी 2023-24)	98,882	1,05,037	79,598	6,31,000
9.	स्टेट बँक ऑफ इंडिया				6,30,000
10.	एल & टी (एच यु एल 2023-24)	89,631	1,08,714	87,867	5,63,000

तक्ता ५.३ - खाजगी क्षेत्रातील कंपन्या				
अ.न.	क्षेत्र	2022	2023	2024
1.	व्यापारी सेवा	4,38,691	4,53,000	4,71,816
2.	उत्पादन	2,90,370	3,13,255	3,35,512
3.	व्यापार	1,83,255	1,91,379	2,15,201
4.	सामुहिक , वैयक्तिक आणि सामाजिक सेवा	1,29,603	1,37,730	1,87,675
5.	बांधकाम	1,12,860	1,18,746	1,27,357
6.	स्थावर मिल्कत आणि भाडेपट्टी	73,567	77,291	83,426
7.	शेती	62,878	68,055	78,991
8.	वाहतूक ,साठवण व संदेशवहन	46,375	48,739	58,443
9.	वित्तपुरवठा	43,660	63,787	68,866
10.	वीज, ग्यास व पाणीपुरवठा कंपन्या	19,914	16,961	19,481
11.	खाण आणि उत्खनन	12,413	13,292	14,035
12.	विमा	1,160	1,311	1,444
13.	इतर	11,266	13,462	3,191
	एकूण	14,21,012	24,61,937	26,28,865
M c A, GOI Monthly Information Bulletin January 2022, 2023 & 2024.				

जानेवारी २०२३ मध्ये भारतात २४,६९,९३७ नोंदणीकृत कंपन्या होत्या. यापैकी 15, 17,008 किंवा 62% सक्रिय होते. डिसेंबर 2022 च्या तुलनेत एकूण सक्रिय कंपन्यांच्या

संख्येत 1% वाढ झाली आहे. एकूण भरणा झालेल्या भांडवलाच्या 37% सह खाजगी मर्यादित कंपन्यांचा वाटा एकूण कंपन्यांपैकी 95% आहे. तुलनेत, पब्लिक लिमिटेड कंपन्या संख्येने लहान होत्या (5%) परंतु एकूण भरणा झालेल्या भांडवलामध्ये त्यांचा हिस्सा 64% होता. 31 जानेवारी 2023 रोजी, रु. 612.25 कोटी पेड अप कॅपिटल असलेल्या 45,360 एकल व्यक्ती सक्रिय कंपन्या होत्या. 31 जानेवारी 2024 पर्यंत देशात एकूण 26,28,865 कंपन्या नोंदणीकृत होत्या, त्यापैकी 63% (16,65,438) कंपन्या सक्रिय होत्या. एकूण भरणा झालेल्या भांडवलाच्या 37% असलेल्या एकूण कंपन्यांपैकी 96% खाजगी मर्यादित कंपन्या आहेत. तुलनेत, पब्लिक लिमिटेड कंपन्या संख्येने लहान आहेत (4%) परंतु एकूण भरणा झालेल्या भांडवलामध्ये त्यांचा वाटा 63% आहे. व्यवसाय सेवा क्षेत्रामध्ये सक्रिय कंपन्यांची सर्वाधिक टक्केवारी (28%) त्यानंतर उत्पादन (20%), व्यापार (13%) आणि समुदाय, वैयक्तिक आणि सामाजिक सेवा (11%) आहे. असे दिसून आले आहे की सेवा क्षेत्रामध्ये एकूण सक्रिय कंपन्यांच्या संख्येत सर्वाधिक वाढ झाली आहे, त्यानंतर उद्योग आणि कृषी क्षेत्राचा क्रमांक लागतो. सेवा क्षेत्रात, समुदाय, वैयक्तिक आणि सामाजिक सेवा क्षेत्रात सक्रिय कंपन्यांच्या संख्येत सर्वाधिक वाढ झाली आहे.

37 राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये, महाराष्ट्र (19%) हे सर्वाधिक सक्रिय कंपन्यांचे राज्य आहे, त्यानंतर दिल्ली (14%) आणि पश्चिम बंगाल (9%) आहेत. डिसेंबर 2023 च्या तुलनेत महाराष्ट्र, उत्तर प्रदेश आणि दिल्ली या राज्यांमध्ये सक्रिय कंपन्यांच्या संख्येत वाढ झाली आहे. केंद्रशासित प्रदेशांपैकी जम्मू आणि काश्मीरमध्ये डिसेंबर 2023 च्या तुलनेत 119 कंपन्यांची वाढ झाली आहे.

५.२.३ खाजगी क्षेत्राच्या समस्या.

भारतातील खाजगी क्षेत्र खालील समस्यांनी ग्रस्त आहे:

1. **एकूण उत्पादनामध्ये निव्वळ घसरण मूल्य जोडले गेले** - जोडलेले निव्वळ घसरण मूल्य कच्च्या मालाची किंमत आणि घसारा शुल्काच्या वर व्युत्पन्न केलेली रक्कम म्हणून परिभाषित केले जाते. खाजगी क्षेत्रातील बऱ्याच उद्योगांनी गेल्या काही वर्षांमध्ये उत्पादनात निव्वळ मूल्य जोडलेल्या भागामध्ये घट नोंदवली आहे. निव्वळ मूल्यवर्धित घसरण हे खाजगी क्षेत्राच्या घसरलेल्या कार्यक्षमतेचे निदर्शक आहे.
2. **पायाभूत सुविधांच्या समस्या** - क्षमता कमी होणे, निकृष्ट दर्जा आणि पायाभूत सुविधांचा उच्च खर्च या खाजगी क्षेत्राच्या प्रमुख अडचणी आहेत. तीव्र वीज टंचाई, वीज कपात, वीज शटडाऊन आणि उच्च औद्योगिक ऊर्जा खर्च इतर समस्या आहेत. या समस्या खाजगी क्षेत्राच्या स्पर्धात्मकता आणि कामगिरीवर परिणाम करतात. 2002 मध्ये केलेल्या जागतिक बँक आणि भारतीय उद्योग संघाने सर्वेक्षणात असे आढळून आले की भारतातील 69 टक्के उत्पादक कंपन्यांकडे स्वतःचे पॉवर जनरेटर आहे तर चीनमध्ये 30 टक्के आहे. भारताकडे प्रमुख आर्थिक केंद्रांना जोडणारा कोणताही आंतरराज्य द्रुतगती मार्ग नाही. खराब राइडिंग गुणवत्ता आणि गर्दीमुळे वाहतुकीचा वेग 30 ते 40 KM प्रति तास कमी होतो जो अपेक्षित

सरासरी वेगाच्या 50% आहे. तथापि, गेल्या दशकात, आंतर-राज्य आणि आंतरराज्यीय रेल्वे आणि रस्ते द्रुतगती मार्ग येत आहेत आणि पायाभूत सुविधांचा दर्जा देखील सुधारत आहे.

3. **औद्योगिक आजार** - वर्ष 2008 मध्ये, अनुसूचित व्यावसायिक बँकांच्या पोर्टफोलिओमधील एकूण आजारी प्रकल्प ची संख्या 89,641 होती ज्यात रु. 35,366 कोटी बँक क्रेडिट होते. आजारी औद्योगिक प्रकल्प गुंतवणुकीसाठी उपलब्ध असलेल्या आर्थिक स्रोतांवर मोठा निचरा करतात. गुंतवणूक करण्यायोग्य संसाधने बंद आहेत आणि ती गुंतवणुकीसाठी उपलब्ध नाहीत.
4. **वित्त आणि पत समस्या** - भारतातील पैसा आणि भांडवली बाजार कमी विकसित आहेत. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेपासून भारतीय अर्थव्यवस्थेतील चलनवाढीच्या प्रवृत्तीने व्याजदर नेहमीच चढे ठेवले आहेत. खाजगी क्षेत्राच्या दीर्घकालीन आणि खेळत्या भांडवलाच्या दोन्ही गरजा पुरेशा प्रमाणात पूर्ण होत नाहीत. उच्च व्याजदर आणि निधीची हंगामी कमतरता यामुळे भारतातील खाजगी क्षेत्राच्या वाढीस मर्यादा येतात.
5. **परदेशी स्पर्धा** - 1991 च्या नवीन आर्थिक धोरणाचा स्वीकार केल्यापासून, भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या प्रगतीशील उदारीकरणामुळे भारताच्या खाजगी क्षेत्रातील स्पर्धा वाढत आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे भारतात आगमन झाले आहे आणि त्यांनी अर्थव्यवस्थेतील औद्योगिक आणि सेवा या दोन्ही क्षेत्रांत आपली उपस्थिती दर्शवली आहे. भारतीय कंपन्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या सामर्थ्याला आव्हान देत नाहीत. बाजारपेठेत स्पर्धात्मक राहण्यासाठी, भारतीय कंपन्यांनी त्यांच्या उत्पादनांच्या संशोधन आणि विकास, जाहिरात आणि विपणन यावर अधिकाधिक खर्च करणे आवश्यक आहे. अतिरिक्त खर्चामुळे नफा कमी होतो आणि वाढ कमी होते.
6. **औद्योगिक विवाद** - 2007 ते 2010 दरम्यान, औद्योगिक विवादांची संख्या 389 वरून 427 वर गेली आहे. या विवादांपैकी एक मोठा भाग खाजगी क्षेत्रात होतो. 2007 मध्ये औद्योगिक विवादांमुळे गमावलेले मनुष्य-दिवस 2007 मध्ये 389 हजारांच्या तुलनेत 427 हजार इतके होते आणि 2007 मध्ये 267 कोटी रुपये ते 2010 मध्ये 140 कोटी रुपये उत्पादनाचे नुकसान झाले. औद्योगिक विवादांमुळे संपाला सामोरे जावे लागते. , लॉकआउट्स आणि गो-स्लो ॲक्टिव्हिटीजमुळे मनुष्य-दिवस आणि उत्पादनाचे नुकसान होते. उदाहरणार्थ, 2009 मध्ये देशभरात 205 संप आणि 187 लॉकआउट झाले.

५.३ भारतीय अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्राची भूमिका

भारताने मिश्र आर्थिक प्रणाली स्वीकारली ज्यामध्ये स्वातंत्र्यानंतर सार्वजनिक क्षेत्राला वर्चस्वाची भूमिका देण्यात आली. 1951 पासून सुरु होणाऱ्या विविध पंचवार्षिक योजनांद्वारे देशाचा नियोजित आर्थिक विकास साधण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. नियोजकांनी समाजाचा एक समाजवादी पॅटर्न स्थापित करण्याचा निर्णय घेतला

ज्यामध्ये सार्वजनिक क्षेत्र अर्थव्यवस्थेची सर्वोच्च उंची स्वीकारेल. त्यानुसार, भारत सरकारने पायाभूत उद्योगांमध्ये तसेच लोह आणि पोलाद, जहाजबांधणी, तेल उत्खनन, इलेक्ट्रिकल, अभियांत्रिकी, वैमानिकी, खाणकाम इत्यादी मूलभूत आणि अवजड उद्योगांमध्ये मोठी गुंतवणूक केली आहे आणि मोठ्या प्रमाणात सार्वजनिक उपक्रम दोन्ही c आणि राज्य स्तरावर स्थापन केले. ऐंशीच्या दशकाच्या सुरुवातीस, सार्वजनिक उपक्रमांनी भारतातील औद्योगिक क्षेत्रावर वर्चस्व गाजवले. तथापि, नव्वदच्या दशकाच्या सुरुवातीस, भारत सरकारने आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने जागतिक बँकेच्या सशर्त मदत कार्यक्रमाच्या अंतर्गत आर्थिक सुधारणांचा कार्यक्रम स्वीकारला. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी जागतिक बँकेच्या परिस्थितीचे तीन महत्वाचे स्तंभ उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण होते. खाजगीकरणाच्या धोरणामुळे भारतातील सार्वजनिक क्षेत्र हळूहळू निर्गुंतवणुकीच्या प्रक्रियेतून बाहेर पडले. भारतातील निर्गुंतवणूक कार्यक्रम हा एक सतत चालू असलेला कार्यक्रम आहे आणि तो सार्वजनिक क्षेत्रातून पूर्णपणे बाहेर पडल्यानंतरच संपेल.

सार्वजनिक क्षेत्रावर त्याच्या अकार्यक्षमतेबद्दल टीका होत असली तरी, 1951-1991 या कालावधीत भारतात औद्योगिक पाया उभारण्यात ऐतिहासिक भूमिका बजावली आहे. सार्वजनिक क्षेत्राने भारतीय अर्थव्यवस्थेत आपल्या गौरवशाली दिवसांमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. चाळीस वर्षे भांडवल निर्मिती, पायाभूत सुविधांचा विकास, मजबूत औद्योगिक पाया निर्माण करण्यात आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक शक्तीचे केंद्रीकरण तपासण्यात याने महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. भारतीय अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्राची भूमिका खाली अधिक तपशीलांमध्ये चर्चा केली आहे.

भांडवल निर्मिती - पहिल्या दोन योजनांमध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूक भारतातील एकूण गुंतवणुकीच्या 54 टक्के होती. तिसऱ्या योजनेत ते 60 टक्क्यांवर पोहोचले. पाचव्या, सहाव्या आणि सातव्या योजनेत अनुक्रमे ४३.३, ४७.८ आणि ४५.७ टक्के होते. आठव्या योजनेत 34.3 टक्के प्रत्यक्ष गुंतवणूक झाली आणि नवव्या योजनेत 29.5 टक्के. सरकारी वित्तीय संस्थांनी सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणुकीसाठी बचत एकत्रित करण्यात महत्वाची भूमिका बजावली. आठव्या आणि नवव्या पंचवार्षिक योजना (1992-97 आणि 1997-2002) सुधारणेनंतरच्या काळात येतात आणि म्हणूनच एकूण गुंतवणुकीच्या टक्केवारीनुसार सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूक सर्वात कमी आहे. GDCF (एकूण देशांतर्गत भांडवल निर्मिती) मध्ये सार्वजनिक क्षेत्राचा वाटा सहाव्या योजनेत 44.6 टक्के होता. 8व्या योजनेत ते 31.7% पर्यंत खाली आले आणि 9व्या आणि 10व्या योजनेत ते 27.3 आणि 22.2% पर्यंत खाली आले. आकडेवारीवरून हे स्पष्ट होईल की पहिल्या चाळीस वर्षांत सार्वजनिक क्षेत्राने भारतातील भांडवल निर्मिती प्रक्रियेत प्रभावी भूमिका बजावली होती.

पायाभूत सुविधांचा विकास - विकसनशील देशात पायाभूत सुविधांचा विकास वेगाने होणे गरजेचे आहे. कृषी विकासासाठी सिंचन सुविधा, वीज आणि ऊर्जा यांचा विस्तार आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे औद्योगिकीकरणाला गती देण्यासाठी वाहतूक आणि दळणवळणाच्या सुविधा, इंधन आणि ऊर्जा, मूलभूत आणि अवजड उद्योगांचा विकास

आवश्यक आहे. भारतातील खाजगी क्षेत्र लहान होते आणि आवश्यक पायाभूत सुविधा विकसित करण्यास असमर्थ होते. त्यामुळे सामाजिक आणि आर्थिक पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी सार्वजनिक क्षेत्रात मोठी गुंतवणूक करण्यात आली.

मजबूत औद्योगिक पाया - औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा 1950-51 मधील घटक खर्चाच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या 13.3 टक्क्यांवरून 2012-13 मध्ये 25.4 टक्क्यांपर्यंत वाढला, तर याच कालावधीत कृषी क्षेत्राचा वाटा 59.2 टक्क्यांवरून 16.16 टक्क्यांवर आला. वर्ष 2024 मध्ये, दुय्यम क्षेत्र किंवा औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा कमी-अधिक प्रमाणात 26% वर स्थिर राहिला. तथापि, 2012-13 आणि 2022-23 या कालावधीत अर्थव्यवस्था दुपटीहून अधिक वाढली आहे आणि म्हणूनच या कालावधीत देशाचा औद्योगिक आधार दुप्पट झाला आहे. अशा प्रकारे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा औद्योगिक पाया गेल्या 70 वर्षांमध्ये मोठ्या प्रमाणात विस्तारला आहे. सरकारने लोखंड आणि पोलाद, जड अभियांत्रिकी, कोळसा, जड विद्युत यंत्रसामग्री, पेट्रोलियम आणि नैसर्गिक वायू, रसायने आणि औषधे, खते इत्यादींमध्ये मोठी गुंतवणूक केली. ग्राहकोपयोगी वस्तूंच्या उद्योगांच्या विकासासाठी हे उद्योग आवश्यक होते.

प्रादेशिक विषमता दूर करणे - औद्योगिक विकासातील प्रादेशिक असमानता दूर करण्यासाठी, भारत सरकारने संतुलित औद्योगिक विकासाचा कार्यक्रम हाती घेतला. सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणुकीचा मोठा भाग मागासलेल्या राज्यांमध्ये केला गेला. 1990-91 पर्यंत, सार्वजनिक क्षेत्रातील एकूण गुंतवणुकीपैकी 35.5 टक्के गुंतवणूक बिहार, ओरिसा, मध्य प्रदेश आणि उत्तर प्रदेश या चार मागास राज्यांमध्ये करण्यात आली होती आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगारातील त्यांचा वाटा 43 टक्के होता. सार्वजनिक क्षेत्रातील चारही मोठे स्टील प्लांट, म्हणजे: भिलाई, राउरकेला, दुर्गापूर आणि बोकारो मागासलेल्या राज्यांमध्ये उभारले गेले.

आयात प्रतिस्थापन आणि निर्यात प्रोत्साहन - व्यवहारतोलाच्या समस्येवर मात करण्यासाठी, भारत सरकारने आयात प्रतिस्थापन आणि निर्यात प्रोत्साहन कार्यक्रम सुरू केला. भारत हेवी इलेक्ट्रिकल्स लिमिटेड, भारत इलेक्ट्रॉनिक्स लिमिटेड, हिंदुस्तान ऑटोबायोटिक्स लिमिटेड, इंडियन ऑइल कॉर्पोरेशन, ओएनजीसी इत्यादी सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांनी आयात प्रतिस्थापन कार्यक्रमात आयात भूमिका बजावली. त्याचप्रमाणे हिंदुस्तान स्टील लिमिटेड, हिंदुस्तान मशीन टूल्स लिमिटेड, स्टेट ट्रेडिंग कॉर्पोरेशन, मिनरल्स अँड मेटल ट्रेडिंग कॉर्पोरेशन आणि भारत इलेक्ट्रॉनिक्स लिमिटेड यांनी निर्यात प्रोत्साहन कार्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

आर्थिक शक्तीची केंद्रीकरण तपासणे - समाजाचा समाजवादी पॅटर्न विकसित करण्याच्या उद्देशाने सार्वजनिक क्षेत्राला भारतीय अर्थव्यवस्थेची प्रमुख उंची नियुक्त करण्यात आली. त्यानुसार, काही उद्योगपतींच्या हातात आर्थिक सत्ता केंद्रीत होऊ नये म्हणून खाजगी क्षेत्राला दुय्यम भूमिका सोपवण्यात आली. कंपनीच्या आकारावरील MRTP म्हणजे मत्केदारी आणि प्रतिबंधित व्यापारे क्रिया मर्यादा संपुष्टात आली असली तरी, भारताकडे असलेले एक मजबूत आणि विस्तारणारे सार्वजनिक क्षेत्र खाजगी हातात आर्थिक शक्तीचे केंद्रीकरण मर्यादित करण्यासाठी पुरेसे आहे.

५.३.१ सार्वजनिक क्षेत्राची कामगिरी

भारतातील सार्वजनिक क्षेत्राची कामगिरी खालील बाबींच्या संदर्भात अभ्यासली जाऊ शकते.

उद्योग व परकीय प्रत्यक्ष
गुंतवणूक

राष्ट्रीय उत्पादनामध्ये विस्तार आणि वाटा

1951 मध्ये, 29 कोटी रुपयांची गुंतवणूक असलेले फक्त पाच केंद्रिय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम होते. 2007 पर्यंत, 4.2 लाख कोटी रुपयांपेक्षा जास्त गुंतवणूक असलेले 247 सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम होते. 1991-92 मध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमाची उलाढाल रु. 1.34 लाख कोटी होती आणि 2006-0 पर्यंत, उलाढाल रु. 9.4 लाख कोटीवर गेली. 31 मार्च 2007 पर्यंत सार्वजनिक क्षेत्रातील एकूण रु. 4.2 लाख कोटी गुंतवणुकीपैकी 62.6% गुंतवणूक औद्योगिक क्षेत्रात आहे. केंद्रिय सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग हे कोळसा, लिग्नाइट, पेट्रोलियम आणि शिसे आणि जस्त यांसारख्या नॉन-फेरस धातूंच्या उत्पादनात महत्वाचे योगदान देतात. 2005-06 मध्ये त्यांचे योगदान कोळसा उत्पादनात 85.2%, कच्च्या तेलाच्या उत्पादनात 85.87% आणि पेट्रोलियम शुद्धीकरणात 74.51% होते. 31 मार्च 2012 पर्यंत केंद्रिय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमाची संख्या 260 वर गेली आहे. 2012 आणि 2020 दरम्यान, केंद्रिय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमाच्या संख्येत आणि गुंतवणुकीच्या प्रमाणात लक्षणीय वाढ झाली आहे. केंद्रिय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमा ची संख्या 2012 मधील 260 वरून 2022 मध्ये 389 पर्यंत वाढली. त्याचप्रमाणे आर्थिक गुंतवणुकीचे प्रमाण देखील त्याच कालावधीत 7.3 लाख कोटींवरून जवळपास 23 लाख कोटींवर पोहोचले. केंद्रिय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमाच्या क्षेत्रीय कामकाजाच्या बाबतीत, केंद्रिय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमाची संख्या 1980 मध्ये 10 वरून 2020 मध्ये 3 वर घसरली असताना, वाहतूक आणि लॉजिस्टिक सेवा, बांधकाम आणि तंत्रज्ञान यासारख्यासल्लागार सेवा आणि आर्थिक सेवांमध्ये केंद्रिय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमाची संख्या लक्षणीयरीत्या वाढली आहे. खाण आणि उत्खनन उद्योगांमध्ये केंद्रिय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमाची संख्या जवळपास स्थिर राहिली आहे. दुसरीकडे, उत्पादन क्षेत्रात, विशेषतः खत, वाहतूक वाहन आणि उपकरणे आणि कापड (तक्ता 4) मध्ये केंद्रिय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमाच्या संख्येत घट झाली आहे.

तक्ता 4 - केंद्रिय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम चे क्षेत्रीय वितरण (1980 ते 2020)

Sectors	1980	1990	2011	2020
Agriculture and Agro based Industries	10	4	5	3
Mining and Exploration of Coal	5	8	10	8
Mining and Exploration of Crude Oil		8	3	5
Mining and Exploration of Other Minerals and Metals	12	12	12	11
Manufacturing, Processing and Generation of Steel	3	8	5	4
Manufacturing, Processing and Generation of Petroleum	11	14	8	6
Fertilisers	15	8	7	7
Chemicals and Pharmaceuticals		19	11	20
Heavy, Medium & light Engineering	31	38	32	36
Transport Vehicle and Equipment	9	13	8	1
Industrial and Consumer Goods	11	18	14	13
Textile	10	14	4	5
Power Generation		4	10	14
Services - Power Transmission		4	3	13
Trading and Marketing	19	20	20	20
Transport and Logistic Services	1	12	12	23
Contract & Construction, And Tech. Consultancy Services	7	12	30	46
Hotel & Tourists Services	2	8	9	6
Financial Services	3	7	17	21
Telecommunication and Information Technology	9	2	4	8
TOTAL Operational PSEs	158	233	224	270

सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांचा नफा

व्याज आणि करपूर्व नफा 1991-92 मध्ये रु. 13, 675 कोटींवरून 2006-07 मध्ये रु. 1.43 लाख कोटी इतका वाढला. याच कालावधीत निव्वळ नफा रु.2356 कोटींवरून रु.81,550 कोटी इतका वाढला आहे. उलाढालीचे निव्वळ नफ्याचे प्रमाण याच कालावधीत 1.8% वरून 8.4% पर्यंत वाढले आहे. याच कालावधीत c तिजोरीतील योगदान रु.19,951 कोटींवरून रु.1,47,728 कोटींवर पोहोचले आहे. अर्थसंकल्पीय संसाधनांवर सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांचे अवलंबित्व कमी झाले आणि त्यांची एकूण अंतर्गत संसाधन निर्मिती वाढली. 1991-92 मध्ये एकूण अंतर्गत संसाधन निर्मिती रु. 12, 943 कोटी होती आणि वर्ष 2006-07 मध्ये ती रु. 96, 551 कोटी होती. नफा कमावणाऱ्या c सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांची संख्या 1970 मधील 40 वरून 2017-18 मध्ये 180 पर्यंत वाढली आहे. 2003 ते 2018 दरम्यान, नफा कमावणाऱ्या केंद्रिय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांची संख्या 120 वरून 180 पर्यंत लक्षणीय वाढली. तसेच तोटा करणाऱ्या केंद्रिय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम ची संख्या 1990 मध्ये 110 वरून 2010 मध्ये 60 पर्यंत घसरली. तथापि, अलीकडच्या काळात मार्क्स 2020 पर्यंत तोटा करणाऱ्या केंद्रिय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांची संख्या 84 वर गेली आहे. मार्च २०२० पर्यंत. तोट्यात असलेल्या केंद्रिय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांचे क्षेत्रनिहाय वितरण रसायने आणि फार्मास्युटिकल्स, भारी आणि मध्यम अभियांत्रिकी, व्यापार आणि विपणन, वाहतूक आणि लॉजिस्टिक्स सेवा, कंत्राटी बांधकाम आणि टेक कन्सल्टन्सी सेवा आणि हॉटेल सेवांमध्ये केंद्रिय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम राज्यांपेक्षा अधिक आहेत. नफा कमावणाऱ्या सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांची संख्या संपूर्ण तोट्यात असलेल्या सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम च्या संख्येपेक्षा जास्त होती आणि 2002-03 पासून नफा मिळवणाऱ्या सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम च्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे आणि तोट्यात असलेल्या सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम च्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात घट झाली आहे (तक्ता 5).

तक्ता ५.५ - नफा आणि तोटा करणाऱ्या केंद्रिय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांचे क्षेत्रीय वितरण.

Cognate group	Profit making CPSEs	Loss making CPSEs
Agro Based Industries	1	1
Coal	6	2
Crude Oil	4	1
Other Minerals & Metals	9	2
Steel	3	1
Petroleum (Refinery & Marketing)	5	2
Fertilisers	6	1
Chemicals & Pharmaceuticals	6	10
Heavy & Medium Engineering	18	8
Transportation Vehicle & Equipment	1	0
Industrial and Consumer Goods	7	4
Textiles	0	5
Power Generation	12	0
Power Transmission	15	1
Trading & Marketing	10	8
Transport and Logistic Services	10	14
Contract Construction and Tech. Consultancy Services	35	9
Hotel and Tourist Services	1	5
Financial Services	21	1
Telecommunication & IT	6	2
Total	176	77

1951 ते 1991 या कालावधीत स्थूल देशांतर्गत उत्पादन मध्ये सार्वजनिक क्षेत्राचा वाटा 7.6 टक्के होता आणि पन्नासच्या दशकात तो 4.2% इतका कमी होता. 1960 ते 90 या तीन दशकांतील सरासरी 8.6% होती. 1990-2019 या कालावधीसाठी सरासरी 7.98% होती. 2019 मध्ये स्थूल देशांतर्गत उत्पादनामध्ये सार्वजनिक क्षेत्राचा वाटा 7% होता. परंतु सकल स्थिर भांडवल निर्मितीमध्ये सार्वजनिक क्षेत्राचा वाटा 1951 मध्ये 26% वरून 1987 मध्ये 54.7% पर्यंत वाढला आणि नंतर 2014 मध्ये 20% च्या नीचांकी पातळीपर्यंत पोहोचणारी प्रचंड घसरण दर्शविते आणि 2019 मध्ये हिस्सा 23% झाला. हे लक्षात घेणे महत्वाचे आहे की सुधारणापूर्व काळात सार्वजनिक क्षेत्राने भारतातील गुंतवणुकीच्या मागणीत महत्वपूर्ण योगदान दिले आणि सुधारणांच्या काळात गुंतवणुकीतील त्याचा वाटा झपाट्याने कमी झाला.

सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूक आणि रोजगार

भारतातील सार्वजनिक क्षेत्राच्या घसरणीचे महत्वाचे कारण म्हणजे सुधारणांनंतरच्या काळात गुंतवणुकीत झालेली घट. 1950 च्या दशकात, सकल भांडवल निर्मितीची सरासरी वाढ 15.7% होती जी खाजगी उद्योगक्षेत्रासाठी 3.05% इतकी कमी होती. सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणुकीची सरासरी वाढ 3% पर्यंत खाली आल्यावर साठव्या दशकाच्या मध्यापर्यंत गुंतवणुकीच्या वाढीत घट झाली. याच दीड दशकात खाजगी उद्योग क्षेत्रातील गुंतवणुकीची वाढ सुमारे ६.५% असतानाही औद्योगिक स्थैर्याचा हा काळ होता. 1976 ते 1990 या कालावधीत सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम आणि खाजगी उद्योग क्षेत्रातील गुंतवणुकीची वाढ कमी-अधिक प्रमाणात 8.7% आणि 8.1% होती. सुधारणांनंतरच्या कालावधीत (1991-2018), सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणुकीची सरासरी वाढ 4.8% पर्यंत खाली आली तर खाजगी उद्योग क्षेत्रात ती सरासरी 8.3% होती.

सुधारणापूर्व कालावधीत (1960-61 ते 1990-91) युटिलिटीजमधील गुंतवणुकीची वाढ सुधारणोत्तर कालावधीत (1990-91 ते 2018-19) सरासरी 10% वरून 6.5% पर्यंत घसरली आहे. याच कालावधीत, रेल्वेमधील सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूक पहिल्या कालावधीतील एक टक्क्यांवरून दुसऱ्या कालावधीत सरासरी 6.3 टक्क्यांपर्यंत वाढली आहे. उत्पादनाच्या बाबतीत स्थूल स्थिर भांडवलाची वाढ तीन दशकांच्या सुधारणापूर्व काळात 5.3% वरून सुधारणांनंतरच्या कालावधीत सरासरी 6% पर्यंत वाढली. 2011-12 ते 2018-19 या कालावधीत एकूण स्थूल निश्चित भांडवल निर्मितीमध्ये सार्वजनिक गैर-वित्तीय क्षेत्राचा सरासरी हिस्सा 11% होता, तर खाजगी गैर-वित्तीय उद्योग क्षेत्राचा वाटा 36.6% होता आणि सर्वाधिक वाटा होता. घरगुती क्षेत्र 39.4%. हे अलीकडच्या काळात सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणुकीचा कमी वाटा दर्शवते.

सार्वजनिक क्षेत्र हे केवळ सर्वात मोठे रोजगार निर्माण करणारेच नाही तर भारतातील एक आदर्श रोजगार निर्माता देखील आहे. 31 मार्च 2011 रोजी सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांमध्ये 17.54 दशलक्ष लोक होते, तर संघटित खाजगी क्षेत्रातील 11.45 दशलक्ष लोक होते. सरासरी वेतनही खाजगी क्षेत्रापेक्षा जास्त होते. सार्वजनिक क्षेत्राने

कर्मचाऱ्यांसाठी शाळा, रुग्णालये, शॉपिंग कॉम्प्लेक्स इत्यादी सुविधा असलेल्या रहिवाशी वसाहती विकसित केल्या आहेत. कर्मचारी वैद्यकीय सुविधा, अनुदानित कॅन्टीन सेवा, वाहतूक आणि शैक्षणिक सुविधांचा आनंद घेतात.

केंद्रीय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम हे भारतातील रोजगाराचे एक महत्वाचे स्रोत आहेत, जरी अलीकडच्या काही दशकांमध्ये केंद्रीय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमामध्ये नोकरी करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या कमी झाली आहे. केंद्रीय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमामधील रोजगार 1970 ते 1990 दरम्यान 6.6 लाखांवरून 22.2 लाखांपर्यंत वाढला. 1990 च्या दरम्यान ही घसरण हळूहळू होत गेली. तथापि, त्यानंतरच्या दशकांमध्ये, रोजगाराच्या आकडेवारीत लक्षणीय घट झाली, 2000 मधील सुमारे 20 लाखांवरून 2010 मध्ये 14.4 लाखांपर्यंत इतकी घट झाली. रोजगाराची आकडेवारी 2018 मध्ये आणखी घसरून 10.9 लाखांवर आली. केंद्रीय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमामधील रोजगाराच्या वाढीमध्ये घट दिसून येते. 1970 च्या मध्याच्या सुरुवातीला जरी वाढीचा दर सकारात्मक असला तरी केंद्रीय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमामध्ये रोजगाराच्या वाढीमध्ये घात झाल्याचे दिसून येते.

परकीय चलन कमाई

भांडवली वस्तू, औद्योगिक यंत्रसामग्री आणि इतर उपकरणे जी पूर्वी आयात केली जात होती ती आता भारतात तयार केली जातात ज्यामुळे परकीय चलनाची बचत होते. ONGC आणि इंडियन ऑइलने परकीय आयातीवरील अवलंबित्व कमी करण्यात मदत केली आहे. हिंदुस्तान अँटिबायोटिक्स लिमिटेड आणि इंडियन ड्रग्स अँड फार्मास्युटिकल्स लिमिटेड या कंपन्यांनी फार्मास्युटिकल क्षेत्रातील विदेशी कंपन्यांची मत्सेदारी मोडीत काढली आहे. सार्वजनिक क्षेत्र वस्तू आणि सेवांची निर्यात करून आणि व्यापार आणि विपणन सेवांद्वारे परकीय चलन मिळवते ज्याद्वारे निर्यात कालबाह्य केली जाते. 2006-07 मध्ये निर्यात उत्पन्नात सार्वजनिक क्षेत्राचा वाटा 11.5 टक्के होता

आर्थिक कामगिरी आणि तिजोरीत योगदान

भांडवलावर परताव्याच्या ढोबळ उपायांपैकी एक म्हणजे नियोजित भांडवलाची एकूण उलाढाल जी प्रत्यक्षात 1993-94 ते 2008-09 या कालावधीत वाढली आणि नंतर घट झाली. भांडवल किती कार्यक्षमतेने वापरले गेले हे स्पष्ट करणारे उलाढालीचे प्रमाण असे सूचित करते की अलीकडच्या वर्षांत, प्रति प्रकल्पामध्ये भांडवलाचे उत्पादन किंवा उलाढाल लक्षणीयरीत्या घटली आहे. नियोजित भांडवलाची प्रति प्रकल्पउलाढाल 2008-09 मधील 1.6 वरून 2019-20 मध्ये 0.8 पर्यंत लक्षणीय कमी झाली. 2010 च्या दशकात नफा कमी झाला असला तरी 2000 च्या दशकात नफा आणि नफ्याच्या बाबतीत केंद्रिय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम ची कामगिरी बऱ्यापैकी सुधारली आहे. 1968 आणि 2009 दरम्यान, केंद्रिय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांचा नफा 2.8% वरून 12.2% पर्यंत वाढला त्यानंतरच्या वर्षांमध्ये, त्यांचा नफा 2019-20 मध्ये 4% आणि 2020-21 मध्ये 4.4% पर्यंत घसरला. दुसरीकडे, निव्वळ नफा आकडेवारी 2000 आणि 2010 च्या दशकात लक्षणीय सुधारणा दर्शवितो. केंद्रिय सार्वजनिक क्षेत्रातील

उपक्रमांचा निव्वळ नफा जो 1998-98 मध्ये रु.13235 कोटी होता, तो 2020-21 मध्ये वाढून रु.158339 कोटी झाला.दूरसंचार आणि माहिती तंत्रज्ञान आणि पोलाद क्षेत्रातील केंद्रिय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम च्या ढासळत्या कामगिरीमुळे नफा कमी झाला आहे. दूरसंचार आणि माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्राने 2005-06 मध्ये रु. 15277 कोटींचा निव्वळ नफा नोंदवला, 2021-22 मध्ये रु. 9300 कोटींचा तोटा झाला. नफ्याच्या वाटा संदर्भात, कच्च्या तेल आणि रिफायनरी क्षेत्रातील केंद्रिय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम हा नफ्याचा एकमात्र सर्वात मोठा स्रोत आहे, जरी अलीकडील दशकांमध्ये त्यांचा हिस्सा कमी झाला आहे. महत्त्वपूर्ण नफा वाटा असलेल्या इतर क्षेत्रांमध्ये कोळसा, इतर खनिजे आणि धातू, वीज निर्मिती आणि पारेषण आणि वित्तीय सेवा यांचा समावेश होतो.

अलीकडच्या काळात स्टील पेट्रोलियम रिफायनरी आणि विपणन, कच्चे तेल, वाहतूक वाहन आणि उपकरणे, इतर खनिजे आणि धातू यासारख्या क्षेत्रांमुळे सार्वजनिक क्षेत्राच्या एकूण नफ्यात घट झाली आहे. 2003-04 ते 2021-22 या कालावधीत या क्षेत्रांतील नफ्यात मोठी घट झाली आहे. दूरसंचार आणि माहिती तंत्रज्ञान यांसारख्या सेवांच्या बाबतीत नफ्यातील घसरण खूपच तीव्र आहे ज्यात 2009-10 पासून नफा नकारात्मक राहिला आहे. वीज निर्मिती आणि वित्तीय सेवांमध्येही या कालावधीत नफ्यात मोठी घट झाली आहे (तक्ता ५.६).

तथापि, हे लक्षात घेण्याजोगे आहे की केंद्रीय तिजोरीतील केंद्रीय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांचे योगदान गेल्या पाच दशकात अनेक पटींनी वाढले आहे 1975 मध्ये भारतीय रुपये 997 कोटी ते 2021 मध्ये जवळजवळ भारतीय रुपये 5 लाख कोटी झाले आहे. 2000 नंतर सरकारी तिजोरीतील योगदान झपाट्याने वाढले आहे, मुख्यत्वे उत्पादन शुल्क आणि अबकारी कर , उत्पन्न कर याद्वारे चालविले जाते.उत्पादन शुल्क हा केंद्रीय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांच्या योगदानातील एकमेव सर्वात मोठा घटक असल्याचे आढळले आहे, त्यानंतर महामंडळ कर आहे. 1975 मध्ये 2% असलेल्या लाभांशाचा वाटा 2000 मध्ये 11%, 2013 मध्ये 13% आणि पुढे 2020 मध्ये 19% पर्यंत वाढला आहे. दुसरीकडे, सीमाशुल्क आणि इतर करांचा वाटा प्रचंड घसरला आहे. 1993 मध्ये 50% ते 2019 मध्ये जवळपास 7%पर्यंत घसरला आहे .

कर्मचाऱ्यांच्या मूल्यवर्धित नुकसान भरपाईचा वाटा जवळपास सर्व क्षेत्रातील खाजगी क्षेत्राच्या तुलनेत खूप जास्त होता हे तथ्य असूनही सुधारणेनंतरच्या कालावधीत सार्वजनिक क्षेत्र अधिक नफा मिळवू शकेल हे लक्षात घेणे देखील महत्त्वाचे आहे. उत्पादनात 2019-20 मध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील मूल्यवर्धित कर्मचाऱ्यांच्या नुकसानभरपाईचा वाटा 57.72% झाला आहे, तर खाजगी उद्योग क्षेत्रात त्याच वर्षातील समान हिस्सा केवळ 23.11% नोंदवला गेला आहे. खाजगी उद्योग क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांना भरपाईचा कमी वाटा कदाचित कार्यरत अधिशेषाच्या सरासरीने जास्त वाटा स्पष्ट करतो. कार्यरत अधिशेषातील कल हे देखील दर्शविते की सार्वजनिक आणि खाजगी दोन्ही क्षेत्रांमध्ये गेल्या दशकात घट होत आहे. सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रांसाठी समान कार्यक्षमतेचे निकष निश्चित करणे कदाचित चुकीचे ठरेल.

Groups	1981-90	1975-90	1991-2000	2001-2010	2011-2020
Agro Based Industries	0.1	0.7	0.0	0.0	0.0
Coal	-4.5	60.3	8.5	8.4	20.2
Other Minerals & Metals	-4.3	0.6	8.5	5.0	20.1
Steel	-4.1	-8.3	-7.2	5.3	0.9
Fertilizers	-3.7	-2.7	-10.7	-3.9	1.6
Chemicals & Pharmaceuticals	7.8	23.0	0.8	-0.8	-0.2
Heavy & Medium Engineering	7.1	16.0	-2.5	0.9	4.5
Transportation Vehicle & Equipment	-0.6	2.1	-1.5	1.9	1.8
Industrial And Consumer Goods	-5.6	-1.6	-8.0	-1.1	0.3
Textiles	-9.9	-2.7	-10.3	-1.3	8.3
Power Generation	9.8	7.0	26.6	17.0	18.1
Power Transmission	0.0	0.0	0.0	1.3	5.1
Trading & Marketing	2.2	-8.9	3.0	0.5	0.3
Transport And Logistic Services	-2.7	-3.1	1.0	1.4	1.5
Contract & Construction And Tech. Consultancy Services	1.0	0.5	0.4	0.9	2.1
Hotel And Tourist Services	0.0	-0.9	0.1	0.0	0.1
Financial Services	1.5	-2.7	8.9	5.1	10.1
Telecommunication & Information Technology	3.9	2.8	12.8	12.1	-6.5
Crude Oil & Petroleum	93.9	6.8	69.3	47.9	36.2
Total	100	100	100	100	100

ऐतिहासिकदृष्ट्या सार्वजनिक क्षेत्राने भारतासह अनेक विकसनशील देशांमधील मध्यमवर्गाच्या उत्क्रांतीत अतिशय महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे आणि ते प्रामुख्याने खाजगी क्षेत्राच्या तुलनेत सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये उच्च वेतन आणि हक्क प्रदान केल्यामुळे आहे. हे केवळ अर्थव्यवस्थेतील उच्च उपभोग मागणीला कारणीभूत ठरले नाही तर इतर क्षेत्रातील कामगार उच्च वेतनाचा दावा करू शकतील अशा आधारावर 'वाजवी वेतन' चा संदर्भ देखील निश्चित करू शकतो. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, खाजगी क्षेत्रातील वेतनाची मुक्त घसरण रोखण्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्र हे दिशादर्शक म्हणून अस्तित्वात आहे. खाजगी मालकाच्या कार्यक्षमतेचे मूल्यांकन उत्पादनाच्या शक्यतेच्या सीमारेषेवर नफा वाढवण्याच्या बिंदूने केले जाते आणि जितका नफा जास्त तितका उद्योग अधिक कार्यक्षम असेल. यामुळे कार्यप्रदर्शन एक-परिमाणात कमी होते कारण खाजगी व्यक्तीसाठी किंवा उद्योग मालकाच्या कामगिरीमुळे शेवटी जास्त नफा मिळायला हवा. जर उपक्रम सार्वजनिक मालकीचा असेल आणि जर कर्मचाऱ्यांसाठी जास्त वेतन आणि हक्कांमुळे नफा काही प्रमाणात कमी होत असेल, तर तो खाजगी उद्योगांसारखा परस्परविरोधी व्यापार नाही. कामगारांना जास्त मजुरी आणि मोठ्या प्रमाणावर जनतेच्या मालकीचे हे विविध मार्गांनी जनतेला परत केले जाते. विभागामधील कर्मचारी आणि सार्वजनिक क्षेत्राचे मालक असलेले लोक यांच्यात परताव्याच्या वाटपाची ही निवड आहे आणि 'सार्वजनिक' कारणाची वैधता राखण्यासाठी ती महत्त्वाची आहे. म्हणून, कामगिरीचे मापदंड सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रांसाठी समान असू शकत नाहीत. वाढीव पारदर्शकता आणि स्वायत्तता सुनिश्चित करणारे नियम असणे महत्त्वाचे आहे.

IES म्हणजे इंडियन इंजिनिअरींग सर्विसेस 2022-23 ने अहवाल दिला की 2020-21 मध्ये, 2011-12 मध्ये 225 विरुद्ध 256 कार्यरत केंद्रीय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम होते. एकूण उलाढाल 2011-12 मध्ये रु.1822049 कोटींवरून 2020-21 मध्ये रु. 2461712 कोटी झाली. करानंतरचा निव्वळ नफा 2011-12 मध्ये रु.98245 कोटी होता जो 2020-21 मध्ये किरकोळ घसरून रु.93084 कोटी झाला. या कालावधीत नफा कमावणाऱ्या केंद्रीय सार्वजनिक क्षेत्रातील

उपक्रमाचा नफा रु. 125929 कोटींवरून रु.138112 कोटींवर पोहोचला आहे. त्याच वेळी, तोट्यात असलेल्या केंद्रीय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांचा तोटा देखील रु.27683 कोटींवरून रु.44817 कोटींवर पोहोचला आहे. केंद्रीय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमाद्वारे भारत सरकारला दिलेला लाभान्वित रु.42627 कोटींवरून रु.72136 कोटी झाला आहे.

निष्कर्ष

भारतातील सार्वजनिक क्षेत्राने स्वातंत्र्योत्तर काळात विशेषतः जेव्हा खाजगी भांडवल मर्यादित होते तेव्हा भांडवल निर्मिती आणि भौतिक आणि मानवी अशा दोन्ही प्रकारच्या पायाभूत सुविधा विकसित करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणुकीच्या वाढीमुळे औद्योगिक क्षमता विशेषतः जड उद्योग, लॉजिस्टिक आणि वाहतूक पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यात मोठ्या प्रमाणात योगदान होते. परंतु सार्वजनिक क्षेत्रातील भांडवली गुंतवणुकीची वाढ जी मुख्यत्वे उपभोग खर्चाच्या चॅनेलाइजेशनद्वारे चालविली गेली होती ती मर्यादेपर्यंत पोहोचली कारण विशेषतः ग्रामीण भारतामध्ये वाढत्या उत्पन्न असमानतेमुळे उपभोगाच्या वस्तूसाठी तसेच औद्योगिक गुंतवणुकीत अधिशेष हस्तांतरित करण्यात अडथळा निर्माण झाला. साठच्या दशकाच्या मध्यापासून भारतातील औद्योगिक विकास ठप्प होण्याचे हे एक प्रमुख कारण होते जे एक दशक चालू राहिले.

बाजारावरील वाढत्या अवलंबित्वासह सुधारणानंतरच्या काळात सार्वजनिक क्षेत्राचे महत्त्व कमी होत गेले. सार्वजनिक क्षेत्रासाठी पूर्वी राखीव असलेल्या क्षेत्रांमध्ये खाजगी गुंतवणुकीला परवानगी देऊन स्पर्धेला प्रोत्साहन दिले गेले आणि गुंतवणुकीचे प्राधान्यक्रम निश्चित करण्यासाठी वित्तीय बाजारपेठेतील उघडपणा हे एक शिस्तबद्ध साधन मानले गेले. यंत्रसामग्री आणि बौद्धिक संपदा उत्पादनांमधील घटता वाटा यावरून सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणुकीची वाढ कमी झाल्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्राच्या वाढीत घट झाली. सुधारणांमुळे अनेक सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांची आर्थिक कामगिरी वाढू शकते आणि नफा कमावणाऱ्या सार्वजनिक उपक्रमांची संख्या लक्षणीयरीत्या वाढली असूनही, सार्वजनिक उपक्रमांचे खाजगीकरण कार्यक्षमतेने निर्धारित होण्याऐवजी बाजाराच्या नेतृत्वाखालील राजवटीत सार्वजनिक मालमत्ता खाजगी हातात हस्तांतरित करण्याच्या गरजेमुळे चालते असे दिसते. अलीकडच्या काळात संस्थात्मक देखरेख आणि पारदर्शकतेमुळे अनेक केंद्रीय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांची कामगिरी वाढली

असली तरी, काही सामाजिक कल्याणाची उद्दिष्टे पूर्ण करणाऱ्या आणि किंमती ठरवण्याची स्वायत्तता नसलेल्या उद्योगांच्या कामगिरीचे मूल्यांकन करण्यासाठी खाजगी उद्योगांसारखेच पर्यायी निकष लावणे देखील महत्वाचे आहे.

सार्वजनिक क्षेत्राने सर्व कर्मचाऱ्यांना निर्वाह वेतन सुनिश्चित करून मध्यमवर्गाच्या वाढीस हातभार लावला. मूल्यवर्धित मजुरीचा वाटा सार्वजनिक क्षेत्रातील खाजगी क्षेत्रातील समान विभागांच्या तुलनेत खूप जास्त आहे. सर्वात महत्वाची वस्तुस्थिती अशी आहे की स्पर्धा कार्यक्षमता वाढवते परंतु ती प्रवेशाच्या किंमतीवर नसावी विशेषतः भारतासारख्या देशांसाठी आणि त्याहूनही महत्वाचे म्हणजे नैसर्गिक मत्केदारी आहेत जिथे एकाधिक पुरवठादारांना प्रोत्साहित करणे बहुतेक अशक्य आहे किंवा मोठ्या प्रमाणात संसाधनांचा अपव्यय आहे. या प्रकरणांमध्ये, सार्वजनिक मत्केदारी खाजगी मत्केदारीपेक्षा चांगली आहे कारण परतावा सार्वजनिक मालकीचा असतो आणि या सेवांसाठी सर्वांना प्रवेश देण्याच्या उद्दिष्टामुळे नफा कमविण्याचे आर्थिक उद्दिष्ट काही प्रमाणात रोखले जाईल.

भारताने तिचे मिश्र अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप कायम राखले पाहिजे आणि सार्वजनिक क्षेत्राला बळकट केले पाहिजे. सार्वजनिक क्षेत्रातील मालमत्ता अखेर सार्वजनिक किंवा देशातील नागरिकांच्या मालकीच्या आहेत आणि एक मजबूत आणि वाढणारे सार्वजनिक क्षेत्र केवळ देशातील नागरिकांमध्ये मालकीची आणि अभिमानाची भावना वाढवेल.

५.३.२ सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांच्या समस्या आणि मर्यादा

सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांचा नफा खूपच कमी आहे आणि ही सर्वात महत्वाची समस्या आहे. कमी नफ्याची महत्वाची कारणे खालीलप्रमाणे आहेत.

किंमत धोरण - सार्वजनिक उपक्रमांचे किंमत धोरण त्याच्या उद्दिष्टांद्वारे निर्धारित केले जाते. सर्व स्थितीमध्ये नफा वाढवणे हे उद्दिष्ट असू शकत नाही. स्टील अथॉरिटी ऑफ इंडिया, फर्टिलायझर कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया आणि स्टेट इलेक्ट्रिसिटी बोर्ड यासारख्या सार्वजनिक क्षेत्रातील अनेक मत्केदारी सामाजिक उद्दिष्टे आहेत आणि म्हणूनच त्यांच्या किंमत धोरणात एकतर तोटा समाविष्ट केला आहे किंवा फक्त खर्च कव्हर केला आहे. उदाहरणार्थ, खते आणि कीटकनाशकांच्या किंमत धोरणामागील मुख्य उद्देश ही उत्पादने कमी किंमतीत उपलब्ध करून देणे हा होता जेणेकरून सरासरी शेतकऱ्यांनी या उत्पादनांचा वापर केल्यास अधिक कृषी उत्पादन आणि उत्पादकता वाढेल. त्यामुळे फर्टिलायझर कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया आणि हिंदुस्थान कीटकनाशके यांनी त्यांच्या विक्रीच्या किंमती कमी ठेवल्या. 1967 पर्यंत, स्टीलच्या किंमती इतक्या कमी ठेवण्यात आल्या होत्या की स्टील अथॉरिटी ऑफ इंडिया लिमिटेडला एकतर तोटा झाला किंवा खूप कमी नफा झाला.

सार्वजनिक उपक्रमांच्या किंमत धोरणासाठी दोन दृष्टिकोन आहेत. हे सार्वजनिक उपयोगिता दृष्टिकोन आणि परताव्याचा दर आहेत. उपयोगिता दृष्टिकोन ना तोटा ना नफा यावर आधारित आहे आणि तो खूप मोठ्या कालावधीसाठी सार्वजनिक उपक्रमांनी स्वीकारला आहे. त्यामुळे सार्वजनिक उपक्रमांच्या नफ्याचा परताव्याच्या दराच्या

सहाय्याने मूल्यांकन करता येत नाही आणि त्यांना अकार्यक्षम आणि तोट्याचे उद्योग मानले जाऊ शकत नाही. तथापि, इतर सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांच्या बाबतीत परताव्याच्या दराचा अवलंब करून उपयुक्तता दृष्टिकोन संतुलित करणे आवश्यक आहे जे स्पष्टपणे नफ्याच्या हेतूने निश्चित केले गेले आहेत.

1991 च्या नवीन आर्थिक धोरणाचा अवलंब केल्यानंतर सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांचे मूल्य धोरण बदलले आहे. नवीन किंमत धोरण हे बाजारातील शक्ती निर्धारित करते. अनेक ग्राहकोपयोगी वस्तूंवरील किंमत नियंत्रण हटवण्यात आले आहे. सिमेंट आणि स्टीलच्या किमती नियंत्रणमुक्त करण्यात आल्या आहेत. नायट्रोजनयुक्त खते वगळता इतर सर्व खतांच्या किमती नियंत्रणमुक्त करण्यात आल्या आहेत. भारत सरकारने सार्वजनिक उपक्रमांसाठी दीर्घकालीन सीमांत खर्च आधारित किंमती स्वीकारल्या आहेत. प्रशासित किंमत धोरण केवळ सार्वजनिक उपयोगिता, वाहतूक सेवा, कोळसा आणि पेट्रोलियमच्या बाबतीत सुरू राहू शकते.

क्षमतेचा कमी वापर - स्थापित क्षमतेचा कमी वापर हे कमी नफा होण्याचे महत्वाचे कारण आहे. अनेक वर्षांपासून अनेक सार्वजनिक उपक्रम स्थापित क्षमतेच्या 50 टक्क्यांपेक्षा कमी काम करत आहेत. विजय केळकर यांच्या मते, सार्वजनिक गुंतवणुकीवर इतर विविध दबावांचा प्रभाव पडतो आणि त्यामुळे देशाच्या हितासाठी गुंतवणुकीचे निर्णय घेतले जात नाहीत. पुढे

रोजगाराच्या संरक्षणासाठी खाजगी क्षेत्रातील आजारी उद्योग मोठ्या संख्येने सरकारने ताब्यात घेतले. 1965 ते 1980 या काळात भारतातील औद्योगिक क्षेत्र ठप्प झाले. कामगार विवाद, अकार्यक्षम व्यवस्थापन आणि खराब कामकाज, राजकीय हस्तक्षेप इत्यादी ही स्थापित क्षमतेच्या कमी वापराची इतर कारणे होती.

प्रकल्पांचे नियोजन आणि बांधकामातील समस्या. प्रकल्पांचे नियोजन आणि बांधकाम करताना पुढील समस्या जाणवल्या.

1. जागेची निवड तपशीलवार माती तपासणीवर आधारित नव्हती.
2. प्रकल्पांच्या अनेक पैलूंमध्ये गंभीर त्रुटी दिसून आल्या.
3. प्रकल्पांची वास्तविक किंमत मूळ अंदाजापेक्षा जास्त आहे.
4. वेळेचा अतिरेक झाला.
5. प्रकल्पात अनेकदा अनुपयुक्त तंत्रज्ञान वापरले आणि चुकीचे उत्पादन संयोग निवडले.

भगवती आणि देसाई यांच्या म्हणण्यानुसार, भारत हेवी इलेक्ट्रिकल्स लिमिटेडची जागा पर्यायी जागेची किंमत मोजल्याशिवाय निवडण्यात आली होती आणि नंतर ती अयोग्य आढळल्यावर बदलण्यात आली होती. अनेक प्रकल्प 18 महिने ते 24 महिने उशिराने पूर्ण झाले. मूळ अंदाजाच्या सुमारे 15 ते 90 टक्के खर्च अतिरिक्त होता. चौधरी यांच्या म्हणण्यानुसार, प्रकल्पाच्या आराखड्यामध्ये शेवटच्या क्षणी बदल झाल्यामुळे आणि प्रकल्प सुरू आणि पूर्ण करण्यात वेळ उशीर झाल्यामुळे खर्चात वाढ झाली.

कृष्णस्वामी यांच्या मते, मागासलेल्या भागात मोठे औद्योगिक प्रकल्प शोधण्याच्या निर्णयामुळे, प्रकल्पाची किंमत आणि अंमलबजावणी पुरेशा पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीवर अवलंबून होती. प्रकल्प एकमेकांशी जोडल्यामुळे (उदाहरणार्थ, जड अभियांत्रिकी प्रकल्प, कोळसा खाणी आणि रेल्वे सुविधांशी स्टील कारखान्याची जोडणे) पूर्ण होण्यास विलंब झाला. पुढे, कर्मचार्यांना राहण्यासाठी अनेक सार्वजनिक उपक्रमांभोवती मोठ्या रहिवाशी वसाहती बांधण्यात आल्या, त्यामुळे खर्च वाढला.

कामगार आणि व्यवस्थापनाच्या समस्या –

सार्वजनिक उपक्रमांच्या नियमित कामकाजात राजकीय हस्तक्षेप ही आणखी एक मोठी समस्या होती. उच्च व्यवस्थापकीय नियुक्त्या व्यावसायिक सक्षमतेच्या आधारावर केल्या गेल्या नाहीत. **IAS** संवर्गातील नागरी सेवकांना सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांचे प्रमुख म्हणून नियुक्त केले गेले. हे नागरी सेवक सामान्य प्रशासनात अनुभवी होते परंतु सार्वजनिक उपक्रमांना व्यावसायिक अनुभव आवश्यक होता. सार्वजनिक उपक्रमांची कामाची नैतिकता नफा आणि वाढीशी सुसंगत नव्हती. अकुशल कामगारांचे जास्त कर्मचारी, जास्त वेतन आणि मेहनती आणि उपक्रमशील कर्मचार्यांना प्रोत्साहनाचा अभाव हे अकार्यक्षमतेचे एक महत्वाचे कारण आहे. सार्वजनिक उपक्रमांच्या व्यवस्थापनाला नियमित निर्णय घेण्यामध्ये स्वायत्तता नव्हती आणि कामगारांवर प्रभावी नियंत्रणही नव्हते.

५.४ सूक्ष्म , लहान आणि मध्यम उपक्रम (सीमांत, लघु आणि मध्यम प्रकल्प) कायदा, २००६.

व्याख्या

कायदांतर्गत, उद्योगांच्या दोन श्रेणी परिभाषित केल्या आहेत, त्या म्हणजे औद्योगिक उपक्रम आणि सेवा उपक्रम. वस्तूंचे निर्माण किंवा उत्पादन, प्रक्रिया किंवा जतन करण्यात गुंतलेले उद्योग 'औद्योगिक उपक्रम' किंवा उत्पादन उपक्रम म्हणून वर्गीकृत केले जातात, तर छोटे रस्ते आणि जलवाहतूक ऑपरेटर, छोटे व्यवसाय, व्यावसायिक आणि स्वयंरोजगार यासारख्या सेवा प्रदान करण्यात किंवा प्रदान करण्यात गुंतलेले उपक्रम, इत्यादी 'सेवा उपक्रम' आहेत. औद्योगिक उपक्रमांच्या (जमीन आणि इमारत आणि काही विशिष्ट वस्तू वगळून मूळ किंमत) आणि सेवेच्या संदर्भात उपकरणांमधील गुंतवणूकीच्या संदर्भात प्रकल्प आणि यंत्रसामग्रीमधील मूळ गुंतवणूकीच्या आधारावर या उपक्रमांचे पुढे सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (सीमांत, लघु आणि मध्यम प्रकल्पाचा) म्हणून वर्गीकरण केले जाते. (जमीन आणि इमारत आणि फर्निचर, फिटिंग्ज आणि इतर वस्तू वगळता मूळ किंमत प्रदान केलेल्या सेवेशी थेट संबंधित नाही किंवा सीमांत, लघु आणि मध्यम प्रकल्पाची अधिसूचना २००६ अंतर्गत अधिसूचित केली जाऊ शकते)

तपशीलवार वर्गीकरण:

१. उत्पादन उपक्रम:

अ) एक सूक्ष्म उपक्रम, जिथे प्रकल्प आणि यंत्रसामग्रीमधील गुंतवणूक रु. २५ लाखापेक्षा जास्त नाही.

ब) एक लघु उद्योग, जेथे कारखान्याची आणि यंत्रसामग्रीमधील गुंतवणूक 25 लाखांपेक्षा जास्त आहे परंतु 5 कोटींपेक्षा जास्त नाही.

उद्योग व परकीय प्रत्यक्ष
गुंतवणूक

क) एक मध्यम उद्योग, जेथे कारखान्याची आणि यंत्रसामग्रीमधील गुंतवणूक 5 कोटींपेक्षा जास्त आहे परंतु ती 10 कोटींपेक्षा जास्त नाही.

2. सेवा उपक्रम:

अ) एक सूक्ष्म उपक्रम, जेथे उपकरणांमध्ये गुंतवणूक 10 लाखांपेक्षा जास्त नाही.

ब) एक लहान उद्योग, जेथे उपकरणांमधील गुंतवणूक रु. 10 लाखांपेक्षा जास्त आहे परंतु रु. 2 कोटींपेक्षा जास्त नाही.

क) एक मध्यम उद्योग, जेथे उपकरणांमध्ये गुंतवणूक 2 कोटींपेक्षा जास्त आहे परंतु ती 5 कोटींपेक्षा जास्त नाही.

वर नमूद केलेल्या कारखान्याची आणि यंत्रसामग्रीमधील गुंतवणुकीची गणना करताना, त्यांची मूळ किंमत (आणि घसारा नंतरचे मूल्य नाही), कारखान्याची आणि यंत्रसामग्री नवीन किंवा दुस-या हाताची असली तरीही, विचारात घेतली जाईल, परंतु आयात केलेल्या बाबतीत. यंत्रसामग्री, मूल्याची गणना करताना खालील गोष्टींचा समावेश केला जाईल, उदा., आयात शुल्क (बंदरातून कारखान्याच्या जागेपर्यंत वाहतूक, बंदरावर दिलेला विलंब), शिपिंग शुल्क, सीमा शुल्क मंजुरी शुल्क, आणि विक्री कर किंवा मूल्यवर्धित कर.

सेवा उपक्रमांच्या बाबतीत "उपकरणे" ची व्याख्या "सर्व उपकरणे, कार्यालयीन मशीन्स आणि इतर इलेक्ट्रो मेकॅनिकल किंवा इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे जी थेट प्रदान केलेल्या सेवेशी संबंधित आहेत परंतु फर्निचर, फिटिंग्स आणि इतर बाबी वगळून संबंधित नाहीत" अशी केली जाते.

20 लाखांपर्यंतच्या मर्यादेसह किरकोळ व्यापार लघु सेवा उद्योग म्हणून समाविष्ट करण्यास पात्र बनले आहे. किरकोळ व्यापारावरील कमाल मर्यादा नंतर रु. 2 कोटीपर्यंत वाढवली आहे. अत्यावश्यक वस्तूंमधील किरकोळ व्यापार (वाजवी किमतीची दुकाने) आणि ग्राहक सहकारी दुकाने कोणत्याही मर्यादेशिवाय लहान सेवा उद्योग म्हणून गणली जातील आणि वर्गीकरण उपकरणांमधील गुंतवणुकीवर आधारित असेल.

सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांना विलंबित पेमेंट/ देयक

विलंबित पेमेंट कायदा, 1998 मधील पूर्वीच्या तरतुदी लघु आणि अनुषंगिक औद्योगिक उपक्रमांना सूक्ष्म, लहान आणि मध्यम उपक्रमसीमांत, लघु आणि मध्यम प्रकल्पाचा D कायदांतर्गत खालीलप्रमाणे मजबूत करण्यात आल्या आहेत. खरेदीदाराने त्याच्या आणि पुरवठादारामध्ये सहमती दर्शविलेल्या तारखेला किंवा त्यापूर्वी पेमेंट केले पाहिजे. विक्रेता आणि खरेदीदार यांच्यात सहमती असलेला कालावधी ४५ दिवसांपेक्षा जास्त नसावा. जर खरेदीदार पुरवठादाराला रक्कम भरण्यात अयशस्वी ठरला, तर तो पुरवठादाराला

मासिक विलंबासह चक्रवाढ व्याज देण्यास जबाबदार असेल, नियुक्त केलेल्या दिवसापासून किंवा, मान्य केलेल्या तारखेला **RBI** द्वारे बँक दर अधिसूचित केलेल्या तीन पटीने देयक द्यावे लागेल .

पुरवठादाराने पुरवलेल्या कोणत्याही वस्तू किंवा सेवांसाठी, खरेदीदार वरील सल्ल्यानुसार व्याज देण्यास जबाबदार असेल. कोणत्याही देय रकमेबाबत विवाद असल्यास, संबंधित राज्य सरकारने स्थापन केलेल्या सूक्ष्म आणि लघु उद्योग सुविधा परिषदेकडे संदर्भ दिला जाईल.

लघु आणि मध्यम उद्योगांचे मेमोरँडम / निवेदन

भूतकाळातील विपरीत, जेव्हा सर्व उद्योगांना जिल्हा उद्योग केंद्राकडे नोंदणी करणे आवश्यक होते, तेव्हा आता या कायदांतर्गत प्रकल्पांना विहित नमुन्यात 'लघु आणि मध्यम उद्योगांचे जापन' दाखल करण्याचा/न दाखल करण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. जिल्हाउद्योग केंद्राने निवेदन दाखल करण्याचे नियम खालीलप्रमाणे आहेत.

सेवा क्षेत्रातील सूक्ष्म किंवा लघु उद्योग (औद्योगिक आणि सेवा दोन्ही) किंवा मध्यम उद्योग स्थापन करू इच्छिणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला 'लघु आणि मध्यम उद्योगांचे निवेदन दाखल करण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. तथापि, वस्तूंच्या उत्पादनात किंवा उत्पादनात गुंतलेल्या मध्यम उद्योगाला सीमांत , लघु आणि मध्यम प्रकल्प चे मेमोरँडम दाखल करणे बंधनकारक आहे.

सीमांत, लघु आणि मध्यम प्रकल्प डी कायदा, 2006 लागू होण्यापूर्वी स्थापन झालेल्या आणि रु. 1 कोटी पेक्षा जास्त परंतु रु. 10 कोटी पेक्षा जास्त नसलेल्या कारखान्याची आणि यंत्रसामग्रीमध्ये गुंतवणुकीच्या उद्योगाने (2 ऑक्टोबर 2006) 180 दिवसांच्या आत निवेदन दाखल करणे आवश्यक होते. अधिनियमाच्या सुधारित प्रणालीनुसार सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम क्षेत्रातील उद्योग जिल्हा उद्योग केंद्रासमोर निवेदन दाखल करू शकतात आणि जिल्हा उद्योग केंद्राच्या अधिकाऱ्यांचे कर्तव्य फक्त निवेदनाची पावती देणे एवढेच आहे. जे उपक्रम सुरू करण्याचा प्रस्ताव देतात ते निवेदनाचा भाग I दाखल करू शकतात (उत्पादन सुरू करण्यापूर्वी- पूर्वीची तात्पुरती नोंदणी संकल्पना) आणि निवेदनाचा भाग II दाखल करू शकतात (उत्पादन सुरू केल्यानंतर - पूर्वीची कायमस्वरूपी नोंदणी संकल्पना). दोन्ही प्रकरणांमध्ये, जिल्हा उद्योग केंद्र अधिकारी पोचपावती देतील. जिल्हा उद्योग केंद्र अधिकाऱ्यांनी दिलेली पोचपावती एजन्सीसाठी आणि उद्योगासाठी इतर अटींची पूर्तता करून, वीज जोडणी, इतर मंजूरी, परवाने, निधी इत्यादींसाठी विचारात घेतली जाऊ शकते. निवेदन दाखल करणे हे उत्पादन क्षेत्रातील मध्यम उद्योग वगळता ऐच्छिक आहे ज्यासाठी ते अनिवार्य आहे. वरील बाबी लक्षात घेता, लहान आकाराचे प्रकल्प नोंदणी प्रमाणपत्र आता लागू नाही, त्यामुळे बँका आणि इतर एजन्सी कोणत्याही कारणासाठी मागणी करू शकत नाहीत.

५.४.१ राष्ट्रीय उत्पादन धोरण २०११

उद्योग व परकीय प्रत्यक्ष
गुंतवणूक

भारत सरकारने खालील सहा उद्दिष्टांसह परिमाणात्मक आणि गुणात्मक बदल घडवून आणण्यासाठी राष्ट्रीय उत्पादन धोरण आणण्याचा निर्णय घेतला:

१. अर्थव्यवस्थेच्या वाढीचे इंजिन बनवण्यासाठी उत्पादन क्षेत्राची वाढ मध्यम कालावधीत १२-१४% पर्यंत वाढवा. एकूण अर्थव्यवस्थेच्या मध्यम मुदतीच्या वाढीच्या दरापेक्षा २ ते ४% फरक २०२२ पर्यंत उत्पादन क्षेत्राला राष्ट्रीय स्थूल देशांतर्गत उत्पादनामध्ये किमान २५% योगदान देण्यास सक्षम करेल.
२. २०२२ पर्यंत १०० दशलक्ष अतिरिक्त रोजगार निर्माण करण्यासाठी उत्पादन क्षेत्रात रोजगार निर्मितीचा दर वाढवा.
३. सर्वसमावेशक वाढ करण्यासाठी ग्रामीण स्थलांतरित आणि शहरी गरीबांमध्ये योग्य कौशल्य संच तयार करणे.
४. उत्पादनात देशांतर्गत मूल्यवर्धन आणि तांत्रिक सखोलता वाढवा.
५. योग्य धोरण समर्थनाद्वारे भारतीय उत्पादनाची जागतिक स्पर्धात्मकता वाढवणे.
६. पर्यावरणाच्या संदर्भात शाश्वतता सुनिश्चित करणे, विशेषतः ऊर्जा कार्यक्षमता, नैसर्गिक संसाधनांचा इष्टतम वापर आणि निकृष्ट झालेल्या/ खराब झालेल्या परीस्थितीकीची पुनर्स्थापना यासह सुधारणा करणे

खालील उद्योग अनुलंबांवर विशेष लक्ष दिले जाईल:

१. रोजगार सधन उद्योग
२. भांडवली वस्तू
३. धोरणात्मक महत्त्व असलेले उद्योग
४. ज्या उद्योगांमध्ये भारताला स्पर्धात्मक फायदा मिळतो
५. लघु आणि मध्यम उद्योग
६. सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम

वर नमूद केलेली उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी विशिष्ट धोरण साधनांची संकल्पना करण्यात आली आहे. ही साधने खालील क्षेत्रे व्यापतात:

१. व्यवसाय नियमांचे तर्कसंगतीकरण आणि सरलीकरण;
२. कामगार हितांचे संरक्षण करताना आजारी प्रकल्प बंद करण्यासाठी सोपी आणि जलद निर्गमन यंत्रणा;
३. हरित तंत्रज्ञानासह तंत्रज्ञान विकासासाठी आर्थिक आणि संस्थात्मक यंत्रणा;
४. औद्योगिक प्रशिक्षण आणि कौशल्य वाढीचे उपाय;
५. लघु आणि मध्यम उद्योगांसाठी प्रोत्साहन;

6. विशेष केंद्रीत क्षेत्रे
7. संरक्षणासह सुविधांची तूट आणि सरकारी खरेदीचा लाभ घेणे
8. समूह आणि एकत्रीकरण: राष्ट्रीय गुंतवणूक आणि उत्पादन क्षेत्रे (NIMZs).
9. व्यापार धोरण.

व्यवसाय नियमांचे तर्कशुद्धीकरण आणि सरलीकरण. सरासरी, एका उत्पादन प्रकल्पामध्ये जवळपास 70 कायदे आणि नियमांचे पालन करावे लागते. अनेक तपासण्यांना सामोरे जाण्याव्यतिरिक्त, या प्रकल्पांना एका वर्षात कधीतरी 100 रिटर्न भरावे लागतात. उद्योजकांच्या सोयीसाठी वैधानिक प्राधिकरणांच्या संपूर्ण नियंत्रणाखाली सार्वजनिक किंवा खाजगी संस्थांच्या सहकार्याने विविध कायद्यांच्या अनेक तरतुदी तर्कसंगत केल्या जाऊ शकतात किंवा अंमलात आणल्या जाऊ शकतात.

बाहेर पडा यंत्रणा किंवा निर्गमन यंत्रणा :- राष्ट्रीय उत्पादन धोरण कर्मचाऱ्यांच्या हितसंबंधांना पूर्ण संरक्षण देताना, व्यवहार्य नसलेल्या प्रकल्पाच्या मालमत्तेची जलद पुनर्नियोजन सुलभ करण्यासाठी धोरणात्मक उपाय लागू करण्याचा प्रयत्न करते. जॉब लॉस पॉलिसी विम्याद्वारे व्यवसाय नुकसान/बंद झाल्यास योग्य कामगार भरपाई देण्यास प्रकल्प सक्षम होईल आणि त्याद्वारे मालमत्तेवरील शुल्क काढून टाकेल. ही भरपाई अखंड सेवेच्या प्रत्येक पूर्ण वर्षासाठी किंवा सहा महिन्यांपेक्षा जास्त कालावधीतील कोणत्याही भागासाठी वीस दिवसांच्या सरासरी वेतनाच्या समतुल्य असू शकते.

तंत्रज्ञान संपादन आणि विकास - राष्ट्रीय उत्पादन धोरण भारत सरकारच्या विद्यमान प्रोत्साहन/योजनांचा लाभ घेईल आणि हरित तंत्रज्ञानाला प्रोत्साहन देण्यासाठी नवीन यंत्रणा देखील सादर करेल. केंद्र सरकारच्या संबंधित मंत्रालये/विभागांचे प्रतिनिधी आणि बाहेरील सरकारमधील संबंधित क्षेत्रीय तज्ञांचा समावेश असलेल्या ग्रीन मॅन्युफॅक्चरिंग कमिटी (GMAC) नावाच्या समितीद्वारे वस्तुनिष्ठ निकष निर्धारित केले जातील. देशात योग्य तंत्रज्ञानाच्या संपादन आणि विकासाला चालना देण्यासाठी, तंत्रज्ञान संपादन आणि विकास निधी (TADF) स्थापन केला जाईल.

औद्योगिक प्रशिक्षण आणि कौशल्य सुधारणा उपाय

असा अंदाज आहे की 2007 ते 2017 दरम्यान, 85 दशलक्ष व्यक्ती कामगार दलात जोडल्या जातील. या कालावधीत एकूण रोजगाराची वाढ, रोजगार लवचिकता आणि क्षेत्रीय स्थूल देशांतर्गत उत्पादन वृद्धी दरांवरील गृहितकांवर आधारित, अंदाजे 116 दशलक्ष आहे. 2006-2017 या कालावधीत केवळ उत्पादन क्षेत्रात 24.5 दशलक्ष अतिरिक्त रोजगार संधींचा अंदाज आहे. भारतीय कर्मचाऱ्यांपैकी केवळ 6% लोकांना सध्या कोणत्याही प्रकारचे व्यावसायिक प्रशिक्षण मिळत असल्याने, गुणवत्ता आणि प्रमाण या दोन्ही बाबतीत स्पष्ट 'कौशल्य अंतर' आहे. नॅशनल मॅन्युफॅक्चरिंग पॉलिसीमध्ये कौशल्य विकासासाठी तीन स्तरीय संरचना तयार करण्याचा प्रस्ताव आहे, म्हणजे:

1. मोठ्या संख्येने अत्यल्प शिक्षित कामगारांमध्ये कौशल्य निर्माण करणे;
2. सार्वजनिक खाजगी भागीदारी पद्धतीने आयटीआयच्या स्थापनेद्वारे संबंधित व्यावसायिक आणि कौशल्य प्रशिक्षण;
3. पॉलिटेक्निकच्या स्थापनेद्वारे विशेष कौशल्य विकास;
4. प्रत्येक NIMZ म्हणजेच राष्ट्रीय गुंतवणूक आणि उत्पादन विभागामध्ये प्रशिक्षक प्रशिक्षण केंद्राची स्थापना.

५.५ लघु आणि मध्यम उद्योग

लघु आणि मध्यम उद्योग (SME) देशाच्या उत्पादन उत्पादन, रोजगार आणि निर्यातीत महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. असा अंदाज आहे की, मूल्याच्या दृष्टीने, उत्पादनात या क्षेत्राचा वाटा सुमारे 45 टक्के आणि देशाच्या एकूण निर्यातीपैकी 40 टक्के आहे. देशभरात 26 दशलक्ष प्रकल्पामध्ये सुमारे 59 दशलक्ष लोकांना रोजगार मिळण्याचा अंदाज आहे. शिवाय, या क्षेत्राने उर्वरित औद्योगिक क्षेत्रापेक्षा सातत्याने उच्च विकास दर नोंदविला आहे. पारंपारिक ते उच्च-तंत्रज्ञानापर्यंत 6000 हून अधिक उत्पादने आहेत, जी भारतातील लघु मध्यम प्रकल्पाद्वारे उत्पादित केली जात आहेत. हे क्षेत्र कृषी क्षेत्रांनंतर स्वयंरोजगार आणि नोकऱ्या या दोन्हीसाठी जास्तीत जास्त संधी प्रदान करते. उत्पादन क्षेत्रातील लघु मध्यम प्रकल्पासाठी वित्तपुरवठ्यात सुधारणा करण्यासाठी अनेक प्रस्ताव आहेत.

विशेष फोकस क्षेत्रे - नियोजन आयोग आणि NMCC म्हणजे राष्ट्रीय उत्पादन स्पर्धात्मकता परिषद यांचेकडून ओळखली गेलेली प्राधान्य क्षेत्रे पुढीलप्रमाणे आहेत:

- अ) वस्त्रोद्योग आणि वस्त्रे यांसारखे रोजगार सधन उद्योग; लेदर आणि पादत्राणे; रत्ने आणि दागिने; आणि अन्न प्रक्रिया.
- ब) भांडवली वस्तू जसे मशीन टूल्स; जड इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे; जड वाहतूक, पृथ्वी हलविणे आणि खाण उपकरणे; टेलिकॉम, पॉवर, आयसीटी आणि इलेक्ट्रॉनिक हार्डवेअर सारखी उच्च तंत्रज्ञान उपकरणे.
- c) एरोस्पेस सारखे धोरणात्मक उद्योग; शिपिंग; आयटी आणि इलेक्ट्रॉनिक हार्डवेअर; अक्षय ऊर्जा; सौर, वारा इ. संरक्षण उपकरणे. ड) ज्या उद्योगांमध्ये भारताला ऑटोमोटिव्हसारखा आणि औषधनिर्माण उद्योगासारखा तुलनात्मक फायदा आहे. UNIDO म्हणजेच संयुक्त राष्ट्रांचे औद्योगिक विकास संघटन यांनी हे जाणले आहे कि कापड, रसायने, मूलभूत धातू; यंत्रसामग्री आणि उपकरणे आणि विद्युत यंत्रसामग्री, या क्षेत्रांमध्ये भारत विकसनशील देशांमध्ये आघाडीवर आहे.

पायाभूत सुविधांची तूट आणि सरकारी खरेदीचा लाभ घेणे –

स्थानिक मूल्यवर्धनाच्या अटींसह सरकारी खरेदीचा वापर अशा क्षेत्रांमध्ये केला जाईल जिथे आपण अनेक वर्षांच्या सरकारी खरेदीच्या गरजा एकत्रित करू शकू असे खंड

आणि प्रमाण तयार करण्यासाठी जे देशांतर्गत उत्पादन क्षमता विकसित करण्यास सक्षम होतील; विशेषतः, LED, सौर ऊर्जा उपकरणे, IT हार्डवेअर आणि IT आधारित सुरक्षा प्रणाली आणि इंधन कार्यक्षम वाहतूक उपकरणे जसे की हायब्रीड आणि इलेक्ट्रिक ऑटोमोबाईल्स सारख्या गुंतागुंतीच्या तंत्रज्ञान क्षेत्रातील क्षमता इ. पायाभूत सुविधा क्षेत्राबाबतही अशीच पावले उचलली जातील जिथे सरकारी संस्था मोठ्या प्रमाणात उपकरणे आयात करत आहेत.

समूह आणि एकत्रीकरण: राष्ट्रीय गुंतवणूक आणि उत्पादन क्षेत्रे -

नॅशनल इन्व्हेस्टमेंट अँड मॅन्युफॅक्चरिंग झोन (NIMZs) अत्याधुनिक पायाभूत सुविधांसह एकात्मिक औद्योगिक रहिवाशी वसाहती म्हणून विकसित केले जातील. या NIMZ चे व्यवस्थापन SPV द्वारे केले जाईल जे झोनचे मास्टर प्लॅनिंग सुनिश्चित करतील. एनआयएमझेडला स्वयंशासित आणि स्वायत्त संस्था म्हणून कार्य करण्यास सक्षम करण्यासाठी, राज्य सरकारद्वारे राज्यघटनेच्या कलम 243 Q(C) अंतर्गत औद्योगिक रहिवाशी वसाहती म्हणून घोषित केले जाईल. एकूणच, NIMZs हे विकसित जमिनीचे मोठे क्षेत्र असतील, ज्यात जागतिक दर्जाच्या उत्पादन क्रियाकलापांना चालना देण्यासाठी आवश्यक वातावरण असेल. आकारमान, पायाभूत सुविधांच्या नियोजनाची पातळी आणि नियामक प्रक्रिया आणि निर्गमन धोरणांशी संबंधित नियंत्रण रचनेच्या बाबतीत ते विशेष आर्थिक क्षेत्रापेक्षा वेगळे असतील.

व्यापारधोरण. हे धोरण भारतातून उत्पादने आणि सेवांच्या निर्यातीला GHG म्हणजे हरित गृह वायू उत्सर्जन संबंधित असलेल्या पर्यावरणाच्या संरक्षणाच्या कारणास्तव भागीदार देशांद्वारे लादल्या जाणाऱ्या सीमा कर किंवा इतर सीमा उपायांपासून संरक्षण करण्यासाठी सक्रिय उपाययोजना करेल. NMCC यामधील बदलांचा उत्पादन क्षेत्रावर विपरित परिणाम होणार नाही याची खात्री करण्यासाठी करांची रचना आणि इतर उपायांचा अवलंब करून ते उत्पादन क्षेत्रावर किती परिणाम करतात याची तपासणी आणि शिफारसी करण्यासाठी अधिकृत असेल.

भारतातील लघु आणि मध्यम उद्योग

संयंत्र आणि यंत्रसामग्रीच्या मूळ मूल्याच्या आधारावर लघु उद्योगांची व्याख्या केली जाते. बदलत्या किंमतीच्या पातळीसह, हे मूल्य अनेक वेळा सुधारित केले गेले आहे. मे 1990 च्या औद्योगिक धोरण विधानाने लहान प्रकल्पामध्ये गुंतवणुकीची मर्यादा 35 लाखांवरून 60 लाख रुपये आणि सहाय्यक प्रकल्पासाठी 75 लाख रुपये 1985 मध्ये निश्चित केलेल्या 45 लाखांवरून वाढवली. सहाय्यक प्रकल्पाची व्याख्या अशी होती जी एक किंवा अधिक औद्योगिक प्रकल्पांना त्यांच्या पन्नास टक्के उत्पादनाची विक्री करते. छोट्या क्षेत्रातील प्रकल्पावरील गुंतवणुकीची मर्यादा 2 लाखांवरून 5 लाख रुपये करण्यात आली आहे. 1997 मध्ये, सरकारने आबिद हुसेन समितीची शिफारस स्वीकारली आणि लहान प्रकल्प आणि सहाय्यक प्रकल्पासाठी कारखान्याची आणि यंत्रसामग्रीवरील गुंतवणुकीची मर्यादा रु. 60/75 लाखांवरून रु. 3 कोटी आणि लहान आकाराच्या प्रकल्पासाठी गुंतवणूक मर्यादा रु 5 लाखांपासून 25 लाखांपर्यंत वाढवली.

सन 2000 मध्ये, सरकारने कारखान्याची आणि यंत्रसामग्रीवरील गुंतवणुकीची मर्यादा रु. 3 कोटींवरून एक कोटीपर्यंत कमी केली आणि लहान प्रकल्पावर रु. 25 लाखांची मर्यादा कायम ठेवली. 2007 मध्ये, सरकारने लघु उद्योगातील गुंतवणुकीची मर्यादा रु. 1.5 कोटी केली. तंत्रज्ञानाचा दर्जा वाढवण्यासाठी आणि स्पर्धात्मकता वाढवण्यासाठी, होजरी/ निटवेअर, हँड टूल्स, ड्रग्ज आणि फार्मास्युटिकल्स, स्टेशनरी आणि 71 उच्च तंत्रज्ञान/ निर्यात-उन्मुख वस्तूंच्या संदर्भात कारखान्याची आणि यंत्रसामग्रीमधील गुंतवणुकीची मर्यादा 5 कोटी रुपये करण्यात आली आहे. लघु उद्योग क्षेत्राला आता लघु उद्योग क्षेत्र म्हणून ओळखले जाते कारण त्यात लघु उद्योग सेवा आणि व्यवसाय उद्योग देखील समाविष्ट आहेत.

५.५.१ भारतीय अर्थव्यवस्थेत लहान क्षेत्राची भूमिका

भारतातील आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत लघु उद्योगांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. रोजगार निर्मितीतही त्याचा मोठा वाटा आहे. लहान आकाराच्या प्रकल्पाची संख्या 1951 मध्ये 16000 वरून 2000-01 मध्ये 33.7 लाख पर्यंत गेली. लघु उद्योग क्षेत्र आता इलेक्ट्रॉनिक्स कंट्रोल सिस्टीम, मायक्रो-वेव्ह घटक, इलेक्ट्रो-मेडिकल उपकरणे, टीव्ही संच इत्यादी अत्याधुनिक आणि अचूक उत्पादनांची निर्मिती करते. सरकार लहान क्षेत्राच्या विशेष विकासासाठी वस्तूंचे आरक्षण करण्याचे धोरण अवलंबत आहे. 1983 पर्यंत, लहान स्केल प्रकल्प ची यादी 872 आरक्षित होती. सन 2000 पासून सरकारने वस्तूंच्या आरक्षणाचे धोरण सोडले होते आणि आता केवळ 239 बाबी लघु क्षेत्रासाठी राखीव आहेत. 2001-02 मध्ये झालेल्या तिसऱ्या जनगणनेनुसार, 13.75 लाख नोंदणीकृत लघु प्रकल्प आणि 91.46 लाख अनोंदणीकृत प्रकल्प होते. अशा प्रकारे लघु उद्योग क्षेत्रात एकूण प्रकल्पाची संख्या 105.21 लाख होती. लघु उद्योग मंत्रालयाने दिलेल्या आकडेवारीनुसार, २००२-०३ मध्ये प्रकल्पाची संख्या ११०.१ लाखांवर गेली होती.

लघु उद्योग क्षेत्राची भूमिका आणि कामगिरी खालीलप्रमाणे स्पष्ट केली जाऊ शकते:

1. **विस्तार आणि औद्योगिक उत्पादनात वाटा** - लहान आकाराच्या प्रकल्पाची संख्या 2000-01 मध्ये 110.1 लाख वरून 2005-06 मध्ये 123.42 लाख झाली. या कालावधीत सरासरी वार्षिक वाढीचा दर सुमारे 4.1 टक्के होता. 2000-01 मध्ये औद्योगिक उत्पादनात लघु क्षेत्राचे योगदान रु. 1,84,401 कोटी होते आणि ते 2005-06 मध्ये (1993-94 किमतीनुसार) रु.2,72,668 कोटींवर गेले. या काळात उत्पादनाचा सरासरी वार्षिक वाढीचा दर ७.५ टक्के होता. अशा प्रकारे विस्तार आणि औद्योगिक उत्पादनातील योगदान या दोन्ही बाबतीत, लघु क्षेत्राने समाधानकारक कामगिरी केली आहे. 2019-20, 2020-2 आणि 2021-22 मधील उत्पादनात सीमांत ,लघु आणि मध्यम प्रकल्प चा वाटा अनुक्रमे 36.6, 366.9 आणि 36.2% होता. ग्रॉस व्हॅल्यू अॅडेड (GVA) मध्ये सीमांत ,लघु आणि मध्यम प्रकल्प क्षेत्राचा वाटा 2018 मध्ये 29.3% आणि 2020 मध्ये 30.5% होता. साथीच्या रोगानंतरचा वाटा 2021 मध्ये 26.8% पर्यंत खाली आला आणि 2022 मध्ये तो वाढून 29.2% झाला.

2. **रोजगार निर्मिती** - लघु उद्योग क्षेत्राने 2000-01 मध्ये 24 दशलक्ष लोकांना रोजगार दिला. 2005-06 मध्ये, नोकरदार लोकांची संख्या 29.49 दशलक्ष झाली. अशा प्रकारे सुमारे 7.5 टक्के कामगार हे लघु क्षेत्रात कार्यरत आहेत. लघु क्षेत्र हे श्रमकेंद्रित आहे आणि रोजगाराची उत्पन्न लवचिकता जास्त आहे. शिवाय उत्पादन-भांडवल प्रमाणही मोठ्या उद्योगांपेक्षा जास्त आहे. अशा प्रकारे भांडवल आणि रोजगार निर्मितीच्या उत्पादकतेच्या दोन्ही बाबतीत, लहान क्षेत्र हे मोठ्या क्षेत्रापेक्षा चांगले आहे. ऑगस्ट 2023 मध्ये, भारत सरकारच्या उद्यम नोंदणी पोर्टलनुसार, सीमांत, लघु आणि मध्यम प्रकल्पांच्या क्षेत्राने 12,36,15,681 व्यक्ती किंवा 123.6 दशलक्ष लोकांना रोजगार दिला.
3. **निर्यात** - 2004-05 मध्ये, लघु क्षेत्राने 1,24,417 कोटी रुपयांच्या मालाची निर्यात केली जी एकूण निर्यातीच्या 33 टक्के होती. या क्षेत्रातील निर्यातीचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांच्या निर्यातीपैकी 93 टक्के अपारंपारिक वस्तू जसे की तयार कपडे, क्रीडासाहित्य, रासायनिक आणि संबंधित उत्पादने, अभियांत्रिकी वस्तू, आणि प्रक्रिया केलेले मासे, चामड्याच्या सँडल आणि चप्पल, अन्न. उत्पादने, होजियरी आणि सागरी उत्पादने. 2020-21, 2021-22 आणि 2022-23 या वर्षांमध्ये, भारतातून एकूण निर्यातीत लघु, सीमांत आणि मध्यम प्रकल्पांच्या निर्यातीचा वाटा अनुक्रमे 49.4, 45 आणि 43.6% होता.
4. **समता** - लघु उद्योग क्षेत्र मोठ्या उद्योगांपेक्षा अधिक रोजगार निर्माण करून मालकी हक्काचा अधिक प्रसार करून उत्पन्न आणि संपत्तीच्या अधिक न्याय्य वितरणात योगदान देते. लहान उद्योगांच्या उत्पन्नाचा लाभ मोठ्या लोकसंख्येला मिळतो आणि त्यामुळे उत्पन्नाच्या वितरणात समानता असते. पुढे लघु उद्योगांमध्ये औद्योगिक संबंध अधिक सुसंवादी असतात.
5. **भांडवलाचे एकीकरण आणि उद्योजक वर्गाची निर्मिती** - लहान प्रमाणात प्रकल्प उभारण्यासाठी भांडवलाची आवश्यकता कमी असल्याने, हे प्रकल्प मोठ्या संख्येने लोकांद्वारे स्थापित केले जाऊ शकतात. हे देशातील संचयित संपत्ती एकत्रित करण्यात मदत करते आणि उत्पादक हेतूसाठी प्रभावीपणे वापर करते. यामुळे मोठ्या संख्येने लोकांमध्ये उद्योजकीय उत्साह निर्माण होतो आणि देशातील उद्योजक वर्गाचा पाया रुंदावतो.
6. **उद्योगांची विकेंद्रित वाढ** - लघु उद्योग क्षेत्र उद्योगांच्या प्रादेशिक प्रसारात योगदान देतात आणि देशातील उद्योगांचा समतोल प्रादेशिक विकास घडवून आणतात. ते देशाच्या विविध भागात पसरले तरच देशाचे औद्योगिकीकरण पूर्ण होऊ शकते. औद्योगिक उपक्रमांचे विकेंद्रीकरण कच्चा माल, निष्क्रिय बचत यासारख्या स्थानिक संसाधनांचा वापर करण्यास देखील मदत करते आणि देशाच्या मागासलेल्या प्रदेशातील लोकांचे जीवनमान सुधारते. विकेंद्रीकरणामुळे काही औद्योगिक शहरांची गर्दी आणि गजबजलेल्या वस्त्या कमी होण्यास मदत होते.

५.५.२ लघु उद्योगांच्या समस्या

भारतातील लघु उद्योगांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. दुर्मिळ कच्चा माल आणि आयात केलेल्या घटकांसाठी असमान वाटप प्रणाली, पत आणि वित्तपुरवठा यांच्या तरतूदीचा अभाव, कमी तांत्रिक कौशल्य आणि व्यवस्थापकीय क्षमता आणि विपणन कराराचा अभाव या छोट्या क्षेत्रासमोरील काही महत्वाच्या समस्या आहेत. 1992 मध्ये सादर करण्यात आलेल्या छोट्या आकाराच्या प्रकल्पाच्या दुसऱ्या अखिल भारतीय जनगणनेच्या अहवालानुसार 35 टक्के आजारी छोट्या आकाराच्या प्रकल्पा मागे आर्थिक समस्या हे कारण होते. आजारी प्रकल्पामध्ये पैकी चौदा टक्के प्रकल्पांना विपणन समस्या होत्या. कच्च्या मालाची अनुपलब्धता हे 5.6 टक्के आजारी प्रकल्प मागे कारण होते आणि केवळ 2.2 टक्के प्रकल्प हे कामगारांच्या समस्यांमुळे बंद होते आणि उर्वरित 19 टक्के प्रकल्पा हे इतर कारणांमुळे बंद होते. औद्योगिक आजाराच्या कारणांची टक्केवारी तक्ता ५.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ५.७: लहान आकाराचे प्रकल्प प्रकल्प बंद होण्याची कारणे (1980-88)

अ.न.	प्रकल्प बंद होण्याची कारणे	%
1.	वित्तीय समस्या	34.7
2.	विपणन विषयक समस्या	14.4
3.	कच्चा माल उपलब्ध नसणे	5.6
4.	कामगार समस्या	2.2
5.	इतर कारणे	19.4
6.	मालकांमधील विवाद	3.7
7.	नैसर्गिक आपत्ती	3.4
8.	एकापेक्षा अधिक एकत्रित कारणे	16.5

स्रोत रुद्र दत्त आणि सुंदरम, IE, P-671. (2006 एड)

मार्च 2004 अखेर आजारी छोट्या आकाराच्या प्रकल्पाची संख्या 1.39 लाख होती. 2003 मध्ये ही संख्या 1.68 लाख प्रकल्प होते. 2004 मध्ये या आजारी प्रकल्पामध्ये ब्लॉक केलेल्या बँक क्रेडिटची रक्कम रु. 5285 कोटी होती.

लहान आकाराच्या प्रकल्पाच्या काही महत्वाच्या समस्या खाली चर्चा केल्या आहेत.

- 1. पत आणि वित्त** - लहान घटकांना उपलब्ध असलेली आर्थिक संसाधने खूपच कमी आणि अपुरी आहेत. हे विशेषतः कठीण परिस्थितीत खरे आहे. अस्थिर नफा आणि खराब पत पात्रता बँकांना लहान आकाराच्या प्रकल्पाना असुरक्षित कर्ज देण्यापासून परावृत्त करते. औद्योगिक क्षेत्रासाठी मंजूर केलेल्या कर्जाची टक्केवारी म्हणून लहान आकाराच्या प्रकल्प क्षेत्राला मंजूर केलेल्या कर्जाची एकूण रक्कम फारच कमी आहे. मार्च 1998 मध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी लहान आकाराच्या प्रकल्प क्षेत्राला दिलेली कर्जे रु. 38, 110 कोटी होती. मार्च 2002 मध्ये ही रक्कम रु. 49, 743

कोटी होती. निव्वळ बँक क्रेडिटसाठी लहान आकाराच्या प्रकल्प अँडव्हान्सची टक्केवारी मार्च 1998 मधील 15.6 टक्क्यांवरून मार्च 2002 मध्ये 12.5 टक्क्यांपर्यंत घसरली. भारत सरकारने व्यावसायिक बँकांना त्यांच्या कर्जाच्या 40 टक्के प्राधान्य कृषी क्षेत्राला लघु उद्योगांना आणि छोट्या व्रपाराला देण्याचे आदेश दिले आहेत. तथापि, कमी वसुली दर आणि लहान कंपन्यांना कर्ज देण्याची जास्त किंमत यामुळे बँका छोट्या आकाराच्या क्षेत्राला कमी कर्ज देत आहेत. पुढे, बँकाही जास्त तारणांचा आग्रह धरतात. भारतातील वित्तीय संस्थांनी छोट्या आकाराच्या प्रकल्प च्या क्रेडिट योग्यतेचा न्याय त्यांच्या मालमत्तेच्या मूल्यांच्या आधारे न करता नफ्याच्या आधारावर करू नये आणि एकात्मिक पतपुरवठ्याची एक प्रणाली देखील तयार केली पाहिजे ज्याद्वारे दीर्घकालीन कर्ज भांडवल आणि अल्प मुदतीचे पत वाजवी दराने प्रदान केले जातील. आवडीचे.

2. विपणन - लहान आकाराच्या प्रकल्पांना विपणन समस्या आहेत कारण त्यांची उत्पादने प्रमाणित नाहीत. म्हणून ब्रँडेड आणि जाहिरात केलेली उत्पादने लहान आकाराच्या प्रकल्प उत्पादनांवर वरचढ आहेत. विक्रीची हमी देण्यासाठी सरकार लहान आकाराचे प्रकल्पाद्वारे विकल्या जाणाऱ्या काही उत्पादनांवर 15 टक्क्यांपर्यंत प्राधान्य देते. नॅशनल स्मॉल इंडस्ट्रीज कॉर्पोरेशन म्हणजे राष्ट्रीय लघु उद्योग महामंडळ लहान कंपन्यांना सरकारी आणि संरक्षण खरेदीचा मोठा हिस्सा मिळविण्यासाठी मदत करते परंतु विपणन जबाबदारी घेत नाही. राष्ट्रीय लघु उद्योग महामंडळाची स्थापना फेब्रुवारी, 1955 मध्ये करण्यात आली होती. तेव्हापासून, 21,384 लहान आकाराचे प्रकल्पाची स्थापना करण्यात मदत झाली आहे. पुरवठा आणि विल्हेवाट महासंचालकांकडून छोट्या आकाराच्या प्रकल्पासाठी खरेदी ऑर्डर देखील प्राप्त केल्या आहेत. छोट्या आकाराच्या क्षेत्राला स्पर्धेपासून वाचवण्यासाठी सरकारने अनेक बाबी राखून ठेवल्या होत्या. तथापि, अलीकडे भारतातील आर्थिक सुधारणांच्या पार्श्वभूमीवर मोठ्या प्रमाणात वस्तू पात्र ठरल्या आहेत. लहान आकाराच्या प्रकल्प क्षेत्रासाठी राखीव वस्तूंची संख्या 1983 मध्ये 872 वरून 2000 मध्ये 272 वर आली.

3. कच्चा माल, आयात केलेले घटक आणि उपकरणे - लहान आकाराच्या प्रकल्प क्षेत्राला दुर्मिळ कच्च्या मालाचा पुरेसा पुरवठा उपलब्ध नाही. दुसऱ्या आंतरराष्ट्रीय संघाने कच्च्या मालाच्या उपलब्धतेच्या समस्येचा अभ्यास केला, उत्पादनासाठी आयात केलेले घटक आणि लहान आकाराचे प्रकल्प प्रकल्प साठी आयात केलेली उपकरणे निवडली आणि त्यांना कच्च्या मालाच्या पुरवठ्यासाठी मर्यादित प्रवेश असल्याचे आढळले. भारत सरकारने लहान आकाराच्या प्रकल्प क्षेत्राला कच्च्या मालाचे वाटप करण्यास प्राधान्य दिले. छोट्या आकाराच्या प्रकल्पांना कच्च्या मालाचे वाटप आणि वितरण करताना अन्यायकारक वागणूक मिळते यावरही सातव्या योजनेने भर दिला.

4. **तांत्रिक सहाय्य आणि औद्योगिक वसाहती** - तंत्रज्ञानाची कमी पातळी आणि प्रशिक्षित आणि अनुभवी पर्यवेक्षकीय कर्मचाऱ्यांचा अभाव छोट्या आकाराच्या प्रकल्प च्या विकासात अडथळा आणतो. पुढील औद्योगिक वसाहती ज्यामध्ये लहान आकाराचे प्रकल्प प्रकल्प आहेत त्या लहान आकाराचे प्रकल्प प्रकल्प च्या यशासाठी सक्षम वातावरण निर्माण करण्यासाठी पूर्णपणे सुसज्ज नाहीत. चुकीची जागा, अयोग्य शेड आणि अपुरी जागा आणि सरकारी यंत्रणांनी फॅक्टरी शेडचा व्याप या औद्योगिक वसाहतींच्या काही गंभीर समस्या आहेत ज्या या वसाहतींमध्ये असलेल्या छोट्या आकाराच्या प्रकल्प च्या समस्या बनतात.
5. **पायाभूत सुविधा** - बहुतेक छोट्या आकाराच्या प्रकल्प ना पायाभूत सुविधांशी संबंधित समस्यांना तोंड द्यावे लागते. वीजपुरवठा अनियमित व अपुरा आहे. भारतातील सर्व लहान आकाराच्या प्रकल्पासाठी वाहतूक आणि दळणवळणाच्या समस्या सामान्य आहेत. पाणीपुरवठा ही छोट्या आकाराच्या प्रकल्पाची आणखी एक मोठी समस्या असल्याचे आढळून आले आहे. सेबॅस्टियन मॉरिस आणि इतरांनी केलेल्या अभ्यासानुसार, 67 टक्के लहान आकाराच्या प्रकल्पाना पायाभूत सुविधांशी संबंधित समस्यांचा सामना करावा लागतो.

५.५.३ नवीन लघु उद्योग धोरण 1991.

06 ऑगस्ट 1991 मध्ये भारत सरकारने 1991 चे नवीन लघु उद्योग धोरण जाहीर केले. या धोरणाची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे होती:

1. **लहान उद्योगांची गुंतवणूक मर्यादा** - प्रकल्पाचे स्थान विचारात न घेता लहान उद्योगांमधील गुंतवणुकीची मर्यादा रु. 2 लाखांवरून रु. 5 लाखांपर्यंत वाढवण्यात आली आहे. सर्व उद्योग संबंधित सेवा आणि व्यवसाय उद्योग हे लघु उद्योग म्हणून ओळखले जातील आणि त्यांची गुंतवणूक मर्यादा लहान उद्योगांइतकी असेल. अशा प्रकारे नवीन धोरणाने देशभरातील सेवा आणि व्यवसाय उद्योगांचा समावेश करून लघुउद्योग क्षेत्राची व्याप्ती वाढवली आणि एक प्रकारे लघु उद्योग धोरणाचे लघु प्रकल्प धोरणात रूपांतर केले.
2. **आर्थिक सहाय्य** - लहान क्षेत्राच्या व्यवहार्य कामकाजासाठी प्रमाणिक आधारावर पुरेसा प्रवाह आणि पत दर्जावर भर दिला जाईल. भांडवल बाजारात प्रवेश प्रदान करण्यासाठी आणि आधुनिकीकरण आणि तांत्रिक सुधारणांना प्रोत्साहन देण्यासाठी, लघु उद्योगांमधील इतर औद्योगिक उपक्रमांद्वारे एकूण समभाग धारणेच्या 24 टक्के मर्यादेपर्यंत समभाग सहभागास परवानगी दिली जाईल. यामुळे अनुषंगिकीकरण आणि उप-करारांना प्रोत्साहन मिळेल आणि रोजगाराच्या अधिक संधी निर्माण होतील. विलंबित पेमेंटची/ देयकाची समस्या सोडवण्यासाठी सिडबी मार्फत एक सेवा सुरू करण्यात आली. आणि या सेवांतर्गत, SIDBI म्हणजे भारतीय लघु उद्योग विकास बँक किंवा कोणतीही व्यावसायिक बँक लहान उद्योग प्रकल्पाकडून उत्पादकाच्या मालाची यादी खरेदी करेल आणि कमिशन आकारून त्यांच्याकडून देयके गोळा करण्याची जबाबदारी घेईल.

3. **पायाभूत सुविधा.** लघु उद्योग विकास संस्थेमध्ये एक तंत्रज्ञान विकास कक्ष स्थापन केला जाईल, ज्यामुळे लघु क्षेत्राच्या उत्पादनांची उत्पादकता आणि स्पर्धात्मकता सुधारण्यासाठी तंत्रज्ञान इनपुट प्रदान केले जातील. **TDC** म्हणजे **Technology Development Cell** टूल रुम्स, प्रक्रिया-सह-उत्पादन विकास केंद्रांच्या क्रियाकलापांमध्ये समन्वय साधेल आणि इतर औद्योगिक संशोधन आणि विकास संस्थांशी त्यांचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी संवाद साधेल. स्वदेशी आणि आयात केलेल्या कच्च्या मालाचे पुरेसे आणि न्याय्य वितरण लहान आणि लहान क्षेत्रासाठी सुनिश्चित केले जाईल.
4. **विपणन आणि निर्यात.** नॅशनल स्मॉल इंडस्ट्रीज कॉर्पोरेशन म्हणजे राष्ट्रीय लघु उद्योग महामंडळ सामान्य ब्रँड नावाखाली मोठ्या प्रमाणात वापरल्या जाणाऱ्या वस्तूंच्या विपणनावर लक्ष केंद्रित करेल आणि राष्ट्रीय लघु उद्योग महामंडळ आणि लघु उद्योग विकास महामंडळ यांच्यातील सेंद्रिय दुवे स्थापित केले जातील. **SIDO** म्हणजे लघु उद्योग विकास संघटनाला निर्यात प्रोत्साहनामध्ये लघुउद्योगांना मदत करणारी नोडल एजन्सी म्हणून मान्यता मिळाली आहे.
5. **आधुनिकीकरण, तंत्रज्ञान आणि गुणवत्ता सुधारणे.** दर्जेदार समुपदेशन आणि सामान्य चाचणी सुविधा स्थापन करण्यासाठी उद्योग संघटनांना प्रोत्साहन आणि समर्थन दिले जाईल. तंत्रज्ञान आणि बाजारपेठेची स्थापना केली जाईल.
6. **उद्योजकतेला प्रोत्साहन.** पहिल्या पिढीतील उद्योजकांना प्रशिक्षण देऊनही सरकार पाठबळ देत राहील आणि त्यांच्या प्रयत्नांना पाठिंबा देईल. उद्योजकता विकास कार्यक्रमांचा लक्षणीय विस्तार करण्यासाठी मोठ्या संख्येने ईडीपी इलेक्ट्रॉनिक डाटा प्रोसेसिंग प्रशिक्षक आणि प्रेरकांना प्रशिक्षित केले जाईल; उद्योग संघटनांना या उपक्रमात सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहित केले जाईल. महिला उद्योजकांना विशेष प्रशिक्षण कार्यक्रमाद्वारे मदत मिळेल.
7. **ग्रामोद्योग:** हातमाग क्षेत्र. देशातील एकूण कापड उत्पादनात हातमाग क्षेत्राचा वाटा **30** टक्के आहे. ग्रामीण भागात रोजगार टिकवून ठेवण्यासाठी आणि हातमाग विणकरांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी सरकार हातमागाचा प्रचार करेल. यंत्रमागांचे आधुनिकीकरण, प्रशिक्षण, उत्तम डिझाइनची तरतूद, उत्तम रंग आणि रसायने यांची तरतूद आणि विपणन सहाय्य यासाठी निधी दिला जाईल.
8. **हस्तकला क्षेत्र.** उत्पादन आणि विपणन ही हस्तकला क्षेत्रातील महत्वाची क्षेत्रे आहेत जी ग्रामीण औद्योगिकीकरणाची गती वाढवू शकतात. प्रशिक्षण आणि डिझाइन विकासासाठी आणि उत्पादन आणि विपणन सहाय्यासाठी योजनांना प्रोत्साहन दिले जाईल.
9. **इतर ग्रामोद्योग.** खादी आणि ग्रामोद्योग आयोग आणि राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळांची व्याप्ती वाढवली जाईल आणि संघटना अधिक प्रभावीपणे त्यांच्या जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी बळकट होतील. **DRDA** म्हणजे जिल्हा ग्रामीण विकास एजन्सी **TRYSEM** म्हणजे ग्रामीण भागातील युवकांना स्वयं रोजगारासाठी

प्रशिक्षण आणि सध्या सुरु असलेल्या इतर विकासात्मक कार्यक्रमांसह क्षेत्रीय दृष्टीकोनातून सखोल विकासाच्या कार्यक्रमांचा विस्तार देशभर केला जाईल.

उद्योग व परकीय प्रत्यक्ष
गुंतवणूक

५.५.४ सर्वसमावेशक धोरण पॅकेज २००० आणि इतर धोरणात्मक उपाय.

३० ऑगस्ट २००० रोजी सरकारने लघु क्षेत्रासाठी सर्वसमावेशक धोरण पॅकेज जाहीर केले. या पॅकेजची मुख्य वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे होती.

१. लघु उद्योगांची तिसरी गणना आयोजित करणे.
२. लघु उद्योग क्षेत्राची स्पर्धात्मकता सुधारण्यासाठी उत्पादन शुल्काची मर्यादा रु. ५० लाखांवरून रु. १ कोटी करणे.
३. विनिर्दिष्ट उद्योगांमध्ये तंत्रज्ञान सुधारण्यासाठी साठी कर्जाच्या विरोधात १२ टक्के क्रेडिट लिंकड कॅपिटल सबसिडी म्हणजे पत संलग्नित भांडवल अनुदान प्रदान करणे.
४. उद्योगाशी संबंधित सेवा आणि व्यावसायिक उपक्रमांमधील गुंतवणुकीची मर्यादा रु. ५ लाखांवरून १० लाखांपर्यंत वाढवणे.
५. संयुक्त कर्जाची मर्यादा रु. १० लाखांवरून रु. २५ लाख करणे.
६. लहान आकाराच्या प्रकल्प संघटनांना चाचणी प्रयोगशाळा विकसित आणि कार्यरत करण्यासाठी प्रोत्साहित करणे.
७. या क्षेत्राला लागू होणारे निरर्थक कायदे आणि नियम रद्द करणे आणि तपासणी सुलभ करण्यासाठी आणि शिफारस करण्यासाठी कॅबिनेट सचिवांच्या अंतर्गत गटाची रचना.
८. ग्रामीण भागासाठी ५० टक्के आरक्षणासह आणि छोट्या क्षेत्रासाठी राखून ठेवलेल्या ५० टक्के भूखंडांसह देशातील सर्व क्षेत्रे हळूहळू कव्हर करण्यासाठी एकात्मिक पायाभूत सुविधा विकास योजनेची व्याप्ती वाढवणे.

वरील व्यतिरिक्त, अलिकडच्या वर्षात भारतातील लघु उद्योग क्षेत्राची परिस्थिती सुधारण्यासाठी भारत सरकारने खालील पावले उचलली आहेत:

१. **गुंतवणुकीची मर्यादा वाढवणे** - २८ फेब्रुवारी २००७ रोजी अर्थमंत्र्यांनी छोट्या आकाराच्या क्षेत्रासाठी गुंतवणुकीची मर्यादा पूर्वीच्या १ कोटींवरून १.५ कोटी रुपये केली. उच्च तांत्रिक आणि निर्यातप्रधान प्रकल्पाच्या बाबतीत गुंतवणुकीची मर्यादा ५ कोटी रुपये करण्यात आली आहे.
२. **अनुषंगिक समस्या** - व्यावसायिक बँका, निवडक **RRB** म्हणजे प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि इतर वित्तीय संस्थांद्वारे २५ लाखांपर्यंतच्या कर्जासाठी कोणत्याही तारण न घेता तृतीय पक्षाच्या हमीसह हमी देण्यासाठी पतहमी योजना सुरु करण्यात

आली आहे. योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी पत हमी विश्वस्त निधी तयार करण्यात आला आहे.

3. **तंत्रज्ञान सुधारण्यासाठी साठी योजना** - तंत्रज्ञानाच्या सुधारण्यासाठी ला प्रोत्साहन देण्यासाठी, तंत्रज्ञान सुधारण्यासाठी साठी क्रेडिट लिंकड कॅपिटल सबसिडी म्हणजे पत संलग्नित भांडवल अनुदान योजना सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेतर्गत, अनुसूचित वाणिज्य बँका, राज्य वित्त महामंडळे, राष्ट्रीय लघुउद्योग महामंडळ यांच्याकडून तंत्रज्ञानाच्या उन्नतीसाठी लघुउद्योगांना प्रगत, रु. 1 कोटी पर्यंतच्या कर्जावर 15 टक्के भांडवली अनुदान मंजूर आहे.
4. **स्वतंत्र आणि समानतेच्या तत्वावर विस्तार** - एकात्मिक पायाभूत सुविधा विकास योजनेचा विस्तार ग्रामीण भागासाठी 50 टक्के आरक्षणासह संपूर्ण देशामध्ये करण्यात आला आहे.
5. **बाजार विकास सहाय्य** - मार्केट डेव्हलपमेंट असिस्टन्स म्हणजे बाजार विकास सहाय्य नावाची नवीन योजना केवळ लहान आकाराच्या प्रकल्प क्षेत्रासाठी सुरू करण्यात आली.
6. **आरक्षण** - लहान आकाराचे प्रकल्प क्षेत्रासाठी राखीव असलेल्या वस्तूंची संख्या 836 वरून 114 वर आली आहे. लहान आकाराच्या प्रकल्पांना त्यांचे तंत्रज्ञान सुधारण्यासाठी आणि त्यांच्या उत्पादनांची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी हे करण्यात आले आहे.
7. **लहान आकाराच्या प्रकल्पक्षेत्राला कर्ज वितरण** - लहान आकाराच्या प्रकल्प क्षेत्राला कर्ज वितरण सुनिश्चित करण्यासाठी, खालील पावले उचलण्यात आली आहेत:
 - अ) संमिश्र कर्ज मर्यादा रु. 50 लाखांवरून रु.1 कोटी करण्यात आली आहे.
 - ब) तारणमुक्त कर्जाची मर्यादा रु. 5 लाखांवरून रु. 15 लाख आणि छोट्या आकाराच्या प्रकल्प च्या बाबतीत रु. 25 लाखांपर्यंत वाढवण्यात आली आहे.
 - क) समाधानकारक ट्रॅक रेकॉर्ड असलेल्या कर्जदारांसाठी कर्ज मर्यादा रु. 2 लाखांवरून रु. 10 लाखांपर्यंत वाढवून लघु उद्यमी क्रेडिट कार्ड योजना उदार करण्यात आली आहे.
 - ड) 10,000 कोटी रुपयांचा लघु आणि मध्यम उद्योग निधी एप्रिल 2004 पासून SIDBI म्हणजे लघु उद्योग विकास बँकेद्वारे कार्यान्वित करण्यात आला. या निधीतून 80 टक्के कर्ज छोट्या आकाराच्या प्रकल्पासाठी प्रचलित मुख्य व्याज दरापेक्षा 2 टक्के कमी व्याजदराने दिले जाईल.

8. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग कायदा, 2006.

हा कायदा उत्पादन आणि सेवा या दोन्हीचा समावेश असलेल्या उपक्रमाच्या संकल्पनेला मान्यता देण्यासाठी आणि सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम अशा या उद्योगांच्या तीन स्तरांना एकत्रित करण्यासाठी कायदेशीर चौकट प्रदान करतो. हा कायदा राष्ट्रीय स्तरावर एक वैधानिक सल्लामसलत यंत्रणा प्रदान करतो. या कायद्याची इतर वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- अ) या उपक्रमांची स्पर्धात्मकता वाढवण्यासाठी, प्रोत्साहन देण्यासाठी विशिष्ट निधीची स्थापना.
- ब) या उद्देशासाठी योजना आणि कार्यक्रमांची अधिसूचना.
- क) प्रगतीशील पत धोरणे आणि पद्धती.
- ड) सूक्ष्म आणि लहान उपक्रमाची उत्पादने आणि सेवांसाठी सरकारी खरेदीला प्राधान्य.
- इ) सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांना विलंबित पेमेंटच्या / देयकाच्या समस्या कमी करण्यासाठी अधिक प्रभावी यंत्रणा.
- फ) उद्योगांच्या तीनही श्रेणींद्वारे व्यवसाय बंद करण्याच्या प्रक्रियेचे सरलीकरण.

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगक्षेत्रासाठी सरकारी उपाययोजना

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग मंत्रालय सीमांत, लघु आणि मध्यम प्रकल्पांचा क्षेत्राच्या वाढीसाठी आणि विकासासाठी पत सहाय्य, नवीन उद्योग विकास, औपचारिकीकरण, तांत्रिक सहाय्य, पायाभूत सुविधा विकास, कौशल्य विकास आणि प्रशिक्षण आणि सीमांत, लघु आणि मध्यम प्रकल्पाला बाजार सहाय्य या क्षेत्रात विविध योजना लागू करते. योजना/कार्यक्रमांमध्ये पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम (PMEGP), सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांसाठी पत हमी योजना (c GTMSE), सूक्ष्म आणि लघु उद्योग-समूह विकास कार्यक्रम (MSE-c DP), उद्योजकता कौशल्य विकास कार्यक्रम (ESDP), खरेदी आणि मार्केटिंग सपोर्ट स्कीम (PMS) आणि राष्ट्रीय SC/ST हब (NSSH).

सरकारने अलीकडेच देशातील सीमांत, लघु आणि मध्यम प्रकल्पांना पाठिंबा देण्यासाठी अनेक उपक्रम हाती घेतले आहेत ज्यात इतर गोष्टींसह पुढील गोष्टींचा समावेश आहे:

1. सीमांत, लघु आणि मध्यम प्रकल्पाला व्यवसायासाठी रु. 5 लाख कोटी इमर्जन्सी क्रेडिट लाइन गॅरंटी स्कीम म्हणजे तात्काळ पतपुरवठा हमी योजना सुरु केली आहे. (ECLGS).
2. सीमांत, लघु आणि मध्यम प्रकल्पाना आत्मनिर्भर भारत निधीद्वारे रुपये 50,000 कोटीचे समभाग वितरीत करणे
3. सीमांत, लघु आणि मध्यम प्रकल्पाच्या वर्गीकरणासाठी नवीन सुधारित निकष.
4. रु. 200 कोटी पर्यंतच्या खरेदीसाठी जागतिक निविदा नाहीत.
5. तक्रार निवारण .सीमांत, लघु आणि मध्यम प्रकल्पाला हाताशी धरून ई - गव्हर्नन्सच्या अनेक पैलूंचा समावेश करण्यासाठी जून, 2020 मध्ये ऑनलाइन पोर्टल “चॅम्पियन्स” लाँच केले .

6. 2 जुलै 2021 पासून सीमांत ,लघु आणि मध्यम प्रकल्पाच्या किरकोळ आणि घाऊक व्यापारांचा **With Effect From** म्हणजे या तारखेपासून प्रभावाने म्हणून समावेश
7. सीमांत, लघु आणि मध्यम प्रकल्पाच्या स्थितीत वरच्या दिशेने बदल झाल्यास 3 वर्षासाठी गैर-कर फायदे वाढवले जातात.
8. **प्राधान्य क्षेत्र कर्ज (PSL)** अंतर्गत लाभ मिळवण्यासाठी अनौपचारिक सूक्ष्म उपक्रमांना (IMEs) औपचारिक कक्षेत आणण्यासाठी **11.01.2023** रोजी **Udyam AssistPlatform** म्हणजे उद्यम सहाय्य व्यासपीठ (UAP) लाँच करणे.

५.६ औद्योगिक वाढीतील अलीकडील कल

भारतातील औद्योगिक विकास 1991 पासून 24 जुलै 1991 रोजी भारत सरकारने स्वीकारलेल्या नवीन आर्थिक धोरणाद्वारे मार्गदर्शित होता. उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण हे या नवीन धोरणाचे तीन कोनशिले होते. त्यानुसार सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्राच्या भूमिकेचा आढावा घेण्यात आला. खाजगी क्षेत्राला अर्थव्यवस्थेची सर्वोच्च उंची गृहीत धरण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आणि अकार्यक्षम सार्वजनिक क्षेत्राला टप्प्याटप्प्याने बाहेर काढण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. आठव्या पंचवार्षिक योजनेत (1992-97) उद्योग आणि खनिज उत्पादनासाठी एकूण रु.38,083 कोटींची गुंतवणूक करण्यात आली. 8 व्या योजनेतील औद्योगिक क्षेत्राची कामगिरी सोबतच्या तक्त्यामध्ये दिली आहे.

8व्या पंचवार्षिक योजनेत (1992-1997) औद्योगिक वाढ.

8 व्या योजनेत औद्योगिक वाढ 1992-93 पासून 2.3 टक्क्यांवरून 6 टक्क्यांवर आणि त्यानंतरच्या वर्षांमध्ये 9.1 आणि 13.1 टक्क्यांपर्यंत उत्तरोत्तर सुधारली. तथापि, 1996-97 मध्ये म्हणजेच 8 व्या योजनेच्या अंतिम वर्षात औद्योगिक विकास दर 6.1 टक्क्यांवर घसरला. परिणामी, ८ व्या योजनेत चक्रवाढ वार्षिक वाढीचा दर केवळ ७.३ टक्के होता. औद्योगिक क्षेत्राच्या संथ वाढीचे श्रेय अर्थव्यवस्थेला अचानक उघडे पडणे आणि भारतीय उद्योगांना परकीय स्पर्धेला सामोरे जाणे हे आहे. सरकारच्या भांडवली खर्चात आणखी घट झाल्याचा फटका भांडवली वस्तू उद्योगाला बसला. 1991-92, 92-93 आणि 93-94 या वर्षांमध्ये भांडवली वस्तू उद्योगाने अनुक्रमे 12.8 टक्के, 0.1 टक्के आणि 4.1 टक्के नकारात्मक वाढ नोंदवली. आयात स्पर्धेमुळे अनेक उद्योगांना त्यांची उत्पादन क्षमता वापरता आली नाही. अपुरा वीजपुरवठा, अपुरी वाहतूक व्यवस्था आणि बंदरांवर हाताळणी सुविधांची कमतरता यामुळे औद्योगिक उत्पादनावर परिणाम झाला. वीज उत्पादनाचा लक्षित विकास दर ७.८ टक्के होता, तर ८ व्या योजनेत प्रत्यक्ष वाढ केवळ ६.६ टक्के होती. 8 व्या योजनेदरम्यान उद्योगाचा वास्तविक विकास दर 7.4 टक्क्यांच्या लक्षित विकास दराच्या तुलनेत 7.3 टक्के असला तरी औद्योगिक क्षेत्रातील काही उपक्षेत्रे त्यांचे उद्दिष्ट पूर्ण करू शकले नाहीत.

9 व्या पंचवार्षिक योजनेत (1997-2002) औद्योगिक वाढ.

9 व्या पंचवार्षिक योजनेत 8 टक्के विकास दराचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले होते. मात्र, प्रत्यक्षात विकासदर केवळ ५ टक्के होता. लक्षित विकास दर गाठण्यात सर्व उपक्षेत्रे सपशेल अपयशी ठरली. त्यामुळे औद्योगिक क्षेत्राशी संबंधित 9 वी योजना अयशस्वी ठरली. 9 व्या योजनेतील खराब विकास कामगिरीचे स्पष्टीकरण देताना, 10 व्या पंचवार्षिक योजनेच्या दस्तऐवजात असे म्हटले आहे की:

“औद्योगिक मंदी व्यापक आहे, सर्व व्यापक क्षेत्रांचा समावेश आहे, उदा. उत्पादन, वीज आणि खाणकाम आणि भांडवली वस्तू, मध्यवर्ती वस्तू आणि ग्राहकोपयोगी वस्तू (टिकाऊ आणि नॉन-टिकाऊ दोन्ही) सारख्या अंतिम वापरावर आधारित गट. देशांतर्गत आणि जागतिक मागणीतील मंदावलेली घसरण हे औद्योगिक वाढीस अडथळा आणणारे प्रमुख घटक असल्याचे दिसून आले. आणखी एक प्रमुख कारण म्हणजे खाजगी क्षेत्राकडून गुंतवणुकीत झालेली घट हे होय.

जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या संथ वाढीमुळे उत्पादन निर्यात कमी होण्यास हातभार लागला. 9 व्या योजनेत सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणुकीत घट झाली आणि ही कमतरता खाजगी क्षेत्राने भरून काढली नाही. परिणामी 9 वी योजना आपला उद्दिष्टित औद्योगिक विकास दर गाठण्यात अपयशी ठरली.

9 व्या पंचवार्षिक योजनेत औद्योगिक क्षेत्राच्या खराब कामगिरीची कारणे एकीकडे मागणी आणि पुरवठ्यातील अडथळे आणि दुसरीकडे संरचनात्मक घटकांना कारणीभूत ठरू शकतात. या काळात गुंतवणूक आणि उपभोग मागणी दोन्ही कमी होती. राजकीय अस्थिरता, वाढती राजकोषीय तूट आणि चढे व्याजदर यांमुळे वास्तविक गुंतवणूक ठप्प झाली होती. या काळात आर्थिक सुधारणांच्या प्रक्रियेला वेग आला. खराब कृषी वाढीमुळे केवळ औद्योगिक मंदी वाढली. जागतिक मंदीमुळे निर्यातीची मागणी कमी झाली. पुरवठ्याच्या बाजूने, गरीब ग्रामीण पायाभूत सुविधा, महत्त्वाच्या कृषी साधनांची विकृत किंमत, 1997-98 मधील आशियाई आर्थिक संकट, 1998-99 मधील आर्थिक निर्बंध आणि 1999-2001 या कालावधीत तेलाच्या वाढत्या किमती यासारख्या घटकांमुळे औद्योगिक क्षेत्राची कामगिरी खराब झाली. रचनात्मक घटक जसे की वाढती स्पर्धा, औद्योगिक संयोजन आणि सुधारणा कार्यक्रमांमुळे झालेल्या स्थूल आर्थिक बदलांना भारतीय उद्योगांचा मंद प्रतिसाद, खराब वाहतूक आणि दळणवळण प्रणाली, कमी औद्योगिक उत्पादकता, कालबाह्य तंत्रज्ञान आणि कामगार बाजारातील कठोरता यामुळे खराब कामगिरीला आणखी हातभार लागला.

10 व्या पंचवार्षिक योजनेत (2002-2007) औद्योगिक वाढ.

9 व्या योजनेच्या आकडेवारीच्या तुलनेत औद्योगिक विकास दरात लक्षणीय सुधारणा झाल्याचे आकडे दर्शवतात. 10 व्या योजनेत एकूण औद्योगिक विकास दर 10 टक्क्यांच्या लक्षित विकास दराच्या तुलनेत 8.7 टक्के होता. 10 व्या योजनेच्या अंतिम वर्षात औद्योगिक विकास दर 12.9 टक्के होता. १९९५-९६ नंतरची ही सर्वाधिक वाढ

होती. संपूर्ण योजना कालावधीत, औद्योगिक विकास दराने गती घेतली आणि 2002-03 मधील 5.7 टक्क्यांवरून 2003-04 मध्ये 7 टक्क्यांपर्यंत आणि 2004-05 आणि 2005-06 मध्ये अनुक्रमे 8.4 आणि 8.2 टक्क्यांपर्यंत स्थिर सुधारणा दर्शविली.

या काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेत झालेल्या संरचनात्मक बदलांमुळे 10 व्या योजनेच्या काळात चांगली कामगिरी झाली. देशांतर्गत बचत दर 2000-01 मध्ये 23.5 टक्क्यांवरून 2007-08 मध्ये 37.7 टक्क्यांपर्यंत वाढला. परिणामी गुंतवणुकीचा दरही वाढला. निर्यात क्षेत्राने चांगली कामगिरी केली आणि व्यापार-अधिक्य अदृश्य येणी म्हणजे उत्पन्नाचे स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाशीगुणोत्तर 2000-01 मधील 16.9 टक्क्यांवरून 2007-08 मध्ये 33.2 टक्क्यांपर्यंत वाढले. आर्थिक सखोलता आली आणि हे बँक मालमत्ता/ स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या गुणोत्तरामध्ये दिसून आले जे विचाराधीन कालावधीत 48 टक्क्यांवरून 80 टक्क्यांपर्यंत वाढले. चलनवाढीचा दर व्यवस्थित होता आणि परिणामी या काळात व्याजदर कमी होता. कमी व्याजदरांमुळे राजकोषीय एकत्रीकरण, औद्योगिक स्पर्धात्मकता आणि किरकोळ कर्जामध्ये तीव्र वाढ झाली.

11 व्या पंचवार्षिक योजनेत (2007-12) औद्योगिक वाढ

11 व्या पंचवार्षिक योजनेत (2007-2012) 10 टक्के वार्षिक विकास दराचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे. पायाभूत सुविधांचा तुटवडा भरून काढला तरच लक्षित विकास दर साध्य होईल. औद्योगिक विकासाचा उच्च दर गाठण्यासाठी वीज उत्पादनात लक्षणीय सुधारणा करणे आवश्यक आहे. औद्योगिक विकासाला गती देण्यासाठी गुंतवणुकीद्वारे क्षमता विस्तार आवश्यक होता. वाढत्या देशांतर्गत बचत दर आणि थेट विदेशी गुंतवणुकीचा ओघ यामुळे आवश्यक गुंतवणूक होणे अपेक्षित होते. शाश्वत आर्थिक वाढ, वित्तीय एकत्रीकरण आणि सक्षम वातावरणामुळे उद्योगातील क्षमता विस्ताराला प्रोत्साहन मिळेल आणि उच्च वाढ कायम राहील अशी अपेक्षा होती.

11 व्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत (2007-12), भारतातील औद्योगिक वाढीत मोठ्या प्रमाणावर चढ-उतार झाला. आणि वार्षिक 10% च्या लक्षित विकास दराच्या तुलनेत सरासरी विकास दर केवळ 7.5% होता. 2008-09 च्या जागतिक आर्थिक संकटाचा हा स्पष्ट परिणाम होता. उद्योगाचा विकास दर 2007-08 मध्ये 8.5% होता आणि त्यानंतरच्या वर्षात तो 2008-09 मध्ये 2.8% पर्यंत खाली आला. औद्योगिक विकास दर 2009-10 मध्ये 10.4% आणि 2010-11 मध्ये 8.2% वर आला. तथापि, 11 व्या योजनेच्या अंतिम वर्षात ते पुन्हा एकदा झपाट्याने 2.9% पर्यंत खाली आले. अमेरिका आणि युरोपीय देशांमधील कमकुवत आर्थिक पुनर्प्राप्ती आणि भारतातील खराब व्यावसायिक आत्मविश्वास यांचा 2011-12 मध्ये औद्योगिक क्षेत्राच्या वाढीवर परिणाम झाला.

12 व्या पंचवार्षिक योजनेत (2012-17) औद्योगिक वाढ. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या नेतृत्वाखालील UPA2 सरकारने 12 व्या योजनेची कल्पना केली होती. वार्षिक विकास

दराचे उद्दिष्ट 10 टक्के ठेवण्यात आले आणि 12 व्या योजनेत रुपये 377,302 कोटी रुपये करण्यात आले. 12 व्या योजनेच्या काळात भारतातील औद्योगिक विकास ही आपत्ती होती. 12 व्या योजनेचे पहिले वर्ष 2012-13 मध्ये 1.12 टक्के वाढ नोंदवली गेली. पुढच्या वर्षी औद्योगिक आकुंचन 0.12 टक्क्यांनी दिसले आणि म्हणूनच 2012-13 हे वर्ष औद्योगिक मंदीचे वर्ष होते. त्यानंतरच्या दोन वर्षांत औद्योगिक विकास दर अनुक्रमे केवळ 2.85 आणि 2.37 टक्के होता. अशाप्रकारे 2012-16 या चार वर्षांच्या कालावधीत उद्योगांच्या वार्षिक वाढीचा दर 10 टक्के प्रतिवर्षाच्या लक्षित विकास दराच्या तुलनेत केवळ 1.6 टक्के होता. 2016-17 मध्ये जे 12 व्या योजनेचे अंतिम वर्ष होते, औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक तयार करण्यासाठी आधारभूत वर्ष 2011-12 मध्ये बदलले. बेस-इफेक्टचा परिणाम म्हणून, 12 व्या योजनेच्या कालावधीसाठी औद्योगिक विकास दर पहिल्या दोन वर्षांत 3.3 टक्के आणि तिसऱ्या वर्षी चार टक्के, चौथ्या वर्षी पुन्हा 3.3 टक्के आणि 4.62 टक्के अशी किरकोळ सुधारणा झाली. परिणामी, 12 व्या योजना कालावधीतील सरासरी वाढीमध्ये काही सुधारणा दिसून आली आहे जी मागील आधारभूत वर्षाच्या आधारे 1.6% वरून नवीन आधार वर्षाच्या आकडेवारीनुसार 4.2% झाली आहे. फरक स्पष्टपणे वरवरचा होता आणि वास्तविक विकास दराचे आकडे स्पष्टपणे खूपच खराब होते.

2014 च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत इंदिरा काँग्रेस हरली आणि केंद्रात नवीन सरकार भारतीय जनता पक्षाच्या नेतृत्वाखालील राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीने (NDA) स्थापन केले. नवीन सरकारने नियोजित आर्थिक विकासाची कल्पना सोडून दिली आणि म्हणून भारताच्या नियोजन आयोगासह पंचवार्षिक योजनेची जागा 01 जानेवारी 2015 रोजी नव्याने स्थापन झालेल्या NITI आयोग किंवा नॅशनल इन्स्टिट्यूशन फॉर ट्रान्सफॉर्मिंग इंडिया कमिशनने घेतली.

तक्ता ५.८ - भारतातील औद्योगिक उत्पादन आणि विकास दर निर्देशांक 1991-92 to 2022-23					
वर्ष	खाण आणि खाणकर्म	निर्माणाधीन	वीज निर्मिती	सर्व साधारण	वृद्धीचा दर (%)
पायाभूत वर्ष 1980-81 = 100					
01	02	03	04	05	06
Weight	11.46	77.11	11.43	100	
1990-91	221.2	207.8	236.8	212.6	-
1991-92	222.5	206.2	257.0	213.9	0.62
1992-93	223.7	210.7	269.9	218.9	2.34
1993-94	231.5	223.5	290.0	232.0	5.99
Base Year 1993-94 = 100					
Weight	10.47	79.36	10.17	100	
1994-95	109.8	109.1	108.5	109.1	9.1
1995-96	120.5	124.5	117.3	123.3	13.02
1996-97	118.2	133.6	122.0	130.8	6.08

1997-98	126.4	142.5	130.0	139.5	6.65
1998-99	125.4	148.8	138.4	145.2	4.09
1999-2000	126.7	159.4	148.5	154.9	6.68
2000-01	130.3	167.9	154.4	162.5	4.90
2001-02	131.9	172.7	159.2	167.0	2.77
2002-03	139.6	183.1	164.3	176.6	5.75
2003-04	146.9	196.6	172.6	189.0	7.02
2004-05	153.4	222.5	181.5	211.1	11.70
Base Year 2004-05 = 100					
Weight	14.16	75.53	10.32	100	
2005-06	102.3	110.3	105.2	108.6	8.6
2006-07	107.6	126.8	112.8	122.6	12.9
2007-08	112.5	150.1	120.0	141.7	15.58
2008-09	115.4	153.8	123.3	145.2	2.47
2009-10	124.5	161.3	130.8	152.9	5.30
2010-11	131.0	175.7	138.0	165.5	8.24
2011-12	128.5	181.0	149.3	170.3	2.90
2012-13	125.5	183.3	155.2	172.2	1.12
2013-14	124.7	181.9	164.7	172.0	-0.12
2014-15	126.5	186.1	178.6	176.9	2.85
2015-16	129.3	189.8	188.7	181.1	2.37
Base Year 2011-12 = 100					
Weight	14.37	77.63	7.99	100	
2012-13	94.7	104.8	104.0	103.3	3.3
2013-14	94.6	108.6	110.3	106.7	3.3
2014-15	93.3	112.7	126.6	111.0	4.03
2015-16	97.3	115.9	133.8	114.7	3.33
2016-17	102.5	121.0	141.6	120.0	4.62
2017-18	104.9	126.6	149.2	125.3	4.42
2018-19	107.9	131.5	156.9	130.1	3.83
2019-20	109.6	129.6	158.4	129.0	-0.84
2020-21	101.0	117.2	157.6	118.1	-8.45
2021-22	113.3	131.0	170.1	131.6	11.43
2022-23	119.9	137.1	185.2	138.5	5.24
Source: T28, p69, Handbook of Statistics of Indian Economy, 2022-23, 25 th Edition, Reserve Bank of India. column 6 has been computed from column 5.					

2017-23 या कालावधीत औद्योगिक वाढ.

उद्योग व परकीय प्रत्यक्ष
गुंतवणूक

औद्योगिक विकास दर 2017-18 मध्ये 4.4% आणि 2018-19 मध्ये 3.8% होता. वर्ष 2019-20 मध्ये, औद्योगिक विकास दर नकारात्मक 0.8% होता आणि कोविड-19 महामारीच्या पार्श्वभूमीवर, 2020-21 मध्ये औद्योगिक विकास दर उणे 8.4% पर्यंत घसरला. 2021-22 मध्ये 11.4% पर्यंत तीव्र पुनर्प्राप्ती झाली. तथापि, 2022-23 मध्ये औद्योगिक वाढ केवळ 5.5% होती.

भारत सरकारने आत्मनिर्भर भारत मोहीम तीन टप्प्यांत सुरू केली. पहिल्या टप्प्यात, औद्योगिक वाढ पुनरुज्जीवित करण्यासाठी खालील उपाययोजना जाहीर केल्या होत्या:

1. **एमएसएमईंना मदत आणि पत सहाय्य** - व्यवसाय आणि सीमांत, लघु आणि मध्यम प्रकल्पासाठी रुपये तीन ट्रिलियन अनुषंगिक मुक्त स्वयंचलित कर्जाची घोषणा करण्यात आली. तणावग्रस्त सीमांत, लघु आणि मध्यम प्रकल्पासाठी रु.0.2 ट्रिलियन गौण कर्जाची घोषणा करण्यात आली. सीमांत, लघु आणि मध्यम प्रकल्पफंडद्वारे रु.0.5 ट्रिलियन समभाग वितरीत करून मदत करण्यात आली. सीमांत, लघु आणि मध्यम प्रकल्प वरील गुंतवणुकीची मर्यादा वाढवली आणि उत्पादन आणि सेवा क्षेत्रातील फरक काढून टाकला. मेक इन इंडिया उपक्रम आणि सीमांत, लघु आणि मध्यम प्रकल्पाला समर्थन देण्यासाठी 200 कोटी रुपयांपेक्षा कमी किमतीच्या वस्तू आणि सेवांच्या सरकारी खरेदीमध्ये जागतिक निविदांना परवानगी देण्यात आली नाही. देशभरातील ८.२ लाख छोट्या व्यवसायांना प्राप्तिकर परतावा जारी करण्यात आला. **MUDRA**-शिशू कर्जासाठी 02 टक्के व्याज सवलत देण्यात आली. दिवाळखोरी आणि दिवाळखोरी संहिता (**IBC**) सीमांत, लघु आणि मध्यम प्रकल्पाचा **s** साठी अनुकूल करण्यात आली.
2. **DISCOM** साठी म्हणजे **Distribution Companies** साठी रुपये 0.9 ट्रिलियन रोखता मदतीची घोषणा करण्यात आली.
3. रिअल इस्टेट प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी **RERA** अंतर्गत रिअल इस्टेट क्षेत्राला दिलासा देण्यात आला.
4. आत्मनिर्भर भारतासाठी नवीन सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम धोरण जाहीर करण्यात आले.

दुसऱ्या टप्प्यात, रस्ते वाहतूक मंत्रालय आणि संरक्षण मंत्रालयाला अतिरिक्त भांडवली खर्च म्हणून रु. 0.25 ट्रिलियन प्रदान करण्यात आले. तिसऱ्या टप्प्यात, उत्पादन क्षेत्रासाठी रु. 1.46 ट्रिलियन उत्पादनाशी निगडित प्रोत्साहन योजना (उत्पादनाशी संबंधित प्रोत्साहन) जाहीर करण्यात आली. प्रधानमंत्री आवास योजनेसाठी 0.18 ट्रिलियन रुपयांची घोषणा करण्यात आली. पायाभूत सेवा वित्त पुरवठ्यासाठी रु.1.1 ट्रिलियन वाटप करण्यात आले.

2020-21 आणि त्यानंतरच्या काळात या उपाययोजनांची घोषणा आणि अंमलबजावणी होत असताना, वीज उत्पादन वगळता उद्योगाच्या सर्व उपक्षेत्रांनी नकारात्मक वाढ नोंदवली. परिणामी, औद्योगिक क्षेत्राने 2020-21 मध्ये 8.4% ची नकारात्मक वाढ पाहिली. उपरोक्त उपायांचा परिणाम केवळ त्यानंतरच्या वर्षातच दिसून आला आणि वर्ष 2021-22 मध्ये, औद्योगिक क्षेत्राने 11.4% च्या प्रभावी विकास दराने उसळी घेतली.

रशिया-युक्रेन संघर्षामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर निर्माण झालेल्या चलनवाढीच्या दबावामुळे 2022-23 मध्ये औद्योगिक विकास दर केवळ 5.24% पर्यंत घसरला. युक्रेनमधील युद्धाच्या परिणामी खाद्यतेल, कच्चे तेल, खते आणि अन्नधान्याच्या किमती झपाट्याने वाढल्या. प्रगत अर्थव्यवस्थांमध्ये उच्च चलनवाढ आणि वाढत्या व्याजदरामुळे भारतातील औद्योगिक निर्यात कमी होण्यास हातभार लागला. भारतीय औषधनिर्माण उद्योगाने महामारीनंतरच्या वर्षात औद्योगिक विकासाच्या पुनरुज्जीवनात महत्वाची भूमिका बजावली. भारतीय औषधनिर्माण उद्योग उत्पादनाच्या बाबतीत जगात तिसरा आणि मूल्याच्या बाबतीत 14 व्या क्रमांकावर आहे. जेनेरिक औषधांच्या जागतिक पुरवठ्यामध्ये त्याचा 20 टक्के वाटा आहे आणि जगातील लसींच्या पुरवठ्यात 60 टक्के बाजारपेठ आहे. 2020-21 मध्ये औषधनिर्माण उद्योगाची निर्यात 21 टक्क्यांनी वाढली आणि 2021-22 च्या पहिल्या सहामाहीत 22 टक्के वाढीसह वाढीचा वेग कायम राहिला. तथापि, वर वर्णन केलेल्या कारणांमुळे आणि साथीच्या वर्षाच्या आधारभूत परिणामामुळे औद्योगिक क्षेत्र 2022-23 मध्ये साध्य झालेला विकास दर टिकवून ठेवू शकला नाही.

रोगनिदान

चौथी औद्योगिक क्रांती (इंडस्ट्री 4.0) विकसित जगामध्ये सुरू आहे आणि भारतीय उद्योग मोठ्या प्रमाणावर चर्चेत आहे. इंडस्ट्री 4.0 नवीन तंत्रज्ञान जसे की क्लाउड कॉम्प्युटिंग, इंटरनेट ऑफ थिंग्ज, मशीन लर्निंग, कृत्रिम शिक्षण आणि उत्पादन प्रक्रियेत ब्लॉकचेन समाकलित करते, ज्यामुळे मूल्य शृंखलेत कार्यक्षमतेत योगदान होते. भारत सरकारला या वस्तुस्थितीची चांगली जाणीव आहे आणि इंडस्ट्री 4.0 ला भारतीय उद्योगाशी जोडण्यासाठी सक्षम वातावरण निर्माण करण्याचा प्रयत्न करत आहे. अवजड उद्योग आणि सार्वजनिक उपक्रम मंत्रालयाच्या अंतर्गत **SAMARTH** (स्मार्ट अँडव्हान्स्ड मॅन्युफॅक्चरिंग आणि रॅपिड ट्रान्सफॉर्मेशन हब्स) उद्योग भारत 4.0 सारख्या सरकारी उपक्रमाचा उद्देश उत्पादन क्षेत्रासाठी तांत्रिक उपायांना प्रोत्साहन देणे आहे. सन 2018 मध्ये भारतातील चौथ्या औद्योगिक क्रांती केंद्राची स्थापना हे देखील याच दिशेने एक पाऊल आहे.

युनायटेड स्टेट्स आणि युरोपमध्ये चलनवाढीचा दर कमी होण्याची शक्यता आहे. युक्रेनमधील सतत युद्ध आणि गाझा पट्टीमध्ये सुरू असलेले युद्ध असूनही भारताची औद्योगिक स्थिती सकारात्मक दिसत आहे. 2023-24 या वर्षात उत्पादन क्षेत्रातील वाढती क्षमता वापर, आंतरराष्ट्रीय वस्तूंच्या किमती घसरणे आणि औद्योगिक पत वाढणे

हे औद्योगिक क्षेत्रासाठी चांगले संकेत आहेत. उत्पादनाशी निगडीत प्रोत्साहनयोजनेमुळे निर्यातीला चालना मिळेल, आयात कमी होईल आणि रोजगार निर्मिती होईल. तथापि, विशेषतः चीनमध्ये साथीची परिस्थिती संपलेली नाही आणि कोविड-19 चे नवीन रूपे भारत आणि इतर देशांमध्ये वेळोवेळी डोके वर काढत आहेत.

५.७ औद्योगिक आजारपण

आजारी औद्योगिक कंपनी (विशेष तरतुदी) अधिनियम, 1985 नुसार, एखादी औद्योगिक कंपनी किमान सात वर्षे नोंदणीकृत असल्यास, तिला चालू आणि मागील वर्षासाठी रोख तोटा सहन करावा लागला आणि तिची निव्वळ संपत्ती कमी झाली तर ती आजारी म्हणून परिभाषित केली गेली. एखाद्या औद्योगिक कंपनीची 50 टक्के किंवा त्याहून अधिक उच्च निव्वळ संपत्ती मागील पाच आर्थिक वर्षांमध्ये कमी झाल्यास सुरुवातीपासूनच आजारी अशी व्याख्या करण्यात आली होती. 1991 मध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यांनाही कायद्याच्या कक्षेत आणण्यात आले. 1992 मध्ये, कायद्यात सुधारणा करण्यात आली आणि लागोपाठ दोन वर्षे रोख तोटा हा निकष आजारी उद्योगाच्या व्याख्येतून वगळण्यात आला.

जर मागील लेखा वर्षात रोख तोटा झाला असेल आणि चालू लेखा वर्षात तोटा होत राहण्याची शक्यता असेल आणि 50 टक्के किंवा त्याहून अधिक गेल्या पाचपैकी कोणत्याही एकामध्ये त्याची निव्वळ संपत्ती कमी झाली असेल तर लहान प्रमाणावरील प्रकल्पाला आजारी मानले जाते. किंवा प्रकल्पाने व्याजाचे सलग चार हप्ते किंवा मुदत कर्जावरील मुद्दलाचे दोन अर्धवार्षिक हप्ते पूर्ण करण्यात सतत चूक केली आहे आणि बँकेच्या क्रेडिट मर्यादेच्या कार्यप्रणालीमध्ये सतत अनियमितता होते .

५.७.१ भारतातील औद्योगिक आजाराची कारणे

औद्योगिक आजाराची कारणे बाह्य आणि अंतर्गत कारणांमध्ये विभागली जातात. बाह्य कारणांमध्ये वीज कपात, मागणीचा अभाव, साधनांचा अनियमित पुरवठा, बदलणारी सरकारी धोरणे इत्यादी घटकांचा समावेश होतो. अंतर्गत कारणे उत्पादन, वित्त, व्यवस्थापन इत्यादी समस्यांशी संबंधित असतात.

बाह्य कारणे

वीजकपात

भारतातील विजेचे उत्पादन हे विजेच्या मागणीपेक्षा कमी आहे. त्यामुळे नॉन-मेट्रो शहरे, शहरे आणि गावांमध्ये वीज खंडित होणे सामान्य आहे. नियमित वीज कपातीमुळे उत्पादन वेळेत होणारे नुकसान हे भारतातील औद्योगिक आजाराचे एक महत्वाचे कारण आहे. उत्पादन प्रकल्प अनेक शिफ्टमध्ये काम करू शकत नाहीत आणि एकाच शिफ्टमध्येही त्यांना वीजपुरवठा खंडित होतो ज्यामुळे उत्पादन कमी होते.

साधनांचा अनियमित पुरवठा

दुर्मिळ कच्च्या मालाचा पुरवठा अनियमित आहे. अशा कच्च्या मालावर अवलंबून असलेले प्रकल्प आवश्यक प्रमाणात उपलब्ध न झाल्यास प्रभावित होतील. इतर देशांमधून आयात केलेली मध्यस्थ उत्पादने वेळेवर पोहोचू शकत नाहीत किंवा

तुमच्याकडे खरेदीसाठी पैसे असले तरीही उपलब्ध नसतील. वाहतुकीतील अडथळे देखील अत्यावश्यक साधनांचा पुरवठा विस्कळीत करू शकतात आणि औद्योगिक प्रकल्पाच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम करू शकतात.

मागणीचा अभाव

मंदीच्या काळात औद्योगिक वस्तूंची मागणीही कमी होते आणि मंदी अधिक काळ राहिल्यास त्याचा औद्योगिक घटकाच्या कामगिरीवर परिणाम होतो. घटती मागणी आणि वाढती साठा हे औद्योगिक घटकांसाठी चिंतेचे मोठे कारण असू शकते.

पत पुरवठ्याची उपलब्धता नसणे

चलनवाढीच्या परिस्थितीत, मध्यवर्ती बँक लोकप्रिय आर्थिक धोरणाचे पालन करू शकते ज्यामुळे व्याजदरात वाढ होते आणि पतपुरवठा कमी होतो. ग्राहक कर्जावरील व्याजदर मोठ्या प्रमाणात वाढू शकतात ज्यामुळे ग्राहक कर्जाच्या मागणीवर परिणाम होतो. ग्राहकोपयोगी वस्तू आणि मोटार कारची मागणी ग्राहक कर्जाच्या स्वस्त उपलब्धतेवर अवलंबून असते.

सरकारी धोरणात बदल

आयात, निर्यात, कर आकारणी इत्यादींसंबंधीच्या सरकारी धोरणातील अनपेक्षित बदलांचाही औद्योगिक घटकांच्या कामगिरीवर परिणाम होतो.

अंतर्गत कारणे

सदोष नियोजन

औद्योगिक प्रकल्पाचे चुकीचे स्थान हे सदोष नियोजनाचे उदाहरण आहे. जर प्रकल्पासाठी लागणारी आवश्यक साधने सहज उपलब्ध होत नसतील किंवा उच्च वाहतूक खर्च, मजूर खर्च आणि कच्च्या मालाच्या किंमतीमुळे उत्पादन खर्च जास्त असेल तर प्रकल्प कमी स्पर्धात्मक असेल. यशस्वी विक्री आणि नफा सुनिश्चित करण्यासाठी उत्पादित केलेल्या उत्पादनांच्या बाजारातील मागणीचे आगाऊ विश्लेषण केले पाहिजे. मागणीच्या अंदाजाची अनुपस्थिती हे सदोष नियोजनाचे आणखी एक उदाहरण आहे. त्यामुळे सदोष नियोजनामुळे नुकसान होऊ शकते आणि आजारपण येऊ शकते.

सदोष प्रकल्प आणि यंत्रसामग्री

जर सिद्ध आणि अनुभवी व्यावसायिक कंपनीमध्ये कार्यरत नसतील तर, स्थापित केलेले प्रकल्प आणि यंत्रसामग्री समस्यांमध्ये येऊ शकते. काही समस्या अंगभूत असू शकतात आणि काही प्रत्यक्ष कृतीदरम्यान येऊ शकतात. यामुळे उत्पादन प्रक्रिया वेळखाऊ बनते आणि उत्पादन मात्र कमी होते. पुढे, तंत्रज्ञानाच्या अयोग्य निवडीमुळे कार्यकारी अकार्यक्षमता आणि नुकसान देखील होऊ शकते.

आर्थिक अडचणी

औद्योगिक प्रकल्प सार्वजनिक किंवा खाजगीरित्या भांडवलाचे समभाग वाढवण्यासारख्या आर्थिक समस्यांना तोंड देऊ शकतात. त्यांना बँकांकडून खेळते भांडवल उभारण्याची समस्या देखील भेडसावू शकते. वित्तीय संस्था आणि उत्पादन

संस्थेच्या भागभांडवलात योगदान देणाऱ्या व्यक्तींचा समावेश असलेली संस्थात्मक यंत्रणा सहाय्यक नसल्यास, उत्पादन संस्थेसाठी तिचे कार्य टिकवणे कठीण होईल.

उद्योग व परकीय प्रत्यक्ष
गुंतवणूक

उद्योजक मर्यादा

उद्योजक जन्माला येतात आणि उद्योजक तयार होतात. प्रत्येकजण यशस्वी उद्योजक होऊ शकत नाही. उद्योजकीय कौशल्य नसलेल्या व्यक्ती कंपनी स्थापन करू शकतात आणि शेवटी खराब कौशल्यामुळे अयशस्वी होऊ शकतात.

व्यवस्थापन समस्या

व्यवसायात यशस्वी होण्यासाठी व्यवस्थापकीय कौशल्य आणि कार्यात्मक विशेषीकरण आवश्यक आहे. एकल मालकी संस्था आणि भागीदारी संस्थांमध्ये त्यांच्या उत्पादन संस्थेमध्ये तज्ञ व्यावसायिक व्यवस्थापक नसतील तर यामुळे व्यवस्थापकीय अकार्यक्षमता आणि तोट्याच्या समस्या निर्माण होतील.

कामगार समस्या

उत्पादन संस्थेमध्ये सुसंवादी कामगार व्यवस्थापन संबंध असणे आवश्यक आहे. अंतर्गत सुसंवाद प्रस्थापित करण्यासाठी, औद्योगिक संबंध आणि कर्मचारी व्यवस्थापन कौशल्ये आवश्यक आहेत. जर ही कौशल्ये मालकांमध्ये किंवा उत्पादन संस्थेमध्ये नियुक्त केलेल्या व्यवस्थापनामध्ये नसतील तर, फर्मला कामगार समस्यांचा सामना करावा लागू शकतो जो संप, गो-स्लो इत्यादी स्वरूपात प्रकट होऊ शकतो. औद्योगिक विवाद हे औद्योगिक आजाराचे एक महत्वाचे कारण आहे. भारत.

५.७.२ भारतातील औद्योगिक आजारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी उपाययोजना

भारतातील औद्योगिक आजारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी अवलंबण्यात आलेले उपाय खालीलप्रमाणे आहेत.

इंडस्ट्रियल इन्व्हेस्टमेंट बँक ऑफ इंडिया (IIBI)

आजारी औद्योगिक घटकांचे पुनरुज्जीवन आणि पुनर्वसन करण्यासाठी, भारत सरकारने **IRCI** म्हणजे भारतीय औद्योगिक पुनर्निर्माण महामंडळाची स्थापना केली. **IRCI** ला आजारी औद्योगिक संस्थांना आर्थिक, व्यवस्थापकीय आणि तांत्रिक सहाय्य प्रदान करणे आणि आजारी औद्योगिक संस्थांचे एकत्रीकरण, विलीनीकरण इत्यादीसाठी मर्चंट बँकिंग सेवा प्रदान करणे बंधनकारक होते. 1985 मध्ये, **IRCI** चे रूपांतर इंडस्ट्रियल रिकन्स्ट्रक्शन बँक ऑफ इंडिया (**IRBI**) मध्ये करण्यात आले आणि नंतर 1997 मध्ये, ती विकास वित्तीय संस्था म्हणून विकसित झाली आणि तिचे नाव इंडस्ट्रियल इन्व्हेस्टमेंट बँक ऑफ इंडिया लिमिटेड (**IIBI**) असे ठेवण्यात आले.

औद्योगिक आणि आर्थिक पुनर्रचना मंडळ (BIFR)

आजारी औद्योगिक कंपनी (विशेष तरतुदी) कायदा (**SICA**) म्हणजे आजारी औद्योगिक कंपनी कायदा 1985 अंतर्गत, सरकारने 1987 मध्ये औद्योगिक आणि आर्थिक पुनर्रचना मंडळाची स्थापना केली ज्यामुळे आजारी उद्योगांच्या संदर्भात आवश्यक असलेल्या प्रतिबंधात्मक, सुधारात्मक, उपचारात्मक आणि इतर उपायांचे निर्धारण केले जाईल. औद्योगिक प्रकल्प आणि निर्धारित उपायांच्या जलद अंमलबजावणीसाठी ज्या

औद्योगिक कंपन्यांची निव्वळ संपत्ती शून्य आहे आणि ज्यांची निव्वळ संपत्ती 50 टक्के किंवा त्याहून अधिक कमी झाली आहे त्यांनी अनुक्रमे कायद्याच्या कलम 15 आणि 23 अंतर्गत **BIFR** म्हणजे औद्योगिक आणि वित्तीय पुनर्रचना महामंडळ याकडे कलम 15 अंतर्गत प्राप्त झालेल्या संदर्भाची चौकशी करणे आवश्यक आहे. डिसेंबर 1991 मध्ये **SICA**च्या दुरुस्तीद्वारे सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम **BIFR** अंतर्गत आणले गेले. 2002 पर्यंत, **BIFR** ला **SICA** अंतर्गत 5675 संदर्भ प्राप्त झाले आहेत. त्यापैकी 552 पुनर्वसन योजनांना मंजूरी देण्यात आली असून 1057 कंपन्यांना बंद करण्याची शिफारस करण्यात आली आहे. अलिकडच्या वर्षात सरकारचे लक्ष पुनर्वसनाकडून दिवाळखोरीकडे वळले आहे.

व्यावसायिक बँका

व्यापारी बँकांनी आजारी औद्योगिक घटकांना अनेक सवलती दिल्या जसे की: अतिरिक्त खेळते भांडवल सुविधा देणे, कमी दराने व्याजाची वसुली करणे, व्याज भरण्यावर स्थगिती, खात्यांमधील थकबाकीचा काही भाग गोठवणे इत्यादी. त्यांनी एक आजारी औद्योगिक संस्था स्थापन केली. आजारी प्रकल्पाशी संबंधित माहितीसाठी क्लिअरिंग हाऊस म्हणजे संशोधन गृह म्हणून काम करण्यासाठी आणि सरकार, बँका, वित्तीय संस्था आणि इतर एजन्सी यांच्यातील समन्वयक म्हणून काम करण्यासाठी आरबीआयमधील उपक्रम सेल. बँका, राज्य सरकारे, केंद्र आणि राज्य स्तरावरील वित्तीय संस्था आणि इतर एजन्सी यांच्यात उत्तम समन्वय साधण्यासाठी त्यांनी रिझर्व बँक ऑफ इंडियाच्या बँकिंग कार्यप्रणाली आणि डेव्हलपमेंट विभागाच्या सर्व प्रादेशिक कार्यालयांमध्ये राज्यस्तरीय आंतरसंस्था समित्यांची स्थापना केली.

सरकारी मार्गदर्शक तत्त्वे

सरकारच्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार, प्रशासकीय मंत्रालयांना त्यांच्या कार्यभारात औद्योगिक क्षेत्रात आजार झाल्यास प्रतिबंध आणि उपचारात्मक कारवाईची जबाबदारी देण्यात आली होती. मंत्र्यांनी आजाराचे निरीक्षण करणे आणि आजारी प्रकल्पाच्या पुनरुज्जीवन आणि पुनर्वसनासाठी समन्वय साधणे आवश्यक होते. कोणत्याही हस्तक्षेपाशिवाय आजारी प्रकल्पाच्या पुनरुज्जीवनासाठी सरकारकडून काही सवलती देण्यात आल्या होत्या. 1982 मध्ये, लघु क्षेत्रातील आजारी घटकांना मार्जिन मनीची तरतूद करण्यासाठी एक योजना सुरू करण्यात आली ज्यामुळे त्यांना पुनरुज्जीवन योजना लागू करण्यासाठी बँका आणि वित्तीय संस्थांकडून निधी मिळू शकेल.

कामगारांसाठी एक्झिट पॉलिसी/ निर्गमन धोरण आणि सुरक्षा जाळे

एक्झिट पॉलिसी किंवा निर्गमन धोरण ही स्पर्धात्मक वातावरणाच्या उदयाची अट आहे की बाजारात कंपन्यांच्या प्रवेश आणि बाहेर पडण्यासाठी कोणतेही अडथळे नाहीत. उद्योगातून मुक्त प्रवेश आणि मुक्त निर्गमन असावे. विशेषतः, जेव्हा एखादी कंपनी तोटा करत असते, तेव्हा तिला अंशतः किंवा पूर्णपणे बाहेर पडण्याचे स्वातंत्र्य असले पाहिजे जेणेकरून संसाधने त्यांच्या पुढील सर्वोत्तम पर्यायी वापरासाठी पुन्हा वाटप करता येतील. पीडी हजेला यांच्या मते, तीन व्यापक परिस्थिती एक्झिट पॉलिसीशी किंवा निर्गमन धोरणाशी संबंधित असू शकतात. आजारपणाची परिस्थिती आणि आर्थिक

व्यवहार्यतेचा अभाव ही पहिली परिस्थिती असू शकते. आधुनिकीकरण ही काळाची गरज असलेली परिस्थिती ही दुसरी परिस्थिती असू शकते. तिसऱ्या स्थितीत, कंपनी तंत्रज्ञान आणि उत्पादन पद्धतींमध्ये लक्षणीय सुधारणा घडवून आणण्याच्या स्थितीत असू शकते. दुसऱ्या आणि तिसऱ्या परिस्थितीत, उत्पादनसंस्थाबाहेर पडण्यापेक्षा अधिक पुनर्रचना करू शकते तर तिसऱ्या परिस्थितीत, ती पुनर्रचना करण्याऐवजी बाहेर पडू शकते. या सर्व परिस्थितींमध्ये, श्रमातून बाहेर पडणे अपरिहार्य आहे आणि बाहेर पडण्याची मर्यादा

पुनर्रचनेच्या प्रकारावर अवलंबून असेल. पुनर्रचनेच्या संदर्भात श्रमातून बाहेर पडणे वेगवेगळ्या परिस्थितीत वेगवेगळे स्वरूप धारण करेल. हे म्हणजे कामगारांना कामावरून काढून टाकणे असू शकते ज्यामध्ये कामगारांची छाटणी केली जात नाही परंतु त्यांना अल्प कालावधीसाठी बेरोजगार केले जाते. तर्कशुद्धीकरण किंवा तांत्रिक सुधारणांमुळे ते छाटले जाऊ शकते. औद्योगिक प्रकल्प बंद झाल्यामुळे ते बाहेर पडू शकते. भारतात, निर्गमन धोरण हे पुनर्रचनेच्या सुनियोजित कार्यक्रमाचा परिणाम आहे आणि म्हणूनच निर्गमन धोरणाच्या अंमलबजावणीच्या परिणामी मजुरांची लक्षणीय निर्गमन होईल. (संदर्भ. पी-३८-३९, पीडी हजेला, कॉमन वेल्थ पब्लिशर्स, १९९८ द्वारे भारतात कामगार पुनर्रचना)

कामगार बाजार सुधारणांचा भाग म्हणून एक्झिट पॉलिसीची भारतामध्ये 'हायर अँड फायर' धोरणासाठी भत्ता देण्याची मागणी केली जाते. सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम आणि सरकारी विभागांमध्ये जास्त कर्मचारी आहेत. या उपक्रमांची नफा आणि कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी कर्मचारी संख्या कमी करण्याची गरज आहे. एक्झिट पॉलिसी आणण्याचा प्रस्ताव सप्टेंबर १९९१ मध्ये तयार करण्यात आला. जागतिक बँक आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी सरकारांवर कामगार बाजार सुधारणा आणण्यासाठी दबाव आणत आहेत जेणेकरून रोजगार देणारे कामगारांना एका प्रकल्पामधून दुसऱ्या प्रकल्पामध्ये मध्ये स्थलांतरित करू शकतील आणि अतिरिक्त श्रम कमी करू शकतील. असा अंदाज आहे की सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील सुमारे ४५ लाख कामगार आजारी प्रकल्पामध्ये कार्यरत आहेत. यापैकी ४.१ लाख कामगार आजारी सार्वजनिक क्षेत्रातील प्रकल्पा मध्ये कार्यरत आहेत. निर्गमन धोरण मंजूर केल्याने हे कामगार बेरोजगार होतील. मोठ्या संख्येने कंपन्यांनी स्वेच्छानिवृत्ती योजना सुरू केल्या आहेत. बिझनेस स्टँडर्ड रिसर्च ब्युरोच्या अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की २३ उत्पादन कंपन्यांनी १९९८-९९ च्या तुलनेत २०००-०१ मध्ये ४०,३३८ कामगारांची कपात केली. १९९८-९९ मध्ये २,५०,०७९ वरून, २०००-०१ मध्ये या कंपन्यांमधील कर्मचारी संख्या २,०९,६९१ पर्यंत घसरली. सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांनी तीन वर्षांच्या कालावधीत (१९९७-२०००) १,२०,००० नोकऱ्या कमी केल्या. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनीही स्वेच्छानिवृत्ती योजनांद्वारे कर्मचार्यांची संख्या एक लाखांहून अधिक कमी केली आहे.

कामगारांच्या छाटणीचे काम सोपे करण्याचे सरकारचे धोरण आहे. उदाहरणार्थ, २००१-०२ च्या त्यांच्या अर्थसंकल्पीय भाषणात, अर्थमंत्र्यांनी घोषित केले की औद्योगिक विवाद कायद्याच्या तरतुदीनुसार सरकारी परवानगीशिवाय कर्मचार्यांना कामावर घेण्याची आणि काढून टाकण्यासाठी मर्यादा जाहीर केली. सुरुवातीला १०० व्यक्तींना रोजगार

देणान्या प्रकल्पापासून ते अगदी 1000 कामगाराना रोजगार देणात कार्यरत असलेल्या प्रकल्पांचा समावेश होता. जर हा प्रस्ताव स्वीकारला गेला असता, तर कामगारांवर त्याचे गंभीर परिणाम झाले असते कारण संघटित कामगारांपैकी 75 टक्के कामगार 1000 पेक्षा कमी कामगार असलेल्या प्रकल्पामध्ये कार्यरत आहेत.

कामगारांसाठी सुरक्षा जाळे

1991 च्या नवीन आर्थिक धोरणाचा गेल्या 17 वर्षांमध्ये कामगारांवर विपरीत परिणाम झाला. कामगारांसाठी सुरक्षितता जाळे उपलब्ध करून देण्यासाठी, भारत सरकारने फेब्रुवारी 1992 मध्ये राष्ट्रीय नूतनीकरण निधीची स्थापना केली. राष्ट्रीय नूतनीकरण निधीची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे होती:

1. सध्याच्या क्षमतेचे आधुनिकीकरण आणि तांत्रिक सुधारणा आणि औद्योगिक पुनर्रचनेच्या परिणामी कर्मचाऱ्यांच्या पुनर्प्रशिक्षण आणि पुनर्नियुक्तीचा खर्च भरून काढण्यासाठी कंपन्यांना सहाय्य प्रदान करणे.
2. सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील औद्योगिक प्रकल्पाची पुनर्रचना किंवा बंद झाल्यामुळे प्रभावित झालेल्या कर्मचाऱ्यांना नुकसान भरपाईसाठी निधी उपलब्ध करून देणे
3. कामगारांसाठी सामाजिक सुरक्षा जाळे उपलब्ध करून देण्यासाठी संघटित आणि असंघटित क्षेत्रातील रोजगार निर्मिती योजनांसाठी निधी उपलब्ध करून देणे.

राष्ट्रीय ग्रामीण संघाच्या चे तीन घटक होते. ते खालीलप्रमाणे आहेत.

1. रोजगार निर्मिती निधी (EGF).
2. राष्ट्रीय नूतनीकरण अनुदान निधी (NRGF), आणि
3. कर्मचाऱ्यांसाठी विमा निधी (IFE).

संघटित आणि असंघटित अशा दोन्ही क्षेत्रात रोजगार निर्मिती योजनांसाठी संसाधने उपलब्ध करून देण्यासाठी रोजगार हमी निधीची स्थापना करण्यात आली. राष्ट्रीय नूतनीकरण अनुदान निधीची स्थापना स्वैच्छिक सेवानिवृत्ती योजनेतर्गत देयके हाताळण्यासाठी आणि सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील दोन्ही उद्योगांमधील मंजूर पुनर्वसन योजनांच्या परिणामी बंद/तर्कीकरणामुळे प्रभावित झालेल्या कामगारांना भरपाई देण्यासाठी करण्यात आली. कर्मचाऱ्यांसाठी विमा निधी भविष्यात कर्मचाऱ्यांच्या नुकसान भरपाईच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी स्थापन करण्यात आला. तथापि, राष्ट्रीय नूतनीकरण निधी अंतर्गत उपलब्ध निधीचा एक मोठा भाग छाटलेल्या कर्मचाऱ्यांना भरपाईसाठी वापरण्यात आला. निधी अंतर्गत खूप कमी प्रशिक्षण आणि पुनर्नियोजन होते. सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांमध्ये लागू करण्यात आलेला **VRS** ऐच्छिक निवृत्ती योजना उपक्रमाच्या फायद्यासाठी नव्हती. परंतु ज्यांनी पैसे घेतले आणि खाजगी क्षेत्रातील उद्योगांमध्ये सामील झाले अशा उच्च रोजगारक्षम व्यक्तींना फायदा झाला.

1998 मध्ये **VRS** ऐच्छिक निवृत्ती योजना पॅकेज अधिक आकर्षक करण्यात आले. भरपाईचा लाभ प्रत्येक पूर्ण वर्षाच्या सेवेसाठी 15 दिवसांच्या वेतनावरून 45 दिवसांपर्यंत वाढवण्यात आला. ज्यांनी 30 वर्षे सेवा पूर्ण केली आहे, त्यांच्यासाठी भरपाई पॅकेजमध्ये 60 महिन्यांचे वेतन समाविष्ट होते. अशाप्रकारे राष्ट्रीय ग्रामीण संघाच्या इतर दोन महत्वाच्या उद्दिष्टांची म्हणजे पुनर्प्रशिक्षण आणि पुनर्नियुक्ती याकडे लक्ष न देता सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांमधील कर्मचारी संख्या कमी करण्याच्या उद्देशाने सरकार एकलकोंडीने पाठपुरावा करत होते. योजनेची मर्यादा लक्षात आल्यानंतर, सरकारने देशाच्या विविध भागांमध्ये छाटलेल्या कामगारांचे समुपदेशन, पुनर्प्रशिक्षण आणि पुनर्नियुक्तीच्या उद्देशाने कर्मचारी संसाधन केंद्रे आणि कर्मचारी सहाय्य केंद्रे स्थापन केली. सन 2000 मध्ये राष्ट्रीय नूतनीकरण निधी रद्द करण्यात आला. सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांमधील छाटलेल्या कर्मचाऱ्यांना भरपाईसाठी सहाय्य एप्रिल 2001 पासून प्रशासकीय मंत्रालयांद्वारे प्रदान केले जाते आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांमधील कर्मचाऱ्यांचे पुन्हा प्रशिक्षण आणि पुनर्नियुक्तीची योजना आता सार्वजनिक उपक्रम विभागाद्वारे हाताळली जाते.

कामगारांसाठी सुरक्षा जाळे सुधारण्यासाठी उपाय

प्रो. पी.डी. हजेला यांनी त्वरीत कार्यवाही करण्यासाठी आणि कामगारांसाठी सुरक्षा जाळी अधिक प्रभावी करण्यासाठी सुचविलेल्या काही उपाययोजना खालीलप्रमाणे आहेत:

1. उत्पादन संस्थेची पुनर्रचना इतकी असू शकते की आधुनिकीकरण आणि तांत्रिक सुधारणांमुळे वाढलेली उत्पादकता वास्तविक वेतनात समतुल्य वाढ न करता कामगार शक्ती आत्मसात करू शकते.
2. पुन्हा प्रशिक्षणाला सर्वोच्च प्राधान्य दिले पाहिजे. नियोक्ते आणि सरकार या दोघांनीही पुनर्प्रशिक्षण प्रयत्नात उदारपणे योगदान दिले पाहिजे.
3. छाटणी केलेल्या कर्मचाऱ्यांना मोठे नुकसान भरपाई पॅकेज दिले जावे जेणेकरून ते वेगळे होणे आणि पुन्हा नोकरीच्या दरम्यानच्या काळात स्वतःची काळजी घेऊ शकतील. चांगल्या भरपाईची काळजी घेण्यासाठी सरकार जास्त परतावा असलेल्या ठेवींमध्ये छाटणी निधी ठेवू शकते.
4. स्वयंरोजगारासाठी व्यापक समुपदेशन प्रदान केले जावे.
5. ज्या ठिकाणी कामगारांची छाटणी केली जाते त्या ठिकाणी क्षेत्र विकास कार्यक्रम हाती घेतले जाऊ शकतात जेणेकरून पुनर्नियुक्ती जास्त विस्थापित न होता होईल आणि कामगारांच्या स्थान प्राधान्यांचा आदर केला जाईल.
6. कामगारांना सहभागी व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण दिले पाहिजे जेणेकरून केवळ त्यांची उत्पादकता वाढणार नाही तर ते सक्षम उद्योजक बनतील.

7. सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील अधिक संशोधन प्रयत्नांद्वारे तांत्रिक बदल आणि अनुकूलन हे महत्वाचे आहे आणि ते भारतातील कोणत्याही विद्यमान धोरणाचा अविभाज्य भाग असले पाहिजेत.

५.८ जागतिकीकरणाचा भारतीय उद्योगावर परिणाम

जागतिकीकरण म्हणजे जगातील अर्थव्यवस्थांच्या आर्थिक एकात्मतेची प्रक्रिया होय. 01 जानेवारी 1995 रोजी अस्तित्वात आलेली जागतिक व्यापार संघटना ही जगातील अर्थव्यवस्थांच्या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचे नेतृत्व करणारी जागतिक संस्था आहे. भारत हा जागतिक व्यापार संघटनेचा संस्थापक सदस्य आहे आणि इतर 149 देशांसह जागतिक व्यापार संघटना संहितेवर स्वाक्षरी करणारा आहे. 1991 च्या नवीन आर्थिक धोरणाचा अवलंब करून जागतिकीकरणाची प्रक्रिया भारतात सुरू झाली असली तरी 1995 मध्ये जागतिक व्यापार संघटना अस्तित्वात आल्याने ही प्रक्रिया अधिक मजबूत झाली. भारतीय उद्योगाचे जागतिकीकरण पोलाद, फार्मास्युटिकल, पेट्रोलियम, रसायन, कापड, सिमेंट, रिटेल आणि बीपीओ यासारख्या विविध क्षेत्रांमध्ये झाले. जागतिकीकरण म्हणजे राष्ट्रांमधील व्यापार अडथळे दूर करणे आणि आर्थिक प्रवाह, वस्तू आणि सेवांमधील व्यापार आणि राष्ट्रांमधील उद्योग गुंतवणूक याद्वारे राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांचे एकीकरण होय.

तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात विशेषतः दळणवळण आणि वाहतूक क्षेत्रात झालेल्या झपाट्याने प्रगतीमुळे अलिकडच्या वर्षात जगभरात जागतिकीकरण वाढले आहे. भारत सरकारने 1991 मध्ये आपल्या आर्थिक धोरणात बदल केले ज्याद्वारे त्यांनी देशात थेट विदेशी गुंतवणुकीला परवानगी दिली. याचा परिणाम म्हणून भारतीय उद्योगाचे जागतिकीकरण मोठ्या प्रमाणावर झाले. भारतीय उद्योगधंद्यातील जागतिकीकरणाचे विविध फायदेशीर परिणाम म्हणजे या उद्योगात विशेषतः बीपीओ, फार्मास्युटिकल, पेट्रोलियम आणि उत्पादन उद्योगांमध्ये मोठ्या प्रमाणात परकीय गुंतवणूक आली. भारतीय उद्योगक्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात थेट विदेशी गुंतवणूक येत असल्याने त्यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेला मोठ्या प्रमाणात चालना दिली. भारतीय उद्योगात जागतिकीकरणाच्या परिणामांचे फायदे असे आहेत की अनेक परदेशी कंपन्यांनी भारतात विशेषतः फार्मास्युटिकल, बीपीओ, पेट्रोलियम, उत्पादन आणि रासायनिक क्षेत्रात उद्योग उभारले आणि यामुळे देशातील अनेक लोकांना रोजगार उपलब्ध होण्यास मदत झाली. त्यामुळे देशातील बेरोजगारीची पातळी कमी होण्यास मदत झाली. परदेशी कंपन्यांनी त्यांच्यासोबत अत्यंत प्रगत तंत्रज्ञान आणले आणि त्यामुळे भारतीय उद्योग अधिक तांत्रिकदृष्ट्या प्रगत होण्यास मदत झाली. जागतिकीकरणामुळे भारतीय उद्योग जागतिक बाजारपेठेत अधिक स्पर्धात्मक बनला आहे.

1980 च्या दशकात पंतप्रधान राजीव गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली भारतीय अर्थव्यवस्थेचे मर्यादित स्वरूपात उदारीकरण सुरू झाले. परंतु संपूर्ण उदारीकरण 1991 मध्येच सुरू झाले ज्यामुळे औद्योगिक आणि आयात परवान्यांचे युग संपले आणि रुपया चालू खात्यावर परिवर्तनीय झाला. परकीय गुंतवणुकीला हळूहळू परवानगी देण्यात आली,

विशेषतः ऑटोमोबाईल्स आणि दूरसंचार क्षेत्रात. 21 व्या शतकातील सर्वाधिक लोकसंख्येच्या बाजारपेठेचा लाभ घेण्यासाठी सर्व बहुराष्ट्रीय ऑटो कॉर्पोरेशन भारतीय बाजारपेठेत दाखल झाले, परंतु जनरल मोटर्स, फोर्ड, क्रिस्लर, फियाट आणि प्युजिओसह अनेकांनी नफा मिळविण्यासाठी दशकभर संघर्ष केला आणि नंतर ते बाहेर पडले. सुझुकी आणि ह्युंदाई हे आघाडीचे विदेशी ब्रँड म्हणून उदयास आले. टाटा मोटर्स आणि महिंद्रा या दोन भारतीय कंपन्या प्रतिस्पर्धी उत्पादक आणि निर्यातदार म्हणून पुढे आल्या. 2000 च्या दशकापर्यंत, भारत कार, स्कूटर, मोटरसायकल आणि ऑटो पार्ट्सचा प्रमुख निर्यातदार बनला.

जागतिक व्यापार संघटनेच्या नियमांमुळे जेनेरिकसाठी एक मोठी जागतिक बाजारपेठ निर्माण झाली ज्यामध्ये भारतीय कंपन्या लवकरच सर्वात मोठ्या जागतिक खेळाडूंपैकी एक बनल्या. ते आता यूएस जेनेरिक मार्केटच्या 40 टक्के पुरवठा करतात. काही भारतीय कंपन्या विदेशी स्पर्धेमुळे नष्ट झाल्या. पण इतर भारतीय कंपन्या आपापल्या परीने बहुराष्ट्रीय कंपन्या बनल्या. मित्तल समूहाने जगातील सर्वात मोठी पोलाद कंपनी बनण्यासाठी फ्रान्सची आर्सेलर विकत घेतली. टाटा समूहाने इंग्लंडमध्ये कोरस आणि जग्वार खरेदी केले आणि यूकेमधील सर्वात मोठे खाजगी क्षेत्रातील रोजगार निर्माता बनले.

भारताचे सर्वात अनपेक्षित यश संगणक सॉफ्टवेअर आणि इतर व्यावसायिक सेवांमध्ये होते. 1990 च्या दशकात भारताच्या सॉफ्टवेअर निर्यातीला वाव मिळाला. 2022-2023 दरम्यान भारताच्या माहिती तंत्रज्ञान उद्योगात 5.4 दशलक्ष रोजगार आणि अमेरिकन डॉलर्स 194 अब्ज निर्यात होती.

2010 च्या दशकाच्या उत्तरार्धापर्यंत बहुतांश क्षेत्रांमध्ये परकीय गुंतवणूक मर्यादित होती. भारतातील थेट परकीय गुंतवणूक 1991 मध्ये अमेरिकन डॉलर्स 70 दशलक्ष वरून 2021-2022 मध्ये अमेरिकन डॉलर्स 83.57 अब्ज (स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या च्या 3.1 टक्के) वर पोहोचली. चीन आणि पाश्चिमात्य देशांमधील राजकीय संबंध बिघडल्यामुळे, अलीकडेच काही बहुराष्ट्रीय कंपन्या चीनमधून बाहेर पडू लागल्या आहेत आणि त्याचा भारताला फायदा झाला आहे. उदाहरणार्थ, **Apple**, ज्याने 2022-2023 दरम्यान भारतात अमेरिकन डॉलर्स 7 अब्ज आयफोनचे उत्पादन केले, त्यापैकी अमेरिकन डॉलर्स 5 अब्ज निर्यात केले गेले. **Apple** चे 2025 पर्यंत अमेरिकन डॉलर्स 20 अब्ज कमाईचे उद्दिष्ट आहे आणि त्याचे अनेक घटक निर्माते भारतातही वेगाने विस्तारत आहेत.

बहुतेक **Fortune 500** कंपन्या भारतात आहेत परंतु कारखान्यांपेक्षा जागतिक क्षमता केंद्रांद्वारे जास्त आहेत. या केंद्रांमध्ये काम करणारे अनेक भारतीय नंतर स्वतःचे उद्योग सुरू करण्यासाठी निघून गेले आहेत. अशाप्रकारे, जागतिक क्षमता केंद्रे भारतीय उद्योजकांचे उबवणी केंद्र बनले आहेत. याचे एक उदाहरण म्हणजे भावीश अग्रवाल, ज्यांनी मायक्रोसॉफ्टमध्ये सुरुवात केली परंतु उबेरची भारतीय समतुल्य **Ola** कॅब तयार

करणे सोडले आणि आता जगातील सर्वात मोठी इलेक्ट्रिक दुचाकी कंपनी, **Ola Electric** बनवत आहे.

जागतिकीकरणाचा भारतीय उद्योगावर झालेला परिणाम विशेषतः खालील पैलूंवरून पाहता येईल.

1. आंतरराष्ट्रीय महामंडळाची वाढ - जागतिकीकरणामुळे ट्रान्सनॅशनल कॉर्पोरेशन्स, जागतिक वित्तीय कंपन्या आणि निधीद्वारे संसाधनांच्या एकाग्रता आणि मत्केदारीला हातभार लागला आहे. अशा प्रकारे ट्रान्स-नॅशनलायझेशन हा जागतिकीकरणाच्या अनपेक्षित प्रभावांपैकी एक आहे. आज, भारतात 40 हजाराहून अधिक बहु-राष्ट्रीय कॉर्पोरेशन कार्यरत आहेत आणि 59 पेक्षा जास्त भारतीय बहुराष्ट्रीय कंपन्या भारतात आणि जगात इतरत्र कार्यरत आहेत. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे भारतीय उद्योगावर वर्चस्व आहे आणि ते विविध प्रकारच्या वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन करतात. विविधीकरण हा बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा विश्वास आहे आणि म्हणूनच ते मानवाला आवश्यक असलेल्या प्रत्येक गोष्टीची निर्मिती करतात. बहुराष्ट्रीय कंपन्या नैसर्गिक विस्ताराद्वारे आणि विलीनीकरण आणि अधिग्रहणाद्वारे त्यांच्या आकारात वाढतात.

2. लवचिक उत्पादन प्रक्रिया - जागतिकीकरणामुळे उत्पादन, उत्पादकता आणि स्पर्धात्मकतेच्या कल्पना बदलल्या आहेत. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठांमध्ये स्पर्धा करण्यासाठी लवचिक उत्पादन प्रक्रियेचा अवलंब केला जात आहे जेथे उत्पादनाचे आयुष्य कमी आहे आणि ग्राहकांना उच्च क्रयशक्ती, अभिरुची आणि प्राधान्यांमध्ये अधिक विवेकी, अधिक उत्पादनाची विविधता, उच्च गुणवत्ता आणि पैशासाठी मूल्य या दृष्टीने अधिक मागणी आहे. नवीन उत्पादन प्रणाली एंटरप्राइजेसच्या नेटवर्क फॉर्ममध्ये जात आहेत ज्याद्वारे प्रत्येक उत्पादनसंस्थात्याच्या मूळ क्षमतेनुसार उत्पादन आणि वितरणामध्ये योगदान देते.

निष्कर्ष

1991 च्या नवीन आर्थिक धोरणाचा अवलंब करून औपचारिकपणे सुरू झालेल्या जागतिकीकरणाची सुरुवात जागतिक व्यापार संघटनेनंतर 1995 मध्ये झाली आणि विशेषतः 2010 च्या दशकात युरोप आणि अमेरिका या दोन्ही देशांत जागतिकीकरण-विरोधाच्या स्वरूपात अडथळे आले. विशेषतः वाहतूक आणि दळणवळणाच्या क्षेत्रात तंत्रज्ञानाची झपाट्याने होणारी वाढ ही 21 व्या शतकातील अपरिहार्य वस्तुस्थिती आहे. या प्रगतीमुळे जगभरातील राष्ट्रांमधील आणि देशांमधील भौगोलिक अंतर कमी होईल. परिणामी, मधूनमधून अडथळे आले तरी जगाचे जागतिकीकरण होईल. युरोप आणि अमेरिकेतील लोकसंख्या कमी होत चालली आहे आणि मानव हे आर्थिक वाढ आणि विकासाचे मुख्य इंजिन आहेत. आशिया आणि आफ्रिकेतील देश हे कामगार अधिशेष असलेले देश आहेत जे युरोप आणि अमेरिकेतील कामगार आणि लोकसंख्येची कमतरता असलेल्या देशांमध्ये मानवी भांडवल निर्यात करतील. त्यामुळे केवळ आर्थिक जागतिकीकरणच नाही तर सामाजिक जागतिकीकरण किंवा राष्ट्रीय लोकसंख्येचे जागतिकीकरण देखील होईल. जागतिकीकरण ही एक अपरिवर्तनीय प्रक्रिया आहे आणि

आजच्या जगाला भेडसावणाऱ्या समस्या सोडवण्यासाठी पुढे जाणे हा एकमेव उपाय आहे.

उद्योग व परकीय प्रत्यक्ष
गुंतवणूक

५.९ प्रश्न

1. भारताच्या औद्योगिक चित्र वर्णन करा.
2. भारतातील खाजगी क्षेत्राची भूमिका आणि समस्या स्पष्ट करा.
3. भारतातील खाजगी क्षेत्रातील सर्वोत्कृष्ट दहा कंपन्यांवर एक टीप लिहा.
4. भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांची भूमिका आणि समस्या स्पष्ट करा.
5. भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांची कामगिरी स्पष्ट करा.
6. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सीमांत, लघु आणि मध्यम प्रकल्प क्षेत्राची भूमिका स्पष्ट करा.
7. औद्योगिक आजारपण म्हणजे काय? भारतातील औद्योगिक आजारपणाची कारणे स्पष्ट करा.
8. भारतातील औद्योगिक आजारपणावरील उपचारात्मक उपाय स्पष्ट करा.
9. निर्गमन धोरण म्हणजे काय? औद्योगिक वित्तपुरवठा आणि पुनर्रचना मंडळाची भूमिका स्पष्ट करा.
10. जागतिकीकरणाचा भारतीय उद्योगावर होणारा परिणाम स्पष्ट करा.

††††

भारतातील उद्योग व थेट परकीय गुंतवणूक

घटक रचना :

- ६.० उद्दिष्टे
- ६.१ भारतातील थेट परकीय गुंतवणुकीचा कल आणि रचना
- ६.२ परदेशातील भारतीय उद्योगाचे बाह्य विदेशी गुंतवणूक व रचना
- ६.३ भारतातील औद्योगिक क्षेत्राचे निर्यातीचे घटक
- ६.४ भारतातील औद्योगिक क्षेत्राचे आयातीचे घटक
- ६.५ भारताच्या परकीय व्यापाराची दिशा
- ६.६ औद्योगिक एकीकरण - कारणे, विलीनीकरण व एकत्रीकरण
- ६.७ भारतातील विलीनीकरण व अधिग्रहण
- ६.८ प्रश्न

६.० उद्दिष्टे

- भारतातील थेट परकीय गुंतवणुकीचा कल व रचनेचा अभ्यास करणे.
- परदेशातील भारतीय उद्योगाचे बाह्य विदेशी गुंतवणूक व रचना अभ्यासणे.
- औद्योगिक क्षेत्राचे निर्यातीचे व आयातीचे घटक समजावून घेणे.

६.१ भारतात थेट परकीय गुंतवणुकीचे कल आणि रचना

विकसनशील देशांची जलद आर्थिक वाढ जलद औद्योगिकीकरणावर अवलंबून असते. आधुनिक काळात विकसनशील देशांच्या संदर्भात आणि विशेषतः आशिया, लॅटिन अमेरिका आणि मध्य युरोपच्या उदयोन्मुख बाजारपेठेच्या अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात वेगवान आर्थिक वाढ म्हणजे मोठी गुंतवणूक. मोठ्या गुंतवणुकीसाठी मोठ्या बचतीची आवश्यकता असते. तथापि, विकसनशील देशांद्वारे व्युत्पन्न केलेली बचत गुंतवणुकीच्या आवश्यकतांशी जुळण्यासाठी पुरेशी नाही आणि म्हणून परदेशी भांडवलाची आवश्यकता आहे. भारताप्रमाणे बचत गुंतवणुकीचे अंतर शून्य असतानाही परकीय भांडवलाची गरज कायम राहते कारण आपल्याकडे तंत्रज्ञान विकत घेण्यासाठी पैसे असले तरी ते नेहमी किमतीत उपलब्ध नसते. उदाहरणार्थ, 10 व्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत (2002-2007) एकूण देशांतर्गत बचत 31.4 टक्के होती, जो बचतीचा वाजवी उच्च दर आहे. 1991-92 मध्ये स्थूल देशांतर्गत बचत फक्त 21.5 टक्के होता, ज्या वर्षी आर्थिक सुधारणा सुरू झाल्या होत्या. 2006-07 मध्ये, स्थूल देशांतर्गत बचत दर 34.8 टक्के होता. एप्रिल-डिसेंबर 2007-08 या कालावधीत, भारतीय अर्थव्यवस्थेत निव्वळ भांडवलाचा प्रवाह अमेरिकन डॉलर्स 82 अब्ज इतका होता जो भारताच्या राष्ट्रीय

उत्पन्नाच्या अंदाजे आठ टक्के आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या बाह्य क्षेत्राच्या उदारीकरणाद्वारे आर्थिक सुधारणांच्या सुरुवातीपासूनच परकीय भांडवलाचा प्रवाह येत आहे. परकीय भांडवलाच्या ओघामुळे भारताची औद्योगिक रचना विस्तृत आणि सखोल झाली आहे, म्हणजेच तेव्हापासून औद्योगिक उत्पादनांची विविधता आणि प्रमाण दोन्ही वाढले आहे.

तंत्रज्ञान विकसित करणाऱ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या ते तंत्रज्ञान वाजवी किमतीला न विकता जास्त किमतीला विकून आणि त्याचा व्यावसायिक शोषण करून फायदा घ्यायचा आहे. तथापि, परकीय थेट गुंतवणुकीसारख्या विदेशी भांडवल वाहिन्यांद्वारे, परदेशी गुंतवणुकीसोबत तंत्रज्ञान येते. थेट विदेशी गुंतवणूक दीर्घकालीन गुंतवणूक बनवते आणि तांत्रिक अंतर भरून देशांतर्गत उत्पादन प्रक्रियेत बदल घडवून आणते. थेट विदेशी गुंतवणूक हा विदेशी भांडवलाचा एक गैर-कर्ज स्वरूप आहे जो परकीय मदत आणि बाह्य व्यावसायिक कर्ज घेण्याच्या विरुद्ध आहे. थेट परकीय गुंतवणूक (एफडीआय हा आर्थिक वाढीचा एक महत्वाचा चालक आहे कारण यामुळे उत्पादकता वाढते आणि रोजगार निर्मितीला हातभार लागतो. उच्च विकास दर टिकवून ठेवण्यासाठी थेट विदेशी गुंतवणुकीचा प्रवाह महत्वाचा आहे. भारतातील थेट विदेशी गुंतवणुकीचा प्रवाह मोठ्या प्रमाणात समभाग प्रकाराचा आहे. तो व्यापक आधारावर आहे. आणि आर्थिक सेवा, उत्पादन, बँकिंग सेवा, माहिती तंत्रज्ञान सेवा आणि बांधकाम यासारख्या आर्थिक क्रियाकलापांच्या श्रेणीमध्ये पसरलेले आहे. परदेशी भांडवलाच्या प्रवाहाचा दुसरा घटक म्हणजे परदेशी पोर्टफोलिओ गुंतवणूक. पोर्टफोलिओ गुंतवणूक ही अल्पकालीन गुंतवणूक आहे आणि ती आर्थिक क्षेत्रात केली जाते. विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीच्या विरुद्ध अर्थव्यवस्था जी अर्थव्यवस्थेच्या वास्तविक क्षेत्रात जाते.

अनुकूल धोरण आणि चांगले व्यावसायिक वातावरण यामुळे देशात थेट विदेशी गुंतवणुकीचा प्रवाह वाढला आहे. थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या धोरणाचे उदारीकरण आणि सुलभीकरण करण्यासाठी आणि भारतात व्यवसाय करणे सुलभ करण्यासाठी सरकारने विविध सुधारणा हाती घेतल्या आहेत. संरक्षण, बांधकाम, प्रसारण, नागरी विमान वाहतूक, वृक्षारोपण, व्यापार, खाजगी क्षेत्रातील बँकिंग, उपग्रह स्थापना आणि ऑपरेशन आणि क्रेडिट माहिती कंपन्या यासह अनेक क्षेत्रांचे उदारीकरण करण्यात आले आहे.

थेट विदेशी गुंतवणूक हा उदयोन्मुख बाजारपेठेतील अर्थव्यवस्थेसाठी सर्वात आकर्षक प्रकारचा भांडवली प्रवाह आहे कारण त्याच्या चिरस्थायी स्वरूपामुळे आणि प्राप्तकर्ता आणि गुंतवणूकदार देशांमधील तांत्रिक अंतर कमी करून देशांतर्गत उत्पादन प्रक्रियेत बदल घडवून आणण्याचे एक माध्यम मानले जाते. प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक हा कर्जविरहित भांडवलाचा प्रवाह आहे आणि विशेषतः भारतासारख्या विकसनशील देशांसाठी बाह्य वित्तपुरवठ्याचा मुख्य स्रोत आहे. हे केवळ अर्थव्यवस्थेची स्पर्धात्मकता वाढवत नाही तर देशांतर्गत गुंतवणुकीलाही पूरक ठरते. सन 2000 पासून, भारत एक आकर्षक गुंतवणुकीचे ठिकाण बनावे यासाठी भारत सरकारने प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक धोरणात महत्वाचे बदल केले आहेत. सध्याचे विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक धोरण नकारात्मक सूचीद्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहे जे नकारात्मक सूचीद्वारे दर्शविलेल्या काही

क्षेत्रांशिवाय मुक्तपणे विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक ला परवानगी देते. सध्याच्या प्रणाली अंतर्गत, विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक साठी तीन विस्तृत प्रवेश पर्याय आहेत. काही क्षेत्रांमध्ये, प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकला परवानगी नाही (नकारात्मक यादी), दुसऱ्या श्रेणीमध्ये, परदेशी गुंतवणुकीला केवळ परदेशी समभागाच्या निर्दिष्ट मर्यादेपर्यंत परवानगी आहे आणि तिसऱ्या श्रेणीमध्ये इतर सर्व क्षेत्रांचा समावेश आहे जिथे 100 टक्के समभागपर्यंत विदेशी गुंतवणुकीला परवानगी आहे. तिसऱ्या वर्गात दोन उप-श्रेणी आहेत: प्रथम एक अशा क्षेत्रांचा समावेश आहे जेथे प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकसाठी स्वयंचलित मान्यता दिली जाते (सामान्यतः विदेशी इक्विटी सहभाग 100 टक्क्यांपेक्षा कमी) आणि दुसरी क्षेत्रे ज्यात परकीय गुंतवणूक मंजूरी मंडळाची पूर्व मान्यता आहे. आवश्यक प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक धोरणातील बदल उद्योगाच्या गरजा प्रतिबिंबित करतात आणि भागधारकांशी सल्लामसलत करण्यावर आधारित असतात. एप्रिल 2000 ते मार्च 2023 पर्यंत एकूण निव्वळ प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकचा प्रवाह अमेरिकन डॉलर्स 470.45 अब्ज होता. निव्वळ विदेशी पोर्टफोलिओ गुंतवणूक अमेरिकन डॉलर्स 247.94 अब्ज होती. 2009 आणि 2010 मध्ये जागतिक स्तरावर थेट विदेशी गुंतवणुकीचा ओघ कमी झाला. तथापि, 2009-10 मध्ये जागतिक पातळीवरील गुंतवणुकीतील घट रोखण्यात भारताला यश आले. 2010-11 मध्ये प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीचा प्रवाह कमी झाला. 2014-15 मध्ये प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीचा ओघ अमेरिकन डॉलर्स 34.42 बिलियन झाला. 2010-11 आणि 2014-15 या पाच वर्षांच्या कालावधीत, सरासरी प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक प्रवाह अमेरिकन डॉलर्स 30 अब्ज पेक्षा जास्त होता. पुढील सात वर्षांच्या कालावधीत, सरासरी 45.33 अब्ज डॉलर्स एवढा प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीचा ओघ आला.

भारतात 2000-01 ते 2022-23 पर्यंत प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकचा प्रवाह.

भारत सरकारने आपल्या नवीन आर्थिक धोरणाद्वारे स्वीकारलेल्या परकीय गुंतवणुकीसाठी खुले दरवाजे धोरणामुळे देशात अधिक गुंतवणूक आकर्षित झाली आहे. भारतीय उद्योग जागतिक स्तरावर गेले आहेत आणि त्याच वेळी देशात थेट विदेशी गुंतवणुकीचा ओघ वाढला आहे.

2000-01 ते 2022-23 या कालावधीत भारतात प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकचा प्रवाह तक्ता 6.1 मध्ये आहे.

तक्ता 6.1

भारतात प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकचा प्रवाह (2000-01 ते 2014-15)

भारतातील उद्योग व थेट
परकीय गुंतवणूक

वर्ष	विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक अन्तःप्रवाह	विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक बाह्यप्रवाह	NET विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक	NET FPI	TOTAL एकूण
(अमेरिकन बिलियन डॉलर्स)					
2000-01	4.03	0.75	3.27	2.59	5.86
2001-02	6.12	1.39	4.73	1.95	6.68
2002-03	5.03	1.81	3.21	0.94	4.16
2003-04	4.32	1.93	2.38	11.35	13.74
2004-05	5.98	2.27	3.71	9.28	13.00
2005-06	8.90	5.86	3.03	12.49	15.52
2006-07	22.73	15.04	7.69	7.06	14.75
2007-08	34.72	18.83	15.89	27.43	43.32
2008-09	41.73	19.36	22.37	14.03 (-)	8.34
2009-10	33.10	15.14	17.96	32.39	50.36
2010-11	29.02	17.19	11.83	30.29	42.12
2011-12	32.95	10.89	22.06	17.17	39.23
2012-13	26.95	7.13	19.81	26.89	46.71
2013-14	30.76	9.19	21.56	4.82	26.38
2014-15	34.42	1.79	32.62	40.93	73.56
2015-16	44.90	8.88	36.02	-4.13	31.89
2016-17	42.21	6.60	35.61	7.61	43.22
2017-18	39.43	9.14	30.28	22.11	52.39
2018-19	43.30	12.59	30.71	-1.85	28.86
2019-20	56.00	12.99	43.01	1.40	44.41
2020-21	54.92	10.97	43.95	36.13	80.08
2021-22	56.21	17.64	38.58	-16.77	21.81
2022-23	*25.28	5.26	20.02	-8.10	11.92
Total	683.01	212.56	470.45	247.94	718.39
Source: RBI Handbook on Indian Economy (2014-15), Page 237, Table 156 and Table 5.2 of IES 2022-23.*Half-year.					

2001-02 ते 2022-23 या 23 वर्षांच्या कालावधीत एकूण एकत्रित निव्वळ प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक प्रवाह आणि निव्वळ विदेशी पोर्टफोलिओ गुंतवणूक (FPI) अमेरिकन डॉलर्स 718.39 अब्ज होती जी 2022-23 मधील स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाच्या सुमारे 20% होती. 2021-22 आणि 2022-23 या वर्षामध्ये, अमेरिकेमधील आर्थिक कठोरपणामुळे निव्वळ विदेशी पोर्टफोलिओगुंतवणूक प्रवाह नकारात्मक आणि मोठा होता.

2020-21, 2021-22 आणि 2022-23 च्या सहामाहीत क्षेत्रनिहाय प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक प्रवाह तक्ता 6.2 मध्ये दिलेला आहे

तक्ता 6.2 : क्षेत्रनिहाय विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक अन्तःप्रवाह (2020-21 to 2022-23) (अमेरिकन दशलक्ष डॉलर्समध्ये)				
न	क्षेत्र	2020-21	2021-22	2022-23 (Apr-Sep)
1.	Computer Software and Hardware	26,145	14,461	8068
2.	सेवा क्षेत्र	5060	7131	6559
3.	व्यापार	2608	4538	4145
4.	वाहन उद्योग	1637	6994	1275
5.	बांधकाम (साधन सामुग्री)	7875	3248	1221
6.	संदेशवहन	392	688	696
7.	बांधकाम विकास	422	125	96
8.	औषधे आणि औषधनिर्माण	1490	1414	1818
9.	रसायने (रा. खतांव्यातीरित)	847	966	1515
10.	धातू अभियांत्रिकी उद्योग	1340	2272	206
Source: https://www.india-briefing.com/news/india-विदेशी-प्रत्यक्ष-गुंतवणूक-inflow-2023-latest-data-analysis-on-investment-landscape-27821.html/				

विविध भारतीय राज्यांमध्ये प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीच्या प्रवाहाचे राज्यवार विश्लेषण प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीच्या प्रवाहात स्पष्ट प्रादेशिक असमानता दर्शवते. दिल्ली, हरियाणा, महाराष्ट्र, कर्नाटक, तामिळनाडू, गुजरात आणि आंध्र प्रदेश यांनी मिळून गेल्या 23 वर्षांमध्ये एकूण विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक च्या 70 टक्क्यांहून अधिक गुंतवणूक भारतात आणली आहे. तथापि, झारखंड, बिहार, मध्य प्रदेश, छत्तीसगड आणि ओडिशा यांसारखी विपुल नैसर्गिक संसाधने असलेली राज्ये विविध क्षेत्रातील गुंतवणूकीसाठी थेट विदेशी निधी आकर्षित करू शकली नाहीत. DPIIT म्हणजेच Department for Promotion of Industry and Internal Trade च्या आकडेवारीनुसार 2022-23 मध्ये विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीला आकर्षित करण्यात महाराष्ट्र आणि कर्नाटक आघाडीवर होते. एकूण अमेरिकन डॉलर्स 14.80 अब्जसह

महाराष्ट्र अव्वल प्राप्तकर्ता म्हणून उदयास आला, त्यानंतर कर्नाटक (अमेरिकन डॉलर्स 10.42 अब्ज), दिल्ली (अमेरिकन डॉलर्स 7.53 अब्ज), आणि गुजरात (अमेरिकन डॉलर्स 4.71 बिलियन). ऑक्टोबर 2019 ते मार्च 2023 या कालावधीच्या विश्लेषणावरून असे दिसून येते की, विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक साठी महाराष्ट्र हे सर्वाधिक पसंतीचे राज्य होते, जे देशात प्राप्त झालेल्या एकूण गुंतवणुकीपैकी 29 टक्के (अमेरिकन डॉलर्स 53.97 अब्ज) होते. त्यानंतर कर्नाटक, गुजरात आणि दिल्ली अनुक्रमे २४ टक्के (अमेरिकन डॉलर्स 44.46 अब्ज), 17 टक्के (अमेरिकन डॉलर्स 31.90 अब्ज), आणि 13 टक्के (अमेरिकन डॉलर्स 25.19 अब्ज) आहेत.

तामिळनाडू, हरियाणा, तेलंगणा, राजस्थान आणि पश्चिम बंगाल ही इतर राज्ये होती ज्यांनी प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक आकर्षित करण्यात चांगली कामगिरी केली. उत्तर प्रदेश ग्लोबल इन्व्हेस्टर्स समिट 2023 दरम्यान अमेरिकन डॉलर्स 400 बिलियन गुंतवणुकीचे प्रस्ताव प्राप्त झाल्याने उत्तर प्रदेश हे विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक एक आकर्षक ठिकाण म्हणून उदयास आले आहे.

भारत सरकारने देशातील 'इज ऑफ डुइंग बिझनेस' म्हणजे व्यवसाय करण्यास सुलभता हे सुधारण्यासाठी अनेक उपाययोजना केल्या आहेत. प्रशासन अधिक कार्यक्षम आणि प्रभावी करण्यासाठी विद्यमान नियम सुलभ केले गेले आहेत आणि माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात आला आहे. जागतिक अर्थशास्त्रीय मंच आणि जागतिक बँकेच्या क्रमवारीतील मोठ्या सुधारणा या संदर्भात लागू केलेल्या सुधारणांची साक्ष देतात. ही सुधारणा गुंतवणुकीला अनुकूल वातावरण निर्माण करण्यासाठी सरकारने उचललेल्या छोट्या पावलांच्या मालिकेची प्रभावीता दर्शवते. 'व्यवसाय सुरू करणे', 'बांधकाम परवाने हाताळणे' आणि 'वीज मिळवणे' या निर्देशकांवर भारताचा दर्जा सुधारला आहे. 2023 मध्ये, 'इज ऑफ डुइंग बिझनेस' वर भारत 190 देशांमध्ये 63 व्या क्रमांकावर होता. 2017 मध्ये तिच्या 100व्या स्थानावरून ही स्पष्ट सुधारणा आहे जागतिक आर्थिक मंचाच्या जागतिक स्पर्धात्मकता निर्देशांकानुसार भारताच्या स्पर्धात्मकतेबद्दलची जागतिक धारणा सुधारली आहे. 55 व्या स्थानावर, भारत 2015-16 मध्ये 16 क्रमांकाने वर गेला, जो प्रमुख अर्थव्यवस्थांमधील सर्वात मोठा फायदा आहे. 2023 मध्ये, जागतिक स्पर्धात्मकता निर्देशांकात भारत 37 व्या क्रमांकावर होता जो भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या स्पर्धात्मकतेतील सातत्यपूर्ण सुधारणा दर्शवितो.

मेक इन इंडिया' कार्यक्रम.

मॅन्युफॅक्चरिंग, डिझाईन आणि नवप्रवर्तनाचे जागतिक केंद्र बनवण्याच्या उद्देशाने, मेक इन इंडिया उपक्रम, जो चार स्तंभांवर आधारित आहे -- नवीन प्रक्रिया, नवीन पायाभूत सुविधा, नवीन क्षेत्रे आणि नवीन मानसिकता—सरकारने हाती घेतले आहे. हा उपक्रम केवळ उत्पादन क्षेत्रातच नव्हे तर संबंधित पायाभूत सुविधा आणि सेवा क्षेत्रातही उद्योजकतेला चालना देण्यासाठी सज्ज आहे. माहितीचा प्रसार आणि गुंतवणूकदारांशी संवाद साधण्यासाठी <http://विलीनीकरण अधिग्रहण keinindia.com> हे परस्परसंवादी पोर्टल म्हणजे संकेतस्थळ देशातील गुंतवणुकीच्या संधी आणि संभावनांबद्दल

जागरुकता निर्माण करण्यासाठी, परदेशातील बाजारपेठांमध्ये भारताला एक पसंतीचे गुंतवणुकीचे ठिकाण म्हणून प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने तयार करण्यात आले आहे. जागतिक विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक मध्ये भारताचा वाटा वाढवा.याव्यतिरिक्त, विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक धोरण, राष्ट्रीय उत्पादन धोरण, बौद्धिक संपदा हक्क आणि दिल्ली मुंबई औद्योगिक कॉरिडॉर (DMIC) सह प्रस्तावित राष्ट्रीय औद्योगिक कॉरिडॉरच्या तपशीलांसह 25 पुढे सरकणाऱ्या क्षेत्रांची माहिती पोर्टलवर उपलब्ध आहे.

औद्योगिक धोरण आणि प्रोत्साहन विभागाने (DIPP), विविध केंद्रीय मंत्रालये, राज्य सरकारे, उद्योग नेते आणि इतर भागधारकांशी सल्लामसलत करून, 2020 पर्यंत उत्पादन क्षेत्राचे योगदान स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या 25 टक्क्यांपर्यंत वाढवण्याचे धोरण तयार केले आहे. भारत सरकारने राष्ट्रीय गुंतवणूक प्रोत्साहन आणि सुविधा एजन्सी म्हणून इन्व्हेस्ट इंडियाची स्थापना केली आहे. देशात गुंतवणुकीला चालना देण्याच्या उद्देशाने, मेक इन इंडिया उपक्रमांतर्गत एक पूर्ण गुंतवणूक सुविधा कक्ष स्थापन करण्यात आला आहे, प्रामुख्याने सर्व गुंतवणुकीच्या प्रश्नांना समर्थन देण्यासाठी तसेच संभाव्य गुंतवणूकदारांच्या वतीने विविध एजन्सीशी संपर्क साधण्यासाठी आणि त्यांच्याशी संपर्क साधण्यासाठी हे करण्यात आले आहे .

राष्ट्रीय उत्पादन धोरण 2011 नुसार, मेक इन इंडिया 2022 पर्यंत उत्पादन क्षेत्रात 100 दशलक्ष अतिरिक्त नोकऱ्या निर्माण करण्याचा प्रयत्न करत आहे. भारतातील कामगार/बेरोजगारांची रोजगारक्षमता सुधारण्यासाठी सरकार त्यांची कौशल्ये वाढवण्यासाठी अनेक पावले उचलत आहे. भारतातील सर्जनशील क्षमतेचा फायदा घेण्यासाठी आणि उद्योजकतेला चालना देण्यासाठी, स्टार्ट-अप इंडिया, स्टँड-अप इंडिया मोहिमेची घोषणा करण्यात आली आहे. अटल नवप्रवर्तन मिशन (AIM) नावाचा एक नवप्रवर्तन प्रमोशन प्लॅटफॉर्म आणि एक टेक्नो-फायनान्शिअल, इनक्युबेशन आणि फॅसिलिटेशन प्रोग्रॅम, स्व-रोजगार आणि प्रतिभा वापर (SETU) नावाचा भारतातील नवोन्मेष आणि स्टार्ट-अप्सना प्रोत्साहन देण्यासाठी राबविण्यात येत आहे.लघु आणि मध्यम उद्योग क्षेत्राच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी आणि स्टार्ट-अप आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकारने मेक इन इंडियाच्या माध्यमातून विविध पावले उचलली आहेत. MSME म्हणजे सूक्ष्म ,लहान आणि मध्यम उद्योग क्षेत्रातील नव्याने उभारलेल्या किंवा विस्तारित उत्पादन संस्थांच्या उद्यम भांडवल वित्तपुरवठ्यासाठी स्मॉल इंडस्ट्रीज डेव्हलपमेंट बँक ऑफ इंडिया (SIDBI) अंतर्गत इंडिया एस्पिरेशन फंड देखील स्थापन करण्यात आला आहे. SIDBI मेक इन इंडिया लोन फॉर स्मॉल एंटरप्राइजेस (SMILE) कमी कडक नियम आणि नियमांसह भारतीय SMEs साठी अर्ध-इक्विटी आणि मुदत-आधारित अल्प-मुदतीचे कर्ज देण्यासाठी आणि मेक इन इंडियाच्या 25 विकसित क्षेत्रांवर विशेष लक्ष केंद्रित करण्यासाठी लॉन्च केले गेले आहे. पुढे, सूक्ष्म प्रकल्पांना दिलेल्या कर्जासाठी व्यावसायिक बँका/ एनबीएफसी/ सहकारी बँकांना विकास आणि पुनर्वित्त प्रदान करण्यासाठी मायक्रो युनिट्स डेव्हलपमेंट रिफायनान्स एजन्सी (मुद्रा) बँकेची स्थापना करण्यात आली आहे. मुद्रा बँक आर्थिक साक्षरता प्रदान करून आणि कौशल्यातील तफावत, माहितीतील तफावत इ. दूर करून

व्यवसायात सुलभता आणण्यासाठी सरकारी उपाययोजना -

भारतातील व्यवसाय सुलभ करण्यासाठी भारत सरकारने खालील उपाययोजना केल्या (संदर्भ: बॉक्स 6.2, पृष्ठ 136, IES 2015-16):

1. **औद्योगिक परवाना (IL)** आणि औद्योगिक उद्योजक मेमोरँडम म्हणजे यादी (IEM) साठी अर्ज करण्याची प्रक्रिया ऑनलाइन करण्यात आली आहे आणि ही सेवा आता eBizवेबसाइटवर 24x7 आधारावर उद्योजकांसाठी उपलब्ध आहे.
2. eBizपोर्टलसोबत वीस सेवा एकत्रित केल्या आहेत ज्या विविध सरकार आणि सरकारी संस्थांकडून मंजूरी मिळवण्यासाठी सिंगल विंडो पोर्टल म्हणजे एकल खिडकी संकेतस्थळ म्हणून काम करतील.
3. निर्यात आणि आयातीसाठी आवश्यक कागदपत्रांची संख्या तीनपर्यंत मर्यादित ठेवण्यासाठी विदेशी व्यापार महासंचालनालयाने (DGFT) अधिसूचना जारी केली आहे.
4. कॉर्पोरेट घडामोडी मंत्रालयाने कंपनीच्या समावेशाची एकात्मिक प्रक्रिया सुरू केली आहे, ज्यामध्ये अर्जदार एकाच वेळी इन्कॉर्पोरेशन अर्ज [फॉर्म INC-29] साठी डायरेक्टर्स आयडेंटिफिकेशन नंबर (DIN) आणि कंपनीच्या नावाच्या उपलब्धतेसाठी अर्ज करू शकतात.
5. कंपन्यांसाठी किमान पेड-अप भांडवल आणि सामान्य मर्यादेची आवश्यकता दूर करण्यासाठी कंपनी (सुधारणा) कायदा 2015 पारित करण्यात आला आहे.
6. औद्योगिक परवाना (IL) आणि औद्योगिक उद्योजक मेमोरँडम (IEM) साठी अर्जाची प्रक्रिया सुलभ केली आहे.
7. औद्योगिक परवान्यासाठी संरक्षण उत्पादनांची यादी जारी करण्यात आली आहे, ज्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात भाग/घटक, कास्टिंग/फोर्जिंग म्हणजे ओतकाम/भट्टीकाम इत्यादींना औद्योगिक परवान्याच्या कक्षेतून वगळण्यात आले आहे.
8. त्याचप्रमाणे, दुहेरी-वापराच्या वस्तू, लष्करी तसेच नागरी अनुप्रयोग असलेल्या (संरक्षण आयटम म्हणून वर्गीकृत केल्याशिवाय), संरक्षण दृष्टीकोनातून औद्योगिक परवान्याची IL ची आवश्यकता नाही.
9. गृह मंत्रालयाने असे नमूद केले आहे की ते 12 आठवड्यांच्या आत IL अर्जावर सुरक्षा मंजूरी देईल.

10. व्यवसायाच्या संपूर्ण जीवनचक्रात गुंतवणूकदारांना मार्गदर्शन, सहाय्य आणि हाताशी धरण्यासाठी इन्व्हेस्ट इंडिया अंतर्गत एक गुंतवणूकदार सुविधा कक्ष तयार करण्यात आला आहे.
11. पर्यावरण आणि वन परवानग्यांसाठी अर्ज करण्याची प्रक्रिया पर्यावरण आणि वन मंत्रालय आणि हवामान बदल पोर्टलद्वारे ऑनलाइन करण्यात आली आहे.
12. कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी संघटना (EPFO) आणि कर्मचारी राज्य विमा महामंडळ (ESIC) सह नोंदणी स्वयंचलित करण्यात आली आहे आणि ESIC नोंदणी क्रमांक रिअल-टाइम आधारावर प्रदान केला जात आहे.
13. कामगार ओळख क्रमांक (LIN) साठी युनिट्सची नोंदणी, तपासणीचा अहवाल, रिटर्न सबमिट करणे आणि तक्रार निवारण यासाठी एक एकीकृत पोर्टल कामगार आणि रोजगार मंत्रालयाने सुरू केले आहे.
14. 'असेसमेंट ऑफ स्टेट इम्प्लिमेंटेशन ऑफ बिझनेस रिफॉर्म्स' नावाचा अहवाल 14 सप्टेंबर 2015 रोजी प्रसिद्ध करण्यात आला. यात DIPP, म्हणजे Department of Industrial Policy And Promotion वाणिज्य आणि उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, यांच्या समर्थनासह राज्यांद्वारे सुधारणा अंमलबजावणीच्या मूल्यांकनाच्या निष्कर्षांचा अहवाल देण्यात आला आहे. हे मूल्यांकन १ जानेवारी ते ३० जुने २०१५ या कालावधीत राज्यांनी लागू केलेल्या सुधारणांचा आढावा घेण्यासाठी आणि राज्ये / केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये मान्य केलेल्या व्यवसाय सुधारणांसाठी ९८ बिंदू कृती आराखड्यावर आधारित आहे. आणि त्यांना व्यवसाय करण्याच्या सुलभतेनुसार क्रमवारी लावण्यासाठी निश्चित करण्यात आले आहे. जागतिक बँक गट आणि KPMG. DIPP म्हणजे Department of Industrial Policy And Promotion

६.२ परदेशातील भारतीय उद्योगाचे बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक आणि रचना

1991 च्या नवीन आर्थिक धोरणाच्या आश्रयाने सुरू झालेल्या जागतिकीकरणाच्या सुरुवातीपर्यंत भारतीय कंपन्यांनी परदेशात फारच कमी गुंतवणूक केली होती. सीमापार औद्योगिक कार्यप्रणालीची क्षेत्रे भारत सरकारने मर्यादित केली होती आणि त्यामुळे उद्योगांची त्यांची महत्वाकांक्षा होती. जागतिक उपस्थिती मर्यादित वाटली. पुढे, भारतीय बाजारपेठ 1991 पर्यंत विक्रेत्यांची बाजारपेठ होती आणि सुरक्षित नफ्याचे वचन दिले होते. तथापि, 1991 नंतर, परदेशात उपकंपन्या आणि संयुक्त उपक्रम स्थापन करण्याच्या गतीला वेग आला. नवीन आर्थिक धोरणामुळे भारतीय कंपन्यांच्या परकीय गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देण्यात आले आहे. विलीनीकरण आणि अधिग्रहणाद्वारे वाढीवरील निर्बंध हटवले गेले आहेत, वित्तपुरवठ्यावरील निर्बंध उदार केले गेले आहेत.. खाजगी क्षेत्राच्या सहभागासाठी व्यवसायाची क्षेत्रे वाढवली आहेत. देशांतर्गत बाजारपेठेचे उदारीकरण झाले आहे आणि अधिकाधिक स्पर्धात्मक बनले आहे. या घटकांमुळे

भारतीय उद्योगांना परदेशात गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहन मिळाले आहे. अनेक भारतीय कंपन्या परदेशात उत्पादन सुविधांचे स्थलांतर करत आहेत. 1989 ते 1994 या कालावधीत भारतातून वार्षिक सरासरी अमेरिकन डॉलर्स 19 दशलक्ष प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकबाह्य प्रवाह 2000 मध्ये अमेरिकन डॉलर्स 336 दशलक्ष पर्यंत वाढला. 2000-01 आणि 2014-15 दरम्यान, प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकबाह्य प्रवाह सरासरी अमेरिकन डॉलर्स 8571 दशलक्ष होते. यूएस मधील परदेशातील अधिग्रहणांसाठी आयटी कंपन्यांनी लक्षणीय गुंतवणूक केली. परदेशात गुंतवणूक करणाऱ्या काही मोठ्या आयटी कंपन्यांमध्ये TCS, Infosys, Wipro आणि HCL Technologies यांचा समावेश आहे. उत्पादन संपादन आणि संशोधन आणि विकास निधीसाठी गुंतवणूक केली गेली. आयटी उत्पादनांचे अधिग्रहण प्रामुख्याने बँकिंग आणि इतर वित्तीय क्षेत्रातील सॉफ्टवेअर उत्पादनांमध्ये होते.

गुजरात इन्स्टिट्यूट ऑफ डेव्हलपमेंट स्टडीजमधील जेपी प्रधान यांनी 2005 मध्ये 'भारतातून थेट बाह्य गुंतवणूक: बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक कल आणि रचना ' या विषयावर एक अभ्यास केला होता. हा अभ्यास 1975 ते 2001 या कालावधीत भारतातील बाह्य थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या बदलत्या पद्धतींचा आढावा देतो. 2001. 1990 च्या दशकात भारतीय ट्रान्स नॅशनल कॉर्पोरेशन्सच्या वाढत्या संख्येच्या गुंतवणुकीचे स्वरूप बदलले आहे हे यावरून दिसून येते. परदेशात भारतीय गुंतवणूकदारांचा कल पूर्ण किंवा बहुसंख्य मालकी, नवीन उद्योग आणि सेवा क्षेत्रांमध्ये विस्तार आणि आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूक क्रियाकलापांसाठी सर्वात महत्वाचे यजमान प्रदेश म्हणून विकसित देशाचा उदय हा आहे. 1990 च्या दशकात मंजूर झालेल्या भारतीय संयुक्त उपक्रमांची (भारतीय संयुक्त उपक्रमांची) एकत्रित संख्या 2562 असण्याचा अंदाज आहे, जो 1975-90 मध्ये परवानगी दिलेल्या भारतीय संयुक्त उपक्रम च्या संख्येपेक्षा फक्त 230 एवढा आहे. 1990 च्या पूर्व कालावधीत अमेरिकन डॉलर्स 222 दशलक्ष बाह्य प्रवाहाच्या तुलनेत दशलक्ष किमतीची भारतीय थेट गुंतवणूकझाली . भारतीय थेट गुंतवणुकीचा साठा मार्च 2004 (भारतीय रिझर्व्ह बँक, 2005) अखेरीस अमेरिकन डॉलर्स 6.6 अब्ज इतका होता जो 1980 मध्ये अमेरिकन डॉलर्स 116 दशलक्ष होता.

आंतरराष्ट्रीय उत्पादन हाती घेण्याच्या भारतीय कंपन्यांच्या प्रवृत्तीमध्ये झालेली ही वाढ अनेक अंतर्गत तसेच बाह्य घटकांमुळे चालते. अंतर्गत घटकांमध्ये औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया, कौशल्ये, तांत्रिक क्षमता, व्यापाराचे उदारीकरण आणि १९९० च्या दशकातील आवक आणि जावक प्रत्यक्ष बाह्य विदेशी गुंतवणूक (ओ-एफडीआय) धोरण हे सर्वात महत्वाचे कारण आहेत. भारतीय कंपन्यांनी माहिती तंत्रज्ञान आणि दूरसंचार, सॉफ्टवेअर, वाहतूक आणि फार्मास्युटिकल्स यांसारख्या अनेक ज्ञान-आधारित उद्योगांमध्ये तंत्रज्ञानाच्या जागतिक सीमारेषेच्या जवळ जाण्यासाठी केवळ परदेशी तंत्रज्ञानाच्या स्वीकृतीच्या सुरुवातीच्या स्थितीपासून लक्षणीय सुधारणा केली आहे. सामान्य, तांत्रिक आणि व्यवस्थापन शिक्षणाद्वारे कौशल्य निर्मितीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर सार्वजनिक गुंतवणुकीच्या स्वरूपात सरकारचे धोरणात्मक हस्तक्षेप; अनेक सार्वजनिक

अनुदानित संशोधन आणि तंत्रज्ञान संस्थांची स्थापना; आणि साधनांच्या शुल्कमुक्त आयातीसारख्या नवकल्पना करणाऱ्या कंपन्यांसाठी वित्तीय प्रोत्साहनांनी स्वदेशी तांत्रिक क्षमता मजबूत करण्यात मोठा हातभार लावला आहे.

भारताने स्वीकारलेल्या सॉफ्ट पेटंट प्रणालीने रिव्हर्स इंजिनीअरिंगला तांत्रिक बळकटीचे साधन म्हणून कायदेशीर केले आहे आणि फार्मास्युटिकल सारख्या उद्योगात भारतीय कंपन्या त्यांच्या यशासाठी जागतिक मान्यता मिळवू शकतात. भारतीय कंपन्यांनी स्वदेशी संशोधन आणि विकास द्वारे पूरक विदेशी तंत्रज्ञानाला अनुकूल करून आणि सुधारित करून त्यांच्या तयार केलेल्या मालमत्तेचा विस्तार करणे सुरू ठेवले. आयात आणि परदेशी कंपन्यांच्या वाढत्या स्पर्धात्मक दबावामुळे भारतीय उद्योगांना आतापर्यंत देशांतर्गत बाजारपेठेवर आधारित व्यवसाय विस्ताराचे वर्चस्व असलेल्या व्यावसायिक धोरणात बदल करण्यास भाग पाडले आहे आणि जागतिक बाजार आधारित विस्ताराच्या धोरणाकडे वाटचाल केली आहे. त्यांच्या लक्षात आले की वाढत्या उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या अर्थव्यवस्थेत, देशांतर्गत बाजारपेठ केवळ कंपन्यांचे अस्तित्व आणि वाढ सुनिश्चित करू शकत नाही. 1990 च्या दशकात जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या वाढत्या जागतिकीकरणामुळे भारतातील आर्थिक सुधारणा प्रक्रियेला पूरक ठरले आहे. विविध स्तरांवर व्यापार, गुंतवणूक आणि तंत्रज्ञानाच्या संदर्भात धोरण उदारीकरण उपायांची अंमलबजावणी उदा. बहुपक्षीय, प्रादेशिक आणि वैयक्तिक देश पातळीवर, जागतिक अर्थव्यवस्था अधिक उदार आणि आर्थिकदृष्ट्या परस्परावलंबी बनली. जागतिक स्तरावर धोरणातील अडथळे दूर केल्याने सक्षम भारतीय उद्योगांसाठी मोठ्या संधी उपलब्ध होतात आणि त्यामुळे सीमापार विस्ताराशी संबंधित व्यवहार खर्च कमी होतो. अनेक तांत्रिक दृष्ट्या मागासलेल्या भारतीय उद्योगांविदेशी विलीनीकरण आणि अधिग्रहण स्वरूपात बाह्य विदेशी थेट गुंतवणूक जागतिक बाजारपेठेत टिकून राहण्यासाठी परदेशात तंत्रज्ञान, ब्रांड आणि इतर स्पर्धात्मक फायदे मिळविण्याचे साधन प्रदान करते. इतर कांही प्रकरणांमध्ये कंपन्यांनी बाह्य विदेशी थेट गुंतवणुकीचा वापर विदेशी बाजारपेठांमध्ये व्यापाराला आधार देणारी पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी त्याचा उपयोग गैर – किंमत स्पर्धात्मकता विभाग वाढविण्यासाठी केला.

भारताचे बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक धोरण

परदेशातील संयुक्त उपक्रम (JVs) आणि संपूर्ण मालकीच्या उपकंपन्या (WOS) मधील भारतीय थेट गुंतवणुकीसाठी भारत सरकारची नियामक चौकट 1978 पासून दोन वेगळ्या टप्प्यांमध्ये विकसित झाली आहे. 1978 मध्ये भारतीय संयुक्त उपक्रमांची आणि संपूर्ण मालकीच्या उपकंपन्या साठी परदेशात मार्गदर्शक तत्वे तयार करण्यात आली होती जी 1992 पर्यंत कायम राहिली. बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक धोरणाचा दुसरा टप्पा 1992 नंतर सुरू होतो. 1978 बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक मार्गदर्शक तत्वे कंपनी कायदा, 1956 अंतर्गत नोंदणीकृत भारतीय कंपन्यांना परदेशात थेट गुंतवणूक करण्यास परवानगी देतात. या धोरणासाठी भारतीय समभाग सहभाग हा यजमान देशाच्या नियम आणि नियमांनुसार असणे आवश्यक आहे.

धोरणानुसार बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक हे JV/WOS म्हणजे संयुक्त उपक्रम आणि संपूर्ण मालकीच्या उपक्रमांच्या साठी लागणारे स्वदेशी संयंत्र , यंत्रसामग्री आणि उपकरणे यांच्या निर्यातीच्या स्वरूपात असणे आवश्यक आहे. भारतीय गुंतवणुकीच्या विरोधात यंत्रसामग्रीची निर्यात इ. ही 'भारतीय बनावटीची' असावी आणि दुस-या हाताने किंवा पुनर्स्थित केलेली नसावी. बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक प्रकल्पांच्या गुणवत्तेचा विचार करून फी, रॉयल्टी आणि इतर हक्कांच्या भांडवलाच्या मार्गाने भारतीय समभाग सहभागास परवानगी देण्यासाठी धोरणाने एक आंतर-मंत्रालय समिती (IMC) देखील स्थापन केली आहे. 'कठीण आणि पात्र' बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक प्रकरणे वगळता, भारताच्या नियोजित औद्योगिकीकरण कार्यक्रमाची पूर्तता करण्यासाठी संसाधनांच्या टंचाईने ग्रासले आहे हे लक्षात घेऊन भारतीय समभाग सहभागाविरुद्ध रोख रक्कम पाठवण्यास परावृत्त केले गेले. 1992 पूर्वी बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक धोरणाची मूळ कल्पना भारतीय निर्यातीला चालना देण्यासाठी परदेशात भारतीय थेट गुंतवणुकीचा वापर करणे ही होती परंतु रोख व्यवहाराद्वारे सीमापार स्थलांतरित करण्यासाठी स्थानिक भांडवलाला कोणताही वाव न देता हे करावयाचे आहे.

देशाच्या बदलत्या विकासाच्या मापदंडांच्या पार्श्वभूमीवर नव्वदच्या दशकात ओ-एफडीआयकडे भारत सरकारचा दृष्टिकोन बदलला आहे. नव्वदच्या दशकात 1991 मध्ये आर्थिक उदारीकरणाची अंमलबजावणी झाली आणि त्यानंतरच्या काही वर्षांनी जागतिक अर्थव्यवस्थेशी भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या एकात्मतेला गती दिली. बाह्य जगासाठी अर्थव्यवस्थेची दारे खुली केल्याने भारतीय व्यावसायिक उपक्रमांसाठी नवीन जागतिक व्यवसाय संधी उपलब्ध झाली ज्यांनी तंत्रज्ञान, कौशल्य, ब्रँड-नावे आणि विपणन फायदे यासारख्या 'निर्मित मालमत्ता'चे महत्त्वपूर्ण स्तर जमा केले. जोपर्यंत बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक धोरण उदार होत नाही, तोपर्यंत भारतीय कंपन्या या वाढलेल्या जागतिक व्यावसायिक संधींचा लाभ घेऊ शकणार नाहीत. पुढे, अंतर्गत आणि बाह्य उदारीकरणाच्या निरंतर प्रक्रियेमुळे देशांतर्गत बाजारपेठेत स्पर्धा वाढली आहे, ज्यामुळे केवळ देशांतर्गत बाजारपेठेवर अवलंबून असलेल्या देशांतर्गत उद्योगांच्या वाढीची व्याप्ती मर्यादित आहे. या बदलत्या व्यावसायिक वातावरणाची जाणीव करून भारत सरकारने नव्वदच्या दशकात बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक धोरणाचे उदारीकरण केले.

1992 च्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीची व्याख्या परकीय सम भागाशी संबंधित इक्विटी शेअर कॅपिटलमध्ये योगदानाच्या मार्गाने गुंतवणूक म्हणून करण्यात आली आहे ज्यायोगे त्या संबंधी दीर्घकालीन व्याज किंवा परदेशी घटकाच्या मेमोरँडम ऑफ असोसिएशनचे सदस्यत्व मिळवणे हे अभिप्रेत आहे . प्रथमच मार्गदर्शक तत्वाने भारतीय कंपनीला विद्यमान सामान्य मार्गाव्यतिरिक्त संयुक्त उपक्रम /संपूर्ण मालकीच्या उपक्रमांच्या हाती घेण्यासाठी स्वयंचलित मान्यता मार्ग प्रदान केला आहे. स्वयंचलित मार्गाखालील बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक प्रस्तावांसाठी परदेशात JV/WOS स्थापन करण्यासाठी नियामक प्राधिकरणाची कोणतीही पूर्व परवानगी आवश्यक नाही. भारतीय व्यावसायिक घटकाद्वारे परदेशात केलेली थेट गुंतवणूक भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या स्वयंचलित मंजूरीसाठी पात्र ठरेल, जर भारतीय सम भागाचे

मूल्य अमेरिकन डॉलर्स 2 दशलक्ष पेक्षा जास्त नसेल, त्यापैकी अमेरिकन डॉलर्स 500,000 रोख स्वरूपात असू शकतात आणि उर्वरित भारतीय निर्यातीच्या भांडवलीकरणाद्वारे. संयंत्रे, यंत्रसामग्री, उपकरणे आणि माहिती. सामान्य मार्गाखालील बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक प्रस्तावांना नियामक प्राधिकरणाची पूर्व मंजूरी आवश्यक असते. ऑगस्ट 1995 मध्ये स्वयंचलित मंजूरी मार्गातर्गत गुंतवणुकीची कमाल मर्यादा वाढवून बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक व्यवस्थेचे आणखी उदारीकरण करण्यात आले. स्वयंचलित मार्गातर्गत नेपाळ आणि भूतान मध्ये भारतीय बाह्य थेट गुंतवणुकीचे अनुमत मूल्य रु. 120 कोटी पर्यंत वाढवण्यात आले आहे. इतर सार्क देश आणि म्यानमारच्या बाबतीत अमेरिकन डॉलर्स 30 दशलक्ष आणि इतर सर्व प्रकरणांमध्ये अमेरिकन डॉलर्स 15 दशलक्ष इतकी बाह्य थेट विदेशी गुंतवणूक करण्यात आली आहे. पुढे, नेपाळ आणि भूतानमधील गुंतवणूक तसेच भारतीय सॉफ्टवेअर कंपन्यांनी केलेली गुंतवणूक वगळता स्वयंचलित मार्गाखालील गुंतवणुकीची रक्कम, भारतीय पक्षाच्या वार्षिक सरासरी निर्यात/परकीय चलन कमाईच्या आधीच्या तीन वर्षांच्या 25 % पेक्षा जास्त नसावी. भारतीय संस्था, परदेशातील गुंतवणुकीच्या विरोधात रोख रक्कम पाठवण्याव्यतिरिक्त, भारतीय उत्पादित संयंत्र, यंत्रसामग्री, उपकरणे, वस्तू आणि माहिती, सल्ला, व्यवस्थापकीय सेवा यासारख्या सेवांचे भांडवल करून देखील योगदान देऊ शकते.

वाणिज्य मंत्रालयाने मे 1999 मध्ये सुधारित अधिसूचना जारी करून आणि आरबीआयने जारी केलेल्या इतर विविध परिपत्रकांसह परदेशातील भारतीय थेट गुंतवणुकीसाठी नियामक आराखड्याचे अधिक उदारीकरण करण्यात आले आहे. सध्याच्या बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक व्यवस्थेतील तरतुदी खालीलप्रमाणे आहेत: स्वयंचलित मार्गाखाली भारतीय पक्षाला संयुक्त उपक्रम /संपूर्ण मालकीच्या उपकंपन्या मध्ये परदेशात (नेपाळ, भूतान आणि पाकिस्तानमधील गुंतवणूक वगळता) अमेरिकन डॉलर्स 100 दशलक्ष किंवा त्याच्या समतुल्य गुंतवणूक करण्याची परवानगी आहे. एका वित्तीय वर्षात नेपाळ आणि भूतानच्या बाबतीत सध्याच्या प्रक्रियेनुसार 350 कोटी रुपयांपर्यंत भारतीय रुपयाच्या गुंतवणुकीला परवानगी आहे. म्यानमार आणि SAARC (नेपाळ, भूतान आणि पाकिस्तान व्यतिरिक्त) मध्ये संयुक्त उपक्रम /संपूर्ण मालकीच्या उपकंपन्या मध्ये परवानगी दिलेली बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक ची रक्कम अमेरिकन डॉलर्स 75 दशलक्ष किंवा कोणत्याही एका आर्थिक वर्षात त्याच्या समतुल्य आहे. मार्गदर्शक तत्वांमध्ये अशी आवश्यकता आहे की थेट गुंतवणूक ही भारतीय पक्षाप्रमाणेच मुख्य क्रियाकलापांमध्ये गुंतलेल्या परदेशी संस्थेमध्ये असावी आणि भारतीय पक्षाच्या एक्सचेंज अर्नर्स फॉरेन करन्सी (EEFC) खात्यातील शिल्लक, परकीय चलन काढणे याद्वारे निधी दिला जाऊ शकतो. निर्यातीचे भांडवलीकरण (भारतीय पक्षाच्या निव्वळ संपत्तीच्या 50% पर्यंत), ADR/GDR म्हणजे American Depositary Receipts / Global Depositary Receipts समस्यांद्वारे उभारलेला निधी आणि शेअर स्वॅप (म्हणजे भारतीय कंपनीच्या शेअर्सच्या बदल्यात परदेशातील शेअर्सचे अधिग्रहण) यांचा समावेश आहे. पॉलिसी भारतीय कंपनीला स्थावर मिळकत आणि बँकिंग वगळता इतर कोणत्याही क्रियाकलापांमध्ये थेट गुंतवणूक करण्याची परवानगी देते. बाह्य गुंतवणूक करणाऱ्या भारतीय कंपन्यांनी परदेशात गुंतवलेली रक्कम लाभांश, रॉयल्टी इत्यादींद्वारे

पाच वर्षांच्या कालावधीत परत करावी, ही अट काढून टाकण्यात आली आहे. अमेरिकन डॉलर्स 100 दशलक्षच्या एकूण मर्यादेत परदेशातील संयुक्त उपक्रम /संपूर्ण मालकीच्या उपकंपन्या मध्ये गुंतवणुकीसाठी परकीय चलनाची बाजारातील खरेदी गुंतवणूक करणाऱ्या कंपनीच्या निव्वळ संपत्तीच्या 50% वरून 100% पर्यंत वाढवली आहे. 'समान मुख्य क्रियाकलाप' ची स्थिती 'कोणत्याही प्रामाणिक व्यवसाय क्रियाकलाप' ने बदलली आहे. म्यानमार आणि सार्क देशांमध्ये (पाकिस्तान वगळता) भारतीय गुंतवणुकीची सध्याची कमाल मर्यादा नेपाळ आणि भूतानमधील रुपयाच्या गुंतवणुकीसाठी अमेरिकन डॉलर्स 100 दशलक्ष वरून अमेरिकन डॉलर्स 150 दशलक्ष आणि रु. 350 कोटीवरून रु. 700 कोटी करण्यात आली आहे. क्रेडिट संस्थांना आता भारतीय बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक ला ग्रीन-फील्ड आणि टेकओव्हर म्हणजे कार्यभार हाती घेणे या दोन्ही स्वरूपात समर्थन करण्याची परवानगी आहे. अगदी अलीकडे जानेवारी 2004 मध्ये बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक ची कमाल मर्यादा आणखी शिथिल करण्यात आली आहे आणि भारतीय कंपन्यांना त्यांच्या नेट-वर्थच्या 100 टक्के गुंतवणुकीची परवानगी आहे, जरी गुंतवणुकीची रक्कम आधी लागू केलेल्या अमेरिकन डॉलर्स 100 दशलक्ष कमाल मर्यादेपेक्षा जास्त असली तरीही. भारतीय कंपन्यांना परदेशातील थेट गुंतवणुकीसाठी तसेच विदेशी कंपन्यांचे विलीनीकरण आणि अधिग्रहण करण्यासाठी बाह्य व्यावसायिक कर्ज (ECB) उभारण्याची परवानगी आहे.

अ) 1990 पर्यंत बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक

1990 पर्यंत बाह्य प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकवर उत्पादक कंपन्यांचे वर्चस्व होते आणि आंतरराष्ट्रीयीकरण प्रक्रिया भारताच्या तुलनेत विकासाच्या समान किंवा खालच्या स्तरावर असलेल्या विकसनशील देशांमध्ये मुख्यत्वे निर्देशित केली गेली. 1975-90 मध्ये बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक समभागामध्ये 65 टक्क्यांहून अधिक आणि बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक मंजुरी प्रकरणांमध्ये उत्पादन कंपन्यांचा वाटा सुमारे 56 टक्के होता. सेवा क्षेत्रातील उपक्रमांचा वाटा सुमारे 33 टक्के आणि उत्खनन क्षेत्राचा, भारतीय परदेशातील थेट गुंतवणुकीच्या केवळ 2 टक्के आहे. खते आणि कीटकनाशके, चामडे, लोखंड आणि पोलाद, लाकूड आणि कागद यासारख्या निम्न आणि मध्यम तंत्रज्ञान उत्पादन क्रियाकलापांनी भारतीय बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक सम भागाच्या मोठ्या वाट्याचा दावा केला होता. या काळात वित्तीय सेवा आणि भाडेपट्टी आणि हॉटेल्स आणि पर्यटन हे दोन सर्वात मोठे सेवा क्षेत्रातील सीमापार गुंतवणूकदार होते. कमी आणि मध्यम उच्च तंत्रज्ञान उत्पादनांच्या निर्मितीमध्ये भारतीय बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक ची केंद्रीकरण आर्थिक विकासाचा मध्यवर्ती टप्पा दर्शवते ज्यातून देश त्या काळात जात होता. या टप्प्यात देश कौशल्य निर्मिती, वाहतूक, दळणवळण आणि इतर संस्थात्मक क्षमता निर्मितीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर सार्वजनिक गुंतवणूकीसह औद्योगिकीकरणाच्या मार्गावर वाटचाल करत होता. स्वस्त श्रम, नैसर्गिक संसाधने आणि कमी तंत्रज्ञानाची तीव्रता यासारख्या देशाच्या सुरुवातीच्या घटकांमुळे सामान्यतः या मुबलक संसाधनांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करणाऱ्या कंपन्यांच्या वाढीस अनुकूलता होती. उच्च तंत्रज्ञान उत्पादनांमध्ये भारतीय उद्योगांची तांत्रिक क्षमता अधिक अनुकूली आणि आत्मसात

करणारी होती जी १९९० च्या दशकात ज्ञान निर्मितीच्या अधिक महत्त्वपूर्ण आणि गुंतागुंतीच्या स्वरूपात परिपक्व होण्याच्या दिशेने संक्रमणाच्या टप्प्यात होती.

त्यामुळे, बाह्य थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या पहिल्या कालावधीत, भारतीय उद्योगांनी त्यांच्या सीमापार आर्थिक विस्तार प्रक्रियेत तंत्रज्ञान निर्मितीच्या सोप्या आणि कमी संशोधन-केंद्रित स्वरूपावर अधिक प्रमाणात अवलंबून होते. या टप्प्यात भारतीय बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक ची दिशा देखील बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक उत्क्रांतीचे मध्यवर्ती स्वरूप दर्शवते. 1975-90 दरम्यान भारतीय बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक हे जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या विकसनशील प्रदेशांमध्ये अधिक केंद्रित होते कारण सुमारे 72 टक्के बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक मंजूरी त्यावर निर्देशित करण्यात आल्या होत्या. 86 टक्क्यांहून अधिक वाटा विकसनशील देशांसह गुंतवणुकीच्या मूल्याच्या बाबतीत केंद्रीकरण अधिक स्पष्ट आहे. भारतीय उद्योगांचा त्यांच्या आंतरराष्ट्रीयीकरण प्रक्रियेत विकसनशील देशांवर लक्ष केंद्रित करण्याचा हा सामान्य कल सूचित करू शकतो की या टप्प्यात भारतीय गुंतवणूकदारांनी अद्याप विशिष्ट मालकी क्षमतांची अत्याधुनिकता प्राप्त केलेली नाही ज्यामुळे त्यांना त्यांच्या देशातच औद्योगिक देशातील बहुराष्ट्रीय कंपन्या बरोबर स्पर्धा करता येईल. तसेच भारतीय अर्थव्यवस्थेपेक्षा विकासाच्या समान किंवा खालच्या स्तरावर असलेल्या विकसनशील देशांवर लक्ष केंद्रित केल्याने भारतीय कंपन्यांना पारंपारिक बहुराष्ट्रीय कंपन्या पेक्षा काही स्पर्धात्मक फायदे मिळतात जसे की प्रक्रिया आणि उत्पादनांचे स्थानिक किमती, घटक गुणवत्ता आणि विकसनशील देशांसाठी विशिष्ट मागणीच्या परिस्थितीशी चांगल्या प्रकारे जुळवून घेतल्याने विकसनशील प्रदेशाच्या व्यवसाय कार्य प्रणालीसह अनेक तांत्रिक फायदे मिळतात .

विकसनशील प्रदेशात दक्षिण-पूर्व आणि पूर्व आशियातील देश भारतीय बाह्य थेट विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीचे सर्वात जास्त प्राप्तकर्ता म्हणून उदयास आले आहेत ज्यात सुमारे 36 टक्के दावा केला आहे, त्यानंतर आफ्रिका 17 टक्के, पश्चिम आशिया आणि मध्य आशिया प्रत्येकी 10 टक्के आणि दक्षिण आशिया 9 टक्के आहे. लॅटिन अमेरिका आणि कॅरिबियन हे भारतीय परदेशातील गुंतवणुकीसाठी सर्वात कमी आकर्षक प्रदेश आहेत. त्यामुळे, पहिल्या लाटेदरम्यान, भूगोल, भाषा, इतिहास आणि वंशातील निकटतेच्या शक्तींचा भारतीय जावक गुंतवणूकदारांच्या स्थानिक निर्णयावर जोरदार प्रभाव पडला आहे. दक्षिण-पूर्व आणि पूर्व आशियातील देश ज्यांना भौगोलिक समीपता आणि मजबूत ऐतिहासिक आणि वांशिक दुवे असलेले फायदे होते ते अशा फायद्यांच्या बाबतीत लॅटिन अमेरिकन देशांपेक्षा भारतीय गुंतवणूकदारांसाठी अधिक आकर्षक केले होते. उच्च 20 ने सुमारे 84 टक्के बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक मंजूरी आणि 86 टक्के बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक समभाग आकर्षित केले होते . एकूण 14 बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक मंजूरींशी संबंधित 12 टक्क्यांहून अधिक बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक प्रवाहाचा दावा करून थायलंड हा भारतीय बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक करणारा सर्वात मोठा प्राप्तकर्ता म्हणून उदयास आला. त्यापाठोपाठ सिंगापूरचा क्रमांक लागतो ज्यामध्ये 19 बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक मंजूरी एकूण बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक समभागच्या 12 टक्के आहेत. इंग्लंड आणि अमेरिका हे दोन विकसित देश आहेत ज्यांनी बाह्य विदेशी

प्रत्यक्ष गुंतवणूक मधील शेअरच्या आधारे क्रमवारीत 5 वे आणि 6 वे स्थान मिळवले आहे आणि प्रत्येकाने सुमारे 6 टक्के दावा केला आहे. 1975-90 दरम्यान सीमापार भारतीय थेट गुंतवणुकीचे आणखी एक महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे मोठ्या प्रमाणात बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक प्रकरणांमध्ये भारतीय समभागाचा सहभाग अल्पसंख्याकांच्या मालकीचा होता. मंजूर केलेल्या बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक प्रकल्पांपैकी जवळपास 64 टक्के प्रकल्पांमध्ये भारतीय मालकीचा सहभाग 50 टक्क्यांपेक्षा कमी होता आणि केवळ 13 टक्के मंजूर प्रकरणांमध्ये 80 टक्क्यांहून अधिक समभाग सहभाग होता. अल्पसंख्याक सहभागासाठी भारतीय कंपन्यांची बाह्य गुंतवणूक करण्याच्या या प्रवृत्तीचे श्रेय या टप्प्यातील सरकारी धोरणाला दिले जाऊ शकते ज्याने भारतीय समभाग सहभागावर निर्बंध लादले होते. भारतीय बाह्य थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या पहिल्या लहरीवरील विद्यमान साहित्य असे सूचित करते की अशा उत्पादन क्रियाकलापांचा मुख्य हेतू मोठ्या कंपन्यांच्या वाढीवर आणि विविधीकरणावर निर्बंध ठेवून सरकारी नियमांच्या भरपूर प्रमाणात निर्माण झालेल्या देशाच्या प्रतिबंधात्मक व्यावसायिक वातावरणापासून दूर जाणे हे होते. ते त्यांच्या यजमान देशांच्या वाढत्या बाजारपेठेचे शोषण करण्याच्या इच्छेने प्रेरित आहेत. या व्यतिरिक्त, देशांतर्गत आणि आयात केलेल्या साधनांच्या उच्च खर्चांमुळे निर्यात स्पर्धात्मकतेवर प्रतिकूल परिणाम होत असल्याने अनेक भारतीय कंपन्यांनी परदेशात उत्पादन केले आहे. असे दिसते की या लहरी दरम्यान भारतीय परदेशातील उपक्रमांना प्रगत तंत्रज्ञानावर आधारित मालकी फायद्यांचा थोडासा पाठिंबा होता.

ब) 1991 नंतरची बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक -

भारतीय बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीच्या उत्क्रांतीत पहिल्या लाटेपासून दुसऱ्या लाटेपर्यंतच्या प्रवाहात उत्पादन क्रियाकलापांचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये यामध्ये अनेक महत्त्वपूर्ण बदल दिसून आले आहेत. सर्वप्रथम, 1990 च्या दशकात भारतीय कंपन्यांच्या बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक क्रियाकलाप मोठ्या प्रमाणात सेवा क्षेत्रातील उपक्रमांद्वारे चालवले गेले होते ज्यांचा वाटा बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक च्या मूल्याच्या जवळपास 60 टक्के आणि मंजूर केलेल्या बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक मंजूरीपैकी 52 टक्के होता. पहिल्या लाटेमध्ये उत्पादन उद्योगांचा वाटा ६५ टक्क्यांवरून दुसऱ्या लाटेत केवळ ३९ टक्क्यांवर घसरला आहे. 1990 च्या दशकात मॅन्युफॅक्चरिंग क्षेत्राच्या हिश्यात झालेली ही घसरण मुख्यत्वे खते आणि कीटकनाशके, चामडे आणि शूज आणि लोह आणि स्टील या पूर्वीच्या तीन सर्वात मोठ्या जावक गुंतवणूकदारांकडून ओ-एफडीआय प्रवाहात घट झाल्यामुळे झाली आहे. महत्वाचे म्हणजे, बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक च्या दुसऱ्या लाटेत औषध आणि फार्मास्युटिकल्स म्हणजे औषधनिर्माण उद्योगाचा एक महत्वाचा बाह्य गुंतवणूकदार म्हणून उदय झाला होता ज्याचा एकूण बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक मधील वाटा पहिल्या लाटेच्या 2 टक्क्यांवरून दुसऱ्या लाटेत 6 टक्क्यांवर गेला आहे. सेवा क्षेत्रामध्ये, हॉटेल आणि रेस्टॉरंट आणि वित्तीय सेवा यासारख्या जुन्या जावक गुंतवणूकदार दिग्गजांनी अनुक्रमे 11 टक्क्यांवरून 3 टक्के आणि 12 टक्क्यांवरून 2 टक्क्यांपर्यंत नाट्यमय घट नोंदवली आहे. दुसऱ्या लाटेदरम्यान भारतीय आयटी उद्योग आणि प्रसारण आणि प्रकाशन हे दोन सर्वात मोठे सेवा क्षेत्रातील गुंतवणूकदार म्हणून

उदयास आले आणि ते अनुक्रमे 32 टक्के आणि 17 टक्के वाढा असलेले अर्थव्यवस्थेतील दोन सर्वात मोठे बाह्य गुंतवणूकदार होते.औषधे आणि फार्मास्युटिकल्स, सॉफ्टवेअर आणि ब्रॉडकास्टिंग यांसारख्या भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या ज्ञानावर आधारित क्षेत्राचा उदय हे प्रमुख बाह्य गुंतवणूकदार म्हणून भारत ज्ञान आधारित अर्थव्यवस्थेत जागतिक स्थान किती वेगाने वाढवत आहे हे सूचित करते. दुस-या लहरीदरम्यान भारतीय उद्योगांच्या तांत्रिक क्षमतांमध्ये राष्ट्रीय नवोपक्रम प्रणालीच्या सोयीच्या भूमिकेअंतर्गत मूलभूत आणि सीमावर्ती संशोधन क्रियाकलापांमध्ये विविधता दिसून आली आहे.उदाहरणार्थ, रॅनबॅक्सी, डॉ रेड्डी लॅब यांसारख्या अनेक आघाडीच्या भारतीय औषधनिर्माण कंपन्यांनी नवीन उत्पादन विकासासाठी त्यांचे संशोधन आणि यावर लक्ष केंद्रीत करण्यात लक्षणीय प्रगती केली आहे. विनम्रपणे असे सांगता येईल कि औषधनिर्माण , सॉफ्टवेअर आणि वाहतूक यांसारख्या उद्योगांमध्ये भारतीय बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीचे मालकी फायदे आता प्रगत तंत्रज्ञानावर आधारित आहेत. स्थानानुसार भारतीय बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक दुसऱ्या लाटेत विकसनशील देशांपासून दूर औद्योगिक देशांकडे गेले आहे. अर्थव्यवस्थेने केलेल्या प्रत्येक डॉलर विदेशी गुंतवणुकीपैकी सुमारे 60 टक्के विकसित प्रदेशात गेले आहेत. या कालावधीत यूके आणि यूएसए हे विकसित देश भारतीय बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीचे दोन प्रमुख यजमान होते, जे एकूण बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक पैकी निम्म्याहून अधिक संयुक्तपणे होते. विकसनशील प्रदेशांमध्ये दक्षिण-पूर्व आणि पूर्व आशियामध्ये पहिल्या लाटेत 36 टक्क्यांवरून दुसऱ्या लाटेदरम्यान केवळ 9 टक्क्यांपर्यंत सर्वात मोठी घट नोंदवली गेली आहे.भारतीय बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक चे यजमान म्हणून आकर्षण कमी झालेले इतर विकसनशील प्रदेश मध्य आशिया आणि आफ्रिका होते. लॅटिन अमेरिकेने त्यांच्या होस्टिंग भूमिकेत 1 टक्क्यांवरून 4 टक्क्यांपर्यंत काही सुधारणा केली आहे. त्यामुळे भारतातील बाह्य थेट विदेशी गुंतवणुकीचे हे बदलते स्थानिक वितरण हे दर्शविते की भारतीय उद्योगांच्या मालकीचे फायदे प्रगत देशांमध्ये मोठ्या प्रमाणात भूमिका घेत आहेत. पुढे, प्रगत देशांची सेवा-आधारित अर्थव्यवस्था असल्याने, सेवा क्षेत्रासाठी विशेषतः सॉफ्टवेअर क्षेत्रातील भारतीय बहुराष्ट्रीय कंपन्यासाठी वाढत्या बाजारपेठांची ऑफर देत आहेत.

भारतीय समभाग सहभागावरील सरकारी धोरणाच्या शिथिलतेमुळे, दुसऱ्या लहरीदरम्यान मंजूर केलेले बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक प्रकल्प बहुसंख्य प्रकरणांमध्ये बहुसंख्य मालकीचे स्वरूप घेतात. एकूण 1119 प्रकल्पांपैकी ज्यांच्यासाठी भारतीय समभाग सहभाग ओळखला जातो, त्यापैकी 637 बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक मंजूरीमध्ये समभाग सहभाग 80 टक्क्यांहून अधिक आहे जे एकूण मंजूरीपैकी 57 टक्के आहे. केवळ 271 संख्येइतके बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीलामंजूरी आहे, जे एकूण बाह्य थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या एक चतुर्थांश आहेत, ज्यात भारतीय सम भागाचा सहभाग 50 टक्क्यांपेक्षा कमी आहे. म्हणूनच, स्पष्टपणे भारतीय जावक गुंतवणूकदार पहिल्या लाटेदरम्यान अल्पसंख्याक मालकीच्या त्यांच्या प्रवृत्तीच्या विरुद्ध दुसऱ्या लाटेदरम्यान त्यांच्या सीमापार उत्पादन उपक्रमांमध्ये बहुसंख्य मालकी पसंत करतात.

सत्तर आणि ऐंशीच्या तुलनेत नव्वदच्या दशकात बाह्य थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या प्रेरणेतही लक्षणीय बदल झाले आहेत. केवळ बाजारपेठेतील प्रवेश आणि नैसर्गिक संसाधन शोधण्यापासून ते व्यापार समर्थन आणि धोरणात्मक मालमत्ता शोधण्याच्या प्रकारापर्यंत झपाट्याने विकसित होणारे पात्र पाहिले आहे. अनेक भारतीय उद्योग आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मकतेचे साधन म्हणून बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक चा वापर करत आहेत. विदेशी बाजारपेठेतील तिच्या उपकंपन्यांद्वारे कंपनीची आर्थिक उपस्थिती विक्रेते आणि खरेदीदार यांच्यातील जवळचा परस्परसंवाद आणि विक्रीनंतरच्या चांगल्या सेवा सुनिश्चित करते, जे आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मकतेसाठी महत्त्वपूर्ण घटक ठरतात. म्हणून, भारतीय उद्योगांद्वारे परदेशातील उत्पादनांसाठी प्रेरणांचा संच आता व्यापक आहे आणि विशेषतः परदेशातील अधिग्रहणांच्या बाबतीत ते केवळ आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत प्रवेश करण्यासाठीच नव्हे तर तंत्रज्ञान आणि मानवी कौशल्ये आणि कार्यात्मकतेचे फायदे यासारख्या दृढ-विशिष्ट अमूर्त गोष्टी प्राप्त करण्यासाठी देखील प्रेरित आहेत. अशाप्रकारे, मर्यादित गृह बाजारपेठेतील वाढीतील अडथळ्यांवर मात करण्यासाठी आणि वाढत्या स्पर्धात्मक व्यावसायिक वातावरणात टिकून राहण्यासाठी बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक हा धोरणात्मक व्यवसाय निर्णय म्हणून उदयास आला आहे.

क) बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक (2001-2023)

भारतातील बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूकीने परिमाण, भौगोलिक प्रसार आणि क्षेत्रीय रचनेत लक्षणीय बदल केले आहेत. 2001-2023 या कालावधीतील थेट गुंतवणुकीतील कलाचे विश्लेषण दर्शविते की, आवक आणि जावक अशा दोन्ही प्रकारच्या गुंतवणुकीचा प्रवाह या कालावधीच्या सुरुवातीच्या काळात निःशब्द झाला होता (तक्ता 6.1 पहा), त्यांना उत्तरार्धात गती मिळाली. या कालावधीत ओव्हरसीज इन्व्हेस्टमेंट डेस्टिनेशन म्हणजेच परदेशातील गुंतवणूक गंतव्य (ODI) मध्ये लक्षणीय बदल झाला आहे. पहिल्या सहामाहीत, परदेशातील गुंतवणूक ऑस्ट्रेलिया, UAE आणि सुदान सारख्या श्रीमंत देशांकडे निर्देशित केली गेली आणि उत्तरार्धात, ODI ला उच्च कर सवलती प्रदान करणाऱ्या देशांमध्ये जसे की मॉरिशस, सिंगापूर, ब्रिटीश व्हर्जिन आयलंड आणि नेदरलँड्समध्ये चॅनेल केले गेले.

ऑक्टोबर 2023 मध्ये ऑटोमॅटिक रूट आणि अप्रूव्हल रूट या दोन्ही अंतर्गत बाह्य थेट गुंतवणूक , जागतिक विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक प्रवाहात मोठ्या प्रमाणात घट झाल्याने ऑक्टोबर 2022 मध्ये अमेरिकन डॉलर्स 2.661 अब्जच्या तुलनेत वार्षिक 29 टक्क्यांनी घटून अमेरिकन डॉलर्स 1.885 अब्ज झाली. मागील महिन्याच्या 2.145 अब्ज डॉलरच्या तुलनेत बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक देखील अहवालाच्या महिन्यात अनुक्रमे घसरले. RBI च्या बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक आकडेवारीचे स्थिरावणे असे दर्शविते की ऑक्टोबर 2023 मध्ये तीन घटकांपैकी दोन घटक कमी झाले: अमेरिकन डॉलर्स 865.28 दशलक्ष (ऑक्टोबर 2022 मध्ये अमेरिकन डॉलर्स 1.424 अब्ज) आणि कर्ज अमेरिकन डॉलर्स 245.81 अब्ज (अमेरिकन डॉलर्स 515.56 अब्ज) भारतीय कंपन्यांनी अंतर्भूत जरी केलेल्या हमी मात्र 774.19 दशलक्ष अमेरिकन डॉलर्स पर्यंत वाढल्या .बाह्य थेट गुंतवणुकीचे देशनिहाय वितरण दर्शवते की 2022-23 मध्ये

सिंगापूरचा सर्वाधिक वाटा 22.3 टक्के होता, त्यानंतर अमेरिका (13.6 टक्के), इंग्लंड (12.8 टक्के), नेदरलँड (11.7 टक्के), यूएई यांचा क्रमांक लागतो. (9.6 टक्के), मॉरिशस (8.4 टक्के), आणि त्यानंतर रिजर्व बँक ऑफ इंडिया च्या माहितीनुसार इतर देशांचा क्रमांक लागतो.

६.३ निर्यातीचे घटक - औद्योगिक क्षेत्र

वाणिज्य आणि उद्योग मंत्रालयाने 2022-23 च्या वार्षिक अहवालात पृष्ठ 32 वर प्रकाशित केलेले औद्योगिक निर्यातीचे मुख्य दहा घटक खाली पुनरुत्पादित केले आहेत. 2020-21 आणि 2022-23 या दोन वर्षांच्या प्रमुख निर्यातीसंबंधीचा डेटा आणि 2022-23 च्या सहामाहीतील आकडेवारी खालील तक्त्या 6.3 मध्ये सादर केला आहे.

S. No.	Commodity	2020-21	2021-22	Apr-Nov 2022(P)	Growth % in 2021-22 over 2020-21	Share %
1	Petroleum products	25.80	67.47	65.34	161.47	15.99
2	Pearl, precious, semiprecious stones	18.15	27.68	17.61	52.51	6.56
3	Iron and Steel	12.12	22.91	9.29	88.93	5.43
4	Drug formulations, biologicals	19.04	19.00	12.74	-0.22	4.5
5	Gold and other precious metal jewelry	6.63	11.06	8.67	66.9	2.62
6	Organic chemicals	7.64	10.95	6.65	43.34	2.59
7	Aluminum, products of aluminum	5.80	10.64	6.16	83.56	2.52
8	Electric machinery and equipment	8.13	10.35	7.11	27.37	2.45
9	RMG cotton incl accessories	6.87	9.04	6.00	31.64	2.14
10	Products of iron and steel	6.56	8.79	6.41	33.98	2.08
	Total	291.81	422.00	298.29	44.62	100

Source: DGCI&S, Kolkata, P stands for provisional

- पेट्रोलियम उत्पादने.** 2020-21 मध्ये पेट्रोलियम उत्पादनांच्या निर्यातीचे मूल्य अमेरिकन डॉलर्स 25.80 होते. त्यानंतरच्या वर्षात, पेट्रोलियम उत्पादनांच्या निर्यातीच्या मूल्यात 161% वाढ झाली आणि अमेरिकन डॉलर्सच्या दृष्टीने ते 67.47 अब्ज होते. 2022-23 च्या सहामाहीत, पेट्रोलियम उत्पादनांच्या निर्यातीने मागील वर्षाच्या कामगिरीची प्रतिकृती केली आणि ती अमेरिकन डॉलर्स 65.34 इतकी होती. औद्योगिक निर्यातीमध्ये पेट्रोलियम उत्पादनांचा वाटा सर्वात मोठा आहे आणि 2021-22 मध्ये ते 16% होते.
- मोती, मौल्यवान आणि अर्ध-मौल्यवान दगड.** 2020-21 मध्ये मौल्यवान वस्तूंच्या निर्यातीचे मूल्य अमेरिकन डॉलर्स 18.15 अब्ज होते. त्यानंतरच्या वर्षात ते 52.5% ने वाढून अमेरिकन डॉलर्स 27.68 वर आणि 2022-23 च्या सहामाहीत अमेरिकन डॉलर्स 17.61 बिलियन झाले. एकूण निर्यातीमध्ये या विभागाचा वाटा 6.56 होता आणि क्रमाने दुसऱ्या क्रमांकावर होता.
- लोह आणि पोलाद.** २०२०-२१ मध्ये लोह आणि पोलादाची निर्यात १२.१२ अब्ज डॉलरची होती. पुढील वर्षात निर्यात 88.93% ने वाढून अमेरिकन डॉलर्स 22.91 अब्ज झाली. एकूण निर्यातीत लोह आणि पोलादचा वाटा ५.४३% होता.

4. **औषध फॉर्म्युलेशन आणि जैविक उत्पादने.** 2020-21 मध्ये औषध फॉर्म्युलेशन आणि जैविक उत्पादनांची निर्यात अमेरिकन डॉलर्स 19.04 ची होती आणि त्यानंतरच्या वर्षात ती किरकोळपणे अमेरिकन डॉलर्स 19 अब्ज पर्यंत खाली गेली. तथापि, या विभागाने 2022-23 च्या सहामाहीत अमेरिकन डॉलर्स 12.74 अब्ज निर्यातीसह उल्लेखनीय कामगिरी केली. भारतातून होणाऱ्या एकूण निर्यातीपैकी या उत्पादनांचा वाटा ४.५% आहे.
5. **सोने आणि इतर मौल्यवान धातूचे दागिने.** सन 2020-21 मध्ये, सोने आणि धातूच्या दागिन्यांच्या उत्पादनांचा वाटा अमेरिकन डॉलर्स 6.63 अब्ज होता. त्यानंतरच्या वर्षात, हा आकडा 11.06 अब्ज पर्यंत वाढला जो 66.82% वाढला आणि 2022-23 च्या सहामाहीत हा आकडा अमेरिकन डॉलर्स 8.67 होता. भारतातून एकूण निर्यातीत सोने आणि मौल्यवान दागिन्यांचा वाटा २.६२% होता.
6. **सॅद्रिय रसायने.** 2020-21 मध्ये, सॅद्रिय रासायनिक निर्यात अमेरिकन डॉलर्स 7.64 अब्ज इतकी होती. त्यानंतरच्या वर्षात हा आकडा वाढून 10.95 अब्ज झाला आणि 43.34% वाढ दर्शविते आणि 2022-23 च्या सहामाहीत सॅद्रिय रसायनांची निर्यात अमेरिकन डॉलर्स 6.65 अब्ज इतकी झाली. भारतातून होणाऱ्या एकूण निर्यातीत या विभागाचा वाटा २.५९% आहे.
7. **ॲल्युमिनियम आणि ॲल्युमिनियम उत्पादने.** 2020-21 मध्ये ॲल्युमिनियम आणि ॲल्युमिनियम उत्पादनांची निर्यात 5.8 अब्ज डॉलर्सची होती. त्यानंतरच्या वर्षात हा आकडा 83.56% ने वाढून अमेरिकन डॉलर्स 10.64 बिलियन झाला आणि 2022-23 च्या सहामाहीत अमेरिकन डॉलर्स 6.16 बिलियन झाला. भारतातून होणाऱ्या एकूण निर्यातीत या उत्पादनांचा वाटा २.५२% होता.
8. **इलेक्ट्रिक मशीनरी आणि उपकरणे.** 2020-21 मध्ये इलेक्ट्रिक यंत्रसामग्री आणि उपकरणांची निर्यात अमेरिकन डॉलर्स 8.13 अब्ज इतकी होती. 2021-22 मध्ये 27.37% ची वाढ नोंदवून हा आकडा अमेरिकन डॉलर्स 10.35 बिलियन झाला. या विभागाने सहामाहीत अमेरिकन डॉलर्स 7.11 अब्ज निर्यातीसह चांगली कामगिरी केली. एकूण निर्यातीत त्यांचा वाटा २.४५% आहे.
9. **आरएमजी कॉटन आणि ॲक्सेसरीज.** 2020-21 मध्ये RMG कापूस आणि ॲक्सेसरीजची निर्यात अमेरिकन डॉलर्स 6.87 अब्ज इतकी होती. त्यानंतरच्या वर्षात हा आकडा अमेरिकन डॉलर्स 9.04 बिलियनवर पोहोचला असून त्यात 31.64% वाढ झाली आहे. एकूण निर्यातीत या विभागाचा वाटा २.९४% आहे.
10. **लोह आणि पोलाद उत्पादने.** पहिल्या वर्षी लोखंड आणि पोलाद उत्पादनांची निर्यात अमेरिकन डॉलर्स 6.56 अब्ज आणि दुसऱ्या वर्षी अमेरिकन डॉलर्स 8.79 अब्ज इतकी होती जी 33.98% ची वाढ दर्शवते. 2022-23 च्या सहामाहीत हा आकडा अमेरिकन डॉलर्स 6.41 अब्ज इतका प्रभावी होता आणि भारतातून एकूण निर्यातीत या विभागाचा वाटा 2.08% होता.

2020-21 मध्ये औद्योगिक वस्तूंच्या निर्यातीचे एकूण मूल्य अमेरिकन डॉलर्स 291.81 अब्ज होते. 2021-22 मध्ये हा आकडा वाढून 422.0 अब्ज झाला असून त्यात 44.62% वाढ झाली आहे. 2022-23 च्या सहामाहीत औद्योगिक निर्यातीचे एकूण मूल्य 298.29 अब्ज होते.

६.४ आयातीचे घटक - औद्योगिक क्षेत्र

वाणिज्य आणि उद्योग मंत्रालयाने 2022-23 च्या वार्षिक अहवालात पृष्ठ 33 वर प्रकाशित केलेले औद्योगिक आयातीचे मुख्य दहा घटक खाली पुनरुत्पादित केले आहेत. 2020-21 आणि 2022-23 या दोन वर्षांच्या मुख्य आयातीसंदर्भातील आकडेवारी आणि 2022-23 च्या सहामाहीतील आकडेवारी खालील तक्ता 6.4 मध्ये सादर केली आहे.

Rank	Commodity	2020-21	2021-22	Apr-Nov 2022 (P)	Growth % 2021-22 over 2020-21	Share%
1	Petroleum: Crude	59.48	122.45	113.64	105.87	19.97
2	Gold	34.60	46.17	27.21	33.41	7.53
3	Petroleum Products	23.21	39.36	32.79	69.61	6.42
4	Coal, Coke And Briquettes etc.	16.27	31.72	37.25	94.9	5.17
5	Pearl, Precious, Semiprecious Stones	18.89	31.01	21.05	64.17	5.06
6	Electronics Components	15.30	25.94	16.27	69.58	4.23
7	Vegetable Oils	11.09	18.99	14.28	71.26	3.1
8	Organic Chemicals	11.09	17.77	13.02	60.22	2.9
9	Telecom Instruments	14.88	15.22	10.63	2.31	2.48
10	Computer Hardware, Peripherals	10.43	15.17	10.32	45.44	2.48
	Total	394.44	613.05	493.46	55.43	100

Source: DGI&S, Kolkata, P stands for provisional

- पेट्रोलियम कूड** - 2020-21 मध्ये, पेट्रोलियम कूडच्या आयातीचे मूल्य अमेरिकन डॉलर्स 59.48 अब्ज होते जे 2021-22 मध्ये 105.87% ची वाढ दर्शवून अमेरिकन डॉलर्स 122.45 अब्ज झाले. भारताच्या एकूण आयातीमध्ये या विभागाचा सर्वाधिक 19.97% वाटा आहे.
- सोने** - पहिल्या वर्षात सोन्याची आयात अमेरिकन डॉलर्स 34.60 अब्ज इतकी होती आणि त्यानंतरच्या वर्षात ती 33.41% ची वाढ दर्शवते. 2022-23 च्या सहामाहीत, हा आकडा 27.21 होता, जो स्पष्टपणे वाढत्या कल दर्शवितो. भारताच्या आयात बिलात 7.53% वाटा घेऊन सोन्याची आयात दुसऱ्या क्रमांकावर आहे.
- पेट्रोलियम उत्पादने** - पहिल्या वर्षात पेट्रोलियम उत्पादनांचा वाटा अमेरिकन डॉलर्स 23.21 अब्ज होता आणि नंतरच्या वर्षात तो अमेरिकन डॉलर्स 39.36 बिलियन झाला, जे 69.61% ची वाढ दर्शवते. शेवटी, 2022-23 च्या सहामाहीत, पेट्रोलियम आयातीचा आकडा अमेरिकन डॉलर्स 32.79 अब्ज होता. या उत्पादनांचा भारताच्या आयात बिलात 6.42% वाटा होता.

4. **कोळसा, कोक आणि ब्रिक्विट्स** - 2020-21 मध्ये या विभागातील आयात अमेरिकन डॉलर्स 16.27 अब्ज इतकी होती. त्यानंतरच्या वर्षात ते 94.97% ची वाढ दर्शवून 31.72% वर पोहोचले. एकूण आयातीमध्ये या विभागाचा वाटा 5.17% होता.
5. **मोती, मौल्यवान आणि अर्ध-मौल्यवान दगड** - 2020-21 मध्ये मोती आणि मौल्यवान दगडांची आयात अमेरिकन डॉलर्स 18.89 अब्ज इतकी नोंदवली गेली. पुढच्या वर्षी हा आकडा 31.01 अब्ज इतका झाला. भारताच्या आयात बिलात या विभागाचा हिस्सा 5.06% होता.
6. **इलेक्ट्रॉनिक्स उपकरणे** - 2020-21 मध्ये इलेक्ट्रॉनिक्स उपकरणांचे आयात मूल्य अमेरिकन डॉलर्स 15.3 अब्ज होते. 2021-22 मध्ये ते अमेरिकन डॉलर्स 25.94 अब्ज पर्यंत गेले जे 69.58% ची वाढ दर्शवते. 2022-23 च्या सहामाहीत इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांची आयात अमेरिकन डॉलर्स 16.27 अब्ज इतकी होती. भारताच्या एकूण आयातीत या उत्पादनांचा वाटा ४.२३% होता.
7. **भाजीपाला तेले** - भाजीपाला तेलाची आयात सुरुवातीस अमेरिकन डॉलर्स 11.09 अब्ज इतकी होती आणि नंतर 71.26% ची वाढ दर्शवून हा आकडा 18.99 अब्ज इतका झाला. 2022-23 च्या सहामाहीत हा आकडा 14.28 अब्ज होता आणि भारताच्या एकूण आयातीमध्ये 3.1% वाटा होता.
8. **सेंद्रिय रसायने** - सेंद्रिय रसायनांची आयात 11.09 अब्ज डॉलरची होती, नंतर 17.77 अब्ज आणि शेवटी सहामाहीत 13.02 अब्ज इतकी होती. 2020-21 च्या तुलनेत ही वाढ 60.22% होती. भारताच्या एकूण आयातीत या घटकाचा वाटा २.९% होता.
9. **दूरसंचार साधने** - 2020-21 मध्ये दूरसंचार साधनांचे आयात बिल अमेरिकन डॉलर्स 14.88 अब्ज होते. पुढील वर्षी ते अमेरिकन डॉलर्स 15.22 बिलियन आणि नंतर सहामाहीत अमेरिकन डॉलर्स 10.63 वर किरकोळ वाढले. भारताच्या एकूण आयातीमध्ये या विभागाचा वाटा 2.48% होता.
10. **संगणक हार्डवेअर आणि पेरिफेरल्स** - 2021-22 मध्ये भारताच्या एकूण आयातीमध्ये संगणक हार्डवेअर आणि पेरिफेरल्सचा वाटा 2.48% होता. 2020-21 मध्ये आयात बिल अमेरिकन डॉलर्स 10.43 अब्ज इतके होते. त्यानंतरच्या वर्षात ते अमेरिकन डॉलर्स 15.17 बिलियन पर्यंत वाढले आणि 2022-23 च्या सहामाहीत 10.32 बिलियन डॉलर्सची आयात होती.

६.५ भारताच्या परकीय व्यापाराची दिशा

प्रमुख प्रदेश/ देशांतून भारताच्या निर्यातीचे आणि आयातीचे मूल्य डॉलरच्या दृष्टीने तक्त्या 5 आणि 6 मध्ये दिले आहे. 2020-21, 2021-22 आणि 2022-23 च्या सहामाही दरम्यान भारताच्या निर्यातीतील प्रमुख गंतव्यस्थान आणि आयात स्रोतांचा

वाटा त्याच सारण्यांमध्ये देखील दिले आहे. मुख्य प्रदेश आणि देशांच्या निर्यातीवरील तक्ता 4.3 मधील डेटा असे दर्शवितो की यूएसए हे भारताचे सर्वात मोठे निर्यात गंतव्यस्थान आहे, त्यानंतर UAE, चीन आणि बांगलादेश यांचा क्रमांक लागतो.

आयातीच्या बाबतीत, आमच्या आयात बिलात चीनचा सर्वाधिक वाटा 15.43% आहे, त्यानंतर UAE, USA, सौदी अरेबिया आणि इराक यांचा क्रमांक लागतो.

Top 10 Export Destinations of India in 2021-22

(Values in US\$ billion)

Rank	Country	2020-21	2021-22	Apr-Nov 2022(P)	Growth % in 2021-22 over 2020-21	Share%
1	U S A	51.63	76.18	53.14	47.53	18.05
2	United Arab Emirates	16.68	28.04	20.83	68.14	6.65
3	China	21.19	21.26	9.90	0.36	5.04
4	Bangladesh	9.69	16.16	8.10	66.70	3.83
5	Netherland	6.47	12.55	12.32	93.78	2.97
6	Singapore	8.68	11.15	8.01	28.53	2.64
7	Hong Kong	10.16	10.98	6.54	8.09	2.60
8	U K	8.21	10.50	7.31	27.94	2.49
9	Belgium	5.24	10.08	6.12	92.61	2.39
10	Germany	8.13	9.88	6.71	21.64	2.34
	Total	291.81	422.00	298.29	44.62	100.00

Source: DGCI&S, Kolkata, P stands for provisional

Top 10 Import Sources of India in 2021-22

(Values in US\$ billion)

Rank	Country	2021-21	2021-22	Apr-Nov 2022(P)	Growth % in 2021-22 over 2020-21	Share %
1	China	65.21	94.57	67.92	45.02	15.43
2	United Arab Emirates	26.62	44.83	36.95	68.39	7.31
3	U S A	28.89	43.31	34.20	49.94	7.07
4	Saudi Arab	16.19	34.10	29.10	110.67	5.56
5	Iraq	14.29	31.93	24.93	123.47	5.21
6	Switzerland	18.23	23.39	12.06	28.31	3.82
7	Hong Kong	15.17	19.10	12.73	25.86	3.12
8	Singapore	13.30	18.96	14.95	42.52	3.09
9	Indonesia	12.47	17.70	21.48	41.95	2.89
10	Korea Rp.	12.77	17.48	14.24	36.83	2.85
	Total	394.44	613.05	493.46	55.43	100.00

Source: DGCI&S, Kolkata, P stands for provisional

६.६ औद्योगिक एकीकरण, कारणे, विलीनीकरण आणि एकत्रीकरण

विलीनीकरण हा एक करार आहे जो दोन विद्यमान कंपन्यांना एका नवीन कंपनीमध्ये एकत्र करतो. विलीनीकरणाचे अनेक प्रकार आहेत आणि कंपन्या विलीनीकरण पूर्ण करण्याचे अनेक कारणे आहेत. विलीनीकरण आणि अधिग्रहण सामान्यतः कंपनीची पोहोच वाढवण्यासाठी, नवीन विभागांमध्ये विस्तार करण्यासाठी किंवा मार्केट शेअर मिळवण्यासाठी केले जातात. हे सर्व भागधारकांचे मूल्य वाढवण्यासाठी केले जाते. विलीनीकरणादरम्यान, अतिरिक्त कंपन्यांद्वारे खरेदी किंवा विलीनीकरण रोखण्यासाठी कंपन्यांकडे नो-शॉप क्लॉज आहे. विलीनीकरण म्हणजे दोन कंपन्यांचे ऐच्छिक संलयन म्हणजे एका नवीन कायदेशीर संस्थेमध्ये व्यापकपणे समान अटीवर. विलीन होण्यास

सहमती देणाऱ्या कंपन्या आकार, ग्राहक आणि कार्यप्रणालीच्या प्रमाणात अंदाजे समान आहेत. या कारणास्तव, "समानांचे विलीनीकरण" हा शब्द कधीकधी वापरला जातो. अधिग्रहण, विलीनीकरणाच्या विपरीत, सामान्यतः ऐच्छिक नसतात आणि एक कंपनी सक्रियपणे दुसरी खरेदी करते.

विलीनीकरण सामान्यतः बाजारातील हिस्सा मिळविण्यासाठी, कार्यप्रणालीचा खर्च कमी करण्यासाठी, नवीन प्रदेशांमध्ये विस्तार करण्यासाठी, सामान्य उत्पादने एकत्र करण्यासाठी, महसूल वाढवण्यासाठी आणि नफा वाढवण्यासाठी केला जातो - या सर्वांचा कंपन्यांच्या भागधारकांना फायदा झाला पाहिजे. विलीनीकरणानंतर, नवीन कंपनीचे शेअर्स दोन्ही मूळ व्यवसायांच्या विद्यमान भागधारकांना वितरित केले जातात.

गुंतलेल्या कंपन्यांच्या ध्येयानुसार विविध प्रकारचे विलीनीकरण आहेत. खाली विलीनीकरणाचे काही सर्वात सामान्य प्रकार आहेत.

१. समूह

हे असंबंधित व्यावसायिक क्रियाकलापांमध्ये गुंतलेल्या दोन किंवा अधिक कंपन्यांमधील विलीनीकरण आहे. कंपन्या वेगवेगळ्या उद्योगांमध्ये किंवा वेगवेगळ्या भौगोलिक प्रदेशांमध्ये काम करू शकतात. शुद्ध समूहामध्ये दोन कंपन्यांचा समावेश असतो ज्यात काहीही साम्य नसते. दुसरीकडे, एक मिश्रित समूह अशा संस्थांमध्ये घडतो जे, असंबंधित व्यावसायिक क्रियाकलापांमध्ये कार्यरत असताना, प्रत्यक्षात विलीनीकरणाद्वारे उत्पादन किंवा बाजार विस्तार मिळविण्याचा प्रयत्न करत असतात.

आच्छादित घटक नसलेल्या कंपन्या केवळ समभाग धारकांच्या संपत्तीच्या दृष्टीकोनातून अर्थपूर्ण असेल तरच विलीन होतील, म्हणजेच जर कंपन्या समन्वय निर्माण करू शकतील, ज्यामध्ये मूल्य, कार्यक्षमता आणि खर्च बचत वाढवणे समाविष्ट आहे. 1995 मध्ये जेव्हा वॉल्ट डिस्ने कंपनी अमेरिकन ब्रॉडकास्टिंग कंपनी (ABC) मध्ये विलीन झाली तेव्हा एक समूह विलीनीकरण तयार झाले.

२. जन्मजात

जन्मजात विलीनीकरणाला उत्पादन विस्तार विलीनीकरण म्हणून देखील ओळखले जाते. या प्रकारात, हे तंत्रज्ञान, विपणन, उत्पादन प्रक्रिया आणि संशोधन आणि विकास (संशोधन आणि विकास) यासारख्या आच्छादित घटकांसह एकाच बाजारपेठेत किंवा क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या दोन किंवा अधिक कंपन्यांचे संयोजन आहे. जेव्हा एका कंपनीची नवीन उत्पादन लाइन दुसऱ्या कंपनीच्या विद्यमान उत्पादन लाइनमध्ये जोडली जाते तेव्हा उत्पादन विस्तार विलीनीकरण केले जाते. जेव्हा दोन कंपन्या उत्पादन विस्तारांतर्गत एक होतात, तेव्हा त्या ग्राहकांच्या मोठ्या गटात प्रवेश मिळवू शकतात आणि अशा प्रकारे, मोठ्या बाजारपेठेतील हिस्सा मिळवू शकतात. एकत्रित विलीनीकरणाचे उदाहरण म्हणजे सिटीग्रुपचे ट्रॅव्हलर्स इन्शुरन्ससह 1998 चे युनियन, पूरक उत्पादने असलेल्या दोन कंपन्या हे होय.

३. बाजार विस्तार

विलीनीकरणाचा हा प्रकार समान उत्पादने विकणाऱ्या परंतु वेगवेगळ्या बाजारपेठांमध्ये स्पर्धा करणाऱ्या कंपन्यांमध्ये होतो. मार्केट एक्स्टेंशन विलीनीकरणामध्ये गुंतलेल्या कंपन्या मोठ्या बाजारपेठेत प्रवेश मिळवण्याचा प्रयत्न करतात आणि अशा प्रकारे, मोठ्या ग्राहक आधार. त्यांच्या बाजारपेठेचा विस्तार करण्यासाठी, ईगल बँकशेअर्स आणि आरबीसी सेंटुरा 2002 मध्ये विलीन झाले.

४. क्षितीज समांतर

एकाच उद्योगात कार्यरत असलेल्या कंपन्यांमध्ये क्षैतिज विलीनीकरण होते. विलीनीकरण हा सामान्यतः समान उत्पादने किंवा सेवा ऑफर करणाऱ्या दोन किंवा अधिक स्पर्धकांमधील एकत्रीकरणाचा भाग असतो. अशा प्रकारचे विलीनीकरण कमी कंपन्या असलेल्या उद्योगांमध्ये सामान्य आहे, आणि कमी कंपन्यांमध्ये स्पर्धा जास्त असल्याने मोठ्या बाजारपेठेतील हिस्सा आणि मोठ्या प्रमाणावर अर्थव्यवस्था निर्माण करणे हे उद्दिष्ट आहे. डेमलर-बेंझ आणि क्रिस्लरचे 1998 चे विलीनीकरण हे क्षितीजसमांतर विलीनीकरण मानले जाते.

५. उभे / अनुलंब

जेव्हा दोन कंपन्या उत्पादन विलीनीकरणासाठी भाग किंवा सेवा तयार करतात तेव्हा युनियनला अनुलंब विलीनीकरण म्हणून संबोधले जाते. जेव्हा एकाच उद्योगाच्या पुरवठा साखळीमध्ये वेगवेगळ्या स्तरांवर कार्यरत असलेल्या दोन कंपन्या त्यांचे कार्य एकत्र करतात तेव्हा एक अनुलंब विलीनीकरण होते. असे विलीनीकरण खर्च कपातीद्वारे प्राप्त होणारा समन्वय वाढवण्यासाठी केले जाते, ज्याचा परिणाम एक किंवा अधिक पुरवठा कंपन्यांमध्ये विलीन झाल्यामुळे होतो. उभ्या विलीनीकरणाचे सर्वात प्रसिद्ध उदाहरण 2000 मध्ये घडले जेव्हा इंटरनेट प्रदाता अमेरिका ऑनलाइन (AOL) ने मीडिया समूह टाइम वॉर्नरसह एकत्र केले.

६. विलीनीकरणाची उदाहरणे

Anheuser-Busch InBev (BUD) हे विलीनीकरण कसे कार्य करते आणि कंपन्यांना एकत्र आणते याचे उदाहरण आहे. कंपनी बिअर मार्केटमधील अनेक विलीनीकरण, एकत्रीकरण आणि बाजार विस्तार यांचा परिणाम आहे. नवीन नावाची कंपनी, Anheuser-Busch InBev, तीन मोठ्या आंतरराष्ट्रीय पेय कंपन्यांच्या विलीनीकरणाचा परिणाम आहे - इंटरब्रू (बेल्जियम), अम्बेव्ह (ब्राझील), आणि अँनह्यूसर-बुश (युनायटेड स्टेट्स) या त्या तीन कंपन्या आहेत .

अंबेव्हने इंटरब्रूमध्ये विलीन केले आणि जगातील तीन आणि पाच सर्वात मोठ्या मद्य तयार करणाऱ्या कंपन्यांना एकत्र केले. जेव्हा अम्बेव्ह आणि अँनह्यूसर-बुशचे विलीनीकरण झाले, तेव्हा त्याने जगातील क्रमांक एक आणि दोन सर्वात मोठ्या मद्य तयार करणाऱ्या कंपन्यांना एकत्र केले. हे उदाहरण क्षितीजसमांतर विलीनीकरण आणि बाजार विस्तार या दोन्हीचे प्रतिनिधित्व करते कारण ते उद्योग एकत्रीकरण होते परंतु सर्व एकत्रित कंपनीच्या ब्रँडची आंतरराष्ट्रीय पोहोच देखील वाढवते.

इतिहासातील सर्वात मोठे विलीनीकरण प्रत्येकी अमेरिकन डॉलर्स 100 अब्ज पेक्षा जास्त आहे. 2000 मध्ये, व्होडाफोनने जगातील सर्वात मोठी मोबाइल टेलिकम्युनिकेशन कंपनी तयार करण्यासाठी मॅनेसमॅन अमेरिकन डॉलर्स 181 बिलियनमध्ये विकत घेतले. 2000 मध्ये, AOL आणि टाइम वॉर्नर यांनी अमेरिकन डॉलर्स 164 दशलक्ष करारामध्ये विलीन केले जे आतापर्यंतच्या सर्वात मोठ्या अपयशापैकी एक मानले गेले. 2014 मध्ये, Verizon Communications ने Vodafone Wireless मधील Vodafone चा 45% भागभांडवल अमेरिकन डॉलर्स 130 बिलियन मध्ये विकत घेतला.

६.६.१ संपादन

अधिग्रहण, टेकओव्हर म्हणजे कार्यभार हाती घेणे आणि विलीनीकरण यातील फरक समजून घेऊ. जरी तांत्रिकदृष्ट्या, 'अधिग्रहण' आणि 'टेकओव्हर' या शब्दांचा अर्थ जवळजवळ समान आहे, त्यांचे अर्थ भिन्न आहेत. सर्वसाधारणपणे, 'अधिग्रहण' हे प्रामुख्याने सौहार्दपूर्ण व्यवहाराचे वर्णन करते, जेथे दोन्ही कंपन्या सहकार्य करतात; 'टेकओव्हर' सूचित करते की लक्ष्य कंपनी खरेदीला विरोध करते किंवा जोरदार विरोध करते; 'विलीनीकरण' हा शब्द वापरला जातो जेव्हा खरेदी करणाऱ्या आणि लक्ष्यित कंपनी परस्पर एकत्र होऊन पूर्णपणे नवीन अस्तित्व तयार करतात. तथापि, प्रत्येक संपादन, टेकओव्हर आणि विलीनीकरण हे एक अनन्य प्रकरण असल्याने, त्याच्या स्वतःच्या वैशिष्ट्यांसह आणि व्यवहार हाती घेण्याच्या कारणांसह, या अटीचा वापर ओव्हरलॅप होतो म्हणजे एकमेकांवर पसरतो.

जेव्हा लक्ष्य उत्पादनसंस्था अधिग्रहित करण्यास सहमत होते तेव्हा मैत्रीपूर्ण अधिग्रहण होते; त्याच्या संचालक मंडळाने संपादनास मान्यता दिली आहे. मैत्रीपूर्ण संपादने बहुतेक वेळा संपादन करणाऱ्या आणि लक्ष्यित कंपन्यांच्या परस्पर फायद्यासाठी कार्य करतात. दोन्ही कंपन्या हे सुनिश्चित करण्यासाठी धोरणे विकसित करतात की अधिग्रहण करणारी कंपनी योग्य मालमत्ता खरेदी करते आणि ते मालमत्तेसह येऊ शकणाऱ्या कोणत्याही दायित्वांसाठी आर्थिक स्टेटमेंट आणि इतर मूल्यांकनांचे पुनरावलोकन करतात. एकदा दोन्ही पक्षांनी अटी मान्य केल्या आणि कोणत्याही कायदेशीर अटी पूर्ण केल्या की, खरेदी पुढे जाईल.

जेव्हा लक्ष्य कंपनी अधिग्रहणास संमती देत नाही तेव्हा अनफ्रेंडली अधिग्रहण, ज्यांना सामान्यतः 'विरोधक अधिग्रहण' म्हणून ओळखले जाते. प्रतिकूल अधिग्रहणांमध्ये लक्ष्य फर्मकडून समान करार नसतो आणि म्हणून अधिग्रहण करणाऱ्या उत्पादन संस्थेकडून नियंत्रणात्मक स्वारस्य मिळविण्यासाठी लक्ष्य कंपनीचे मोठे भागभांडवल सक्रियपणे खरेदी केले पाहिजेत, ज्यामुळे अधिग्रहणास भाग पाडले जाते.जरी एखादे टेकओव्हर अगदी प्रतिकूल नसले तरीही, याचा अर्थ असा होतो की कंपनी एक किंवा अधिक महत्त्वपूर्ण मार्गांनी समान नाहीत.

दोन कंपन्यांचे एका नवीन कायदेशीर अस्तित्वात परस्पर संलयन झाल्यामुळे, विलीनीकरण हे अधिक अनुकूल संपादन आहे. विलीनीकरण सामान्यतः कंपन्यांमध्ये

होते जे त्यांच्या मूलभूत वैशिष्ट्यांच्या बाबतीत अंदाजे समान असतात-आकार, ग्राहकांची संख्या, कार्यप्रणालीचे प्रमाण इ. विलीन करणाऱ्या कंपन्यांचा ठाम विश्वास आहे की त्यांची एकत्रित अस्तित्व सर्व पक्षांसाठी एकटे असण्यापेक्षा अधिक मौल्यवान असेल.

कंपन्या विविध कारणांसाठी इतर कंपन्यांचे अधिग्रहण करतात. ते प्रमाण , वैविध्य, जास्त बाजार वाटा, वाढीव समन्वय, खर्च कपात किंवा नवीन विशिष्ट ऑफरची अर्थव्यवस्था शोधू शकतात. संपादनाची इतर कारणे खालीलप्रमाणे आहेत:

1. परदेशी बाजारपेठेत प्रवेश करणे

जर एखाद्या कंपनीला तिचे कार्य दुसऱ्या देशात वाढवायचे असेल तर, त्या देशातील विद्यमान कंपनी विकत घेणे हा परदेशी बाजारपेठेत प्रवेश करण्याचा सर्वात सोपा मार्ग असू शकतो. खरेदी केलेल्या व्यवसायात आधीपासूनच स्वतःचे कर्मचारी, एक ब्रँड नाव आणि इतर अमूर्त मालमत्ता असतील, जे हे सुनिश्चित करण्यात मदत करू शकतात की अधिग्रहण करणारी कंपनी मजबूत पाया असलेल्या नवीन बाजारपेठेत प्रारंभ करेल.

2. वाढीच्या धोरणाचा भाग म्हणून

कदाचित एखाद्या कंपनीला भौतिक किंवा तार्किक अडचणींचा सामना करावा लागला असेल किंवा तिची संसाधने कमी झाली असतील. जर एखाद्या कंपनीचा अशा प्रकारे बोजवारा उडाला असेल, तर ती स्वतःची कंपनी वाढवण्यापेक्षा दुसरी कंपनी घेणे अधिक चांगले असते. अशी कंपनी नफा मिळवण्याचा एक नवीन मार्ग म्हणून आपल्या कमाईच्या प्रवाहात सामील होण्यासाठी आशादायी तरुण कंपन्यांचा शोध घेऊ शकते.

3. अतिरिक्त क्षमता कमी करणे आणि स्पर्धा कमी करणे

खूप स्पर्धा किंवा पुरवठा असल्यास, कंपन्या अतिरिक्त क्षमता कमी करण्यासाठी, स्पर्धा दूर करण्यासाठी आणि सर्वात उत्पादक प्रदात्यांवर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी अधिग्रहणाकडे लक्ष देऊ शकतात.

4. नवीन तंत्रज्ञान प्राप्त करणे

एखाद्या कंपनीसाठी नवीन तंत्रज्ञान विकसित करण्यासाठी वेळ आणि पैसा खर्च करण्यापेक्षा आधीच नवीन तंत्रज्ञान यशस्वीरित्या लागू केलेली दुसरी कंपनी खरेदी करणे अधिक किफायतशीर ठरू शकते.

संपादनाची उदाहरणे

AOL (अमेरिका ऑनलाईन लिमिटेड आणि टाइम वॉर्नर (2000).

AOL Inc. (मूळतः अमेरिका ऑनलाईन) ही त्याच्या काळातील सर्वात प्रसिद्ध ऑनलाईन सेवा आहे, आणि "अमेरिकेत इंटरनेट आणणारी कंपनी" म्हणून त्याचा गौरव केला जातो. 1985 मध्ये स्थापित, 2000 मध्ये त्याच्या लोकप्रियतेच्या उंचीवर AOL युनायटेड स्टेट्सची सर्वात मोठी इंटरनेट प्रदाता होती.

टाईम वॉर्नर, इंक. प्रकाशन, आणि दूरदर्शन यांसारखे मूर्त व्यवसाय आणि हेवा करण्याजोगे उत्पन्न विवरण असूनही, "जुनी मीडिया" कंपनी म्हणून धिक्कारले जात होते. 2000 मध्ये, अतिआत्मविश्वासाच्या उत्कृष्ट प्रदर्शनात, तरुण अपस्टार्ट एओएलने

165 अब्ज डॉलर्सला आदरणीय टाइम वॉर्नर खरेदी केले; याने सर्व विक्रम मोडीत काढले आणि इतिहासातील सर्वात मोठे विलीनीकरण झाले. एओएल टाइम वॉर्नर ही नवीन संस्था बातम्या, प्रकाशन, संगीत, मनोरंजन, केबल आणि इंटरनेट उद्योगांमध्ये प्रबळ शक्ती बनेल अशी दृष्टी होती. विलीनीकरणानंतर, AOL ही अमेरिकेतील सर्वात मोठी तंत्रज्ञान कंपनी बनली. तथापि, संयुक्त टप्पा एका दशकापेक्षा कमी काळ टिकला. AOL ने मूल्य गमावले आणि डॉट-कॉमचा बबल फुटला, विलीनीकरणाचे अपेक्षित यश पूर्ण होऊ शकले नाही, आणि AOL आणि टाइम वॉर्नरने त्यांचे युनियन विसर्जित केले:

1. 2009 मध्ये, AOL टाइम वॉर्नर स्पिन-ऑफ डीलमध्ये म्हणजे कराराची फिरकी यामध्ये विसर्जित झाला. 2009 ते 2015 पर्यंत टाइम वॉर्नर ही पूर्णपणे स्वतंत्र कंपनी राहिली.
2. 2015 मध्ये, Verizon Communications, Inc. ने AOL अमेरिकन डॉलर्स 4.4 बिलियन मध्ये विकत घेतले.

AT&T आणि टाइम वॉर्नर (2018)

ऑक्टोबर 2016 मध्ये, AT&T आणि Time Warner (TWX) ने एक करार जाहीर केला ज्यामध्ये AT&T टाइम वॉर्नरला अमेरिकन डॉलर्स 85.4 बिलियन मध्ये विकत घेईल, AT&T ला मीडिया हेवी हिटर बनवेल. जून 2018 मध्ये, प्रदीर्घ न्यायालयीन लढाईनंतर, AT&T ने टाइम वॉर्नरचे संपादन पूर्ण केले.

निश्चितपणे, 2018 चा AT&T-Time Warner अधिग्रहण करार 2000 च्या AOL-Time Warner कराराप्रमाणे ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण असेल; आपल्याला अजून नक्की कसे माहित नाही कि आजकाल, 18 वर्षे हा कालखंड फारच मोठा आहे. त्यामध्ये विशेषतः मीडिया, कम्युनिकेशन्स आणि तंत्रज्ञानात-आणि बरेच काही बदलत राहिल. या क्षणासाठी खालील, दोन गोष्टी निश्चित आहेत:

1. AT&T-Time Warner च्या विलीनीकरणाने आधीच मीडिया उद्योगाचा बराचसा आकार बदलण्यास सुरुवात केली आहे.
2. विलीनीकरण अधिग्रहण एंटरप्राइझ अजूनही जिवंत आणि चांगले आहे.

६.६.२ संयुक्त उपक्रम

परस्पर फायद्यासाठी हाती घेतलेल्या दोन किंवा अधिक कंपन्यांमधील दीर्घ मुदतीच्या कराराच्या परिणामी संयुक्त उपक्रम एक संस्था मानली जाऊ शकते हि एक प्रकारची भागीदारी आहे आणि जेव्हा दोन्ही कंपन्या नवीन युनिट्सची म्हणजे उत्पादन संस्थेची स्थापना करत असतात, तेव्हा ते नवीन व्यवसायावर देखरेख आणि नियंत्रण करत असतात. संयुक्त उपक्रमामध्ये मालकीची वाटणी देखील समाविष्ट असते. संसाधनांचा प्रभावी वापर करण्यासाठी विकास खर्च, जोखीम पसरवणे आणि कौशल्ये यांची सांगड घातल्यामुळे संयुक्त उपक्रम लोकप्रिय आहेत. परदेशी सहकार्यांमध्ये प्रवेश करण्याचा हा सर्वोत्तम मार्ग आहे. सामान्यतः भारतीय कंपन्या संयुक्त उपक्रमांच्या मदतीने परदेशी सहकार्यात प्रवेश करत आहेत.

संयुक्त उपक्रमाचे खालील फायदे आहेत:

1. अधिक भांडवल उपलब्धता.
2. संसाधनांचा उत्तम वापर.
3. सद्भावना आणि प्रतिष्ठा.
4. जोखीम सामायिकरण.
5. प्रमाणाची अर्थव्यवस्था.
6. विस्तार आणि विविधीकरण.
7. स्पर्धात्मकता सुधारते.
8. ग्राहकांचे समाधान.
9. कर्मचाऱ्यांना प्रवृत्त करणे

६.६.३ विविधीकरण

विविधीकरण म्हणजे उत्पादन किंवा व्यवसाय लाइन बदलणे. या प्रकरणात व्यवसाय नवीन व्यवसाय सेवा किंवा उत्पादनामध्ये प्रवेश करतो जो विद्यमान क्रियाकलापांचा विस्तार आहे किंवा कौशल्य तंत्रज्ञान आणि ज्ञानामध्ये लक्षणीय फरक असू शकतो. विविधतेची कारणे खालीलप्रमाणे आहेत.

1. जोखमीचा प्रसार - वैविध्यता जोखीम पसरविण्यास सक्षम करते. यामध्ये हा व्यवसाय वेगवेगळ्या मार्केटमध्ये चालतो ज्यामध्ये एका मार्केटच्या व्यवसायाला तोटा होऊ शकतो, त्याची भरपाई इतर मार्केटमध्ये केली जाऊ शकते आणि नफ्याचे स्तर राखले जातील.

2. औद्योगिक प्रतिमा सुधारते - कॉर्पोरेट प्रतिमा लोकांच्या मनात कंपनीचे मानसिक चित्र तयार करत आहे. वैविध्यपूर्ण कंपनीच्या माध्यमातून उत्पादने आणि ज्ञान बदलल्यामुळे उत्तम दर्जाचे उत्पादन आणि सेवा मिळतात ज्याचा लोकांच्या मनावर सकारात्मक प्रभाव पडतो.

3. स्पर्धेला प्रभावीपणे सामोरे जाणे - विविधीकरणामुळे कंपनी उत्पादने आणि सेवांची विस्तृत श्रेणी सादर करते. हे कंपनीला बाजारात विक्री टिकवून ठेवण्यास सक्षम करते.

4. संसाधनांचा वापर - वैविध्यता कंपनीला संसाधने चांगल्या प्रकारे वापरण्यास सक्षम करते कारण तिच्याकडे जास्त क्षमतेचे उत्पादन आहे. जर सुविधा व्यवस्थापकीय मनुष्यबळ आणि इतर संसाधने मोठ्या प्रमाणावर असतील तर उत्पादन विभाग आणि इतर क्रियाकलापांसाठी चांगली संधी मिळते .

5. प्रमाणाची अर्थव्यवस्था - वैविध्यता विशेषतः विविधीकरणाच्या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर अर्थव्यवस्था आणते. कंपनी समान वितरण साखळीच्या मदतीने वितरण जुने उत्पादन तसेच नवीन उत्पादने एकत्र करू शकते.

6. ग्राहकांचे समाधान. कंपनीने नवीन व्यवसायात प्रवेश केल्यावर गुणात्मक उत्पादन आणि चांगल्या सेवा देण्याचे आश्वासन दिले. यामुळे ग्राहकांचे समाधान होते.

7. सहक्रियात्मक फायदे - जुन्या उत्पादनाशी संबंधित असलेल्या त्याच उत्पादनात किंवा प्रक्रियेत थोडी सुधारणा करून आणि नवीन उत्पादने मिळवून जे मिळवले जातात ते सहक्रियात्मक फायदे आहेत. विविधीकरणात हे सहज साध्य होईल.

आरआर बर्थवाल यांनी सूचीबद्ध केलेले विविधीकरणाचे प्रकार आहेत: पार्श्व विविधीकरण, समूह विविधता, अनुलंब विविधता आणि कर्ण विविधता.

पार्श्व विविधीकरण

जेव्हा एखादी उत्पादनसंस्था समान प्रक्रिया किंवा स्रोतापासून भिन्न असलेल्या भिन्न वस्तूंचे उत्पादन करते किंवा ज्या समान प्रक्रियेसाठी किंवा बाजारपेठेसाठी साहित्य म्हणून वापरल्या जातात, तेव्हा त्यास पार्श्व विविधता म्हणून ओळखले जाते. पार्श्व विविधीकरणामागील हेतू खालीलप्रमाणे आहेत:

1. जेव्हा एका वस्तूच्या उत्पादनामध्ये दुसऱ्या वस्तूचे उत्पादन समाविष्ट असते, तेव्हा बाजूकडील विविधीकरणाची शक्यता असते. मटण आणि लोकर, बिटुमन, स्नेहक, पॅराफिन, कच्चे रसायने इत्यादींचे उत्पादन पेट्रोलियम शुद्धीकरण, कोळसा, कोक आणि त्यांची उत्पादने जसे की बेंझिन इत्यादी पार्श्विक विविधीकरणाची उदाहरणे आहेत.
2. जेव्हा सध्याच्या उत्पादनांची बाजारपेठेतील मागणी कमी होत असते किंवा स्थिर राहते, तेव्हा कंपनीला आपली कमाई टिकवून ठेवण्यासाठी किंवा वाढवण्यासाठी त्याच्या व्यवसायात विविधीकरण करावे लागते.
3. विद्यमान सुविधा जसे की व्यवस्थापकीय प्रतिभा, संशोधन आणि विकास उपक्रम आणि यंत्रे यांचा उत्तम वापर हा पार्श्विक विविधीकरणामागील हेतू आहे. यामुळे व्याप्तीची अर्थव्यवस्था होते.
4. उत्पादनांच्या हंगामी मागणीमुळे पार्श्विक विविधीकरण होऊ शकते. उदाहरणार्थ, एखादी उत्पादनसंस्था रंगोत्सवासाठी एकत्रितपणे रंग आणि पाण्याचे फवारे तयार करू शकते.
5. विलीनीकरणामुळे स्पर्धा कमी करून आणि विविध उद्योगांमधील कामकाजाचा विस्तार करून बाजाराची शक्ती वाढते.
6. वाढीचा दर कायम ठेवण्यासाठी.
7. संभाव्य स्पर्धेसाठी प्रवेश अडथळा म्हणून.

समूह विविधीकरण

1. हे उत्पादन संस्थेच्या बाजार शक्तीच्या विस्तारासाठी मदत करते.
2. हे छेदक अनुदानाद्वारे कमाईमध्ये स्थिरता आणते.
3. हे संभाव्य प्रतिस्पर्ध्यांसाठी प्रवेश अडथळा निर्माण करते.
4. हे व्याप्तीच्या अर्थव्यवस्थेद्वारे नफ्यासाठी जोखीम घेण्याचे अधिक पर्याय प्रदान करते.
5. हे वाढीची प्रक्रिया कायम ठेवते आणि उत्पादन संस्थेला आर्थिक नफा देते.
6. यामुळे सुविधांचा अधिक चांगला उपयोग होतो.

अनुलंब विविधीकरण

अनुलंब विविधीकरणाचे हेतू खालीलप्रमाणे आहेत:

1. हे उत्पादन संस्थेला सुरक्षा प्रदान करते. खात्रीशीर पुरवठा स्रोत सुनिश्चित करण्यासाठी एक उत्पादनसंस्था मागास उत्पादन संस्थाना एकत्रित करते. त्याचप्रमाणे, एखादी उत्पादनसंस्था आपल्या उत्पादनांसाठी बाजारपेठेची खात्री देण्यासाठी पुढे समाकलित होते.
2. हे जोडलेल्या प्रक्रियेची अर्थव्यवस्था प्रदान करते आणि अशा प्रकारे क्षमता वापरातील सुधारणांमुळे उत्पादन संस्थेची कार्यक्षमता वाढते.
3. हे वाहतूक, जाहिराती, खरेदी आणि विक्री खर्चात बचत यासारख्या विपणनाची अर्थव्यवस्था प्रदान करते.
4. मध्यस्थाना काढून टाकले जाते ज्यामुळे अधिक बचत होते.
5. उत्पादनसंस्था अधिक बाजार शक्ती गृहीत धरते, प्रवेश अडथळे निर्माण करते आणि स्पर्धा कमी करते.

६.७ भारतातील विलीनीकरण आणि अधिग्रहण

1999 नंतर भारतात विलीनीकरण व अधिग्रहण सौद्यांमध्ये वाढ झाली. 2007 आणि 2008 दरम्यान विलीनीकरण व अधिग्रहण सौद्यांमध्ये विशेषतः जागतिक आर्थिक संकट आणि पत उपलब्धता नसल्यामुळे घट झाली. भारतात 2000 ते 2008 पर्यंत विलीनीकरण अधिग्रहण कमी होत आहे. 2010 पर्यंत, विलीनीकरण व अधिग्रहण सौदे शिखरावर येऊ लागले. तेव्हापासून, भारतीय कंपन्यांनी कॉर्पोरेट पुनर्रचनांमध्ये विलीनीकरण व अधिग्रहण हे महत्वाचे व्यावसायिक धोरण मानले आहे आणि 2010 नंतर भारतात विलीनीकरण व अधिग्रहण सौद्यांमध्ये लक्षणीय वाढ झाली आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी संयुक्त उपक्रमांच्या मदतीने किंवा अधिग्रहणांच्या माध्यमातून भारतात प्रवेश केला आहे ज्यामुळे त्यांच्यातील स्पर्धा वाढली आहे. भारतीय आणि परदेशी कंपन्या. 2018 मध्ये, सुमारे 70% विलीनीकरण व अधिग्रहण क्रियाकलापांमध्ये त्रासदायक सौद्यांचा समावेश होता. सध्या, क्लीन-टेक आणि सौरऊर्जेवर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या व्यवसायांमध्ये बरीच संपादने आहेत. दिवाळखोरी आणि दिवाळखोरी संहिता, 2016 अंतर्गत कॉर्पोरेट दिवाळखोरी रिझोल्यूशन प्रक्रिया (CIRP) मुळे हे सक्षम केले गेले.

2024 मध्ये भारतातील विविध क्षेत्रे आणि उद्योगांमध्ये विलीनीकरण व अधिग्रहण कराराचा भाग म्हणून परदेशी गुंतवणूक दिसून आली. 2019 पासून, भारतात विलीनीकरण व अधिग्रहण ला प्रोत्साहन देण्यासाठी अनेक सुधारणा सुरू करण्यात आल्या. यातील काही सुधारणा होत्या:

1. विभेदक मतदान अधिकारांसह शेअर्स जारी करण्याच्या पैलूवर सेबीद्वारे नवीन फ्रेमवर्क. यामुळे संस्था आणि त्यांचे सदस्य कोणतेही नियंत्रण न गमावता गुंतवणूक प्राप्त करू शकले.
2. सर्व नोंदणीकृत स्टार्ट-अप्सना कर प्रोत्साहन आणि सवलती देण्यात आल्या, ज्यामुळे स्टार्ट-अप क्षेत्रातील विलीनीकरण व अधिग्रहण वाढले.

3. कॉर्पोरेट आयकर दर कपातीमुळे भारत विदेशी गुंतवणुकीसाठी आकर्षक बनला आहे ज्यामुळे अर्थव्यवस्थेच्या सर्व दुय्यम आणि तृतीयक क्षेत्रांमध्ये आणि उप-क्षेत्रांमध्ये विलीनीकरण व अधिग्रहण क्रियाकलाप होतो.
4. PLI म्हणजे postal life insurance योजना 2021 च्या तिसऱ्या तिमाहीत सुरु करण्यात आली आणि जी 2024 मध्ये सुरु ठेवली जात आहे त्यामुळे विदेशी गुंतवणुकीचा उच्च प्रवाह आणि विलीनीकरण व अधिग्रहण क्रियाकलाप झाला.
5. 1991 मध्ये सुरु झालेल्या खाजगीकरण प्रक्रियेने तीन दशकांनंतर परदेशी गुंतवणूकदारांमध्ये विश्वास निर्माण केल्यानंतर गंभीर स्वरूप धारण केले आहे.

2019 मधील प्रमुख विलीनीकरण आणि अधिग्रहण हे होते:

1. Ebix Inc द्वारे अमेरिकन डॉलर्स 337.8 दशलक्ष मध्ये 71% च्या बहुसंख्य स्टेकसह यात्रेचे संपादन.
2. OYO ने INR 220 Cr मध्ये Innov8 चे संपादन.
3. सिस्कोद्वारे क्लाउड चेरीचे अधिग्रहण.
4. पेटीएम ट्रॅव्हल स्टार्टअप नाईट स्टेचे अधिग्रहण.
5. PayU अमेरिकन डॉलर्स 70 दशलक्ष किमतीच्या डीलमध्ये Wibmoचे अधिग्रहण.

2020 मध्ये, खालील विलीनीकरण व अधिग्रहण सौदे पूर्ण झाले:

1. ITC ने Sunrise Foods Pvt.चे 100% इक्विटी शेअर्स विकत घेतले. लि. साठी रु. 2150 कोटी.
2. Facebook ने Jio मधील 9.99%भाग भांडवलासाठी Jio Platforms मध्ये अमेरिकन डॉलर्स 5.7 बिलियन गुंतवले.
3. Zomato ने अमेरिकन डॉलर्स 350 दशलक्ष मध्ये Uber Eats विकत घेतले. हा करार स्टॉक एक्स्चेंजद्वारे झाला आणि उबरला झोमॅटोमध्ये 9.99% मालकी मिळाली.
4. RIL ने Vitalic Health चे 60% संपादन केले आणि Vitalicच्या उपकंपन्यांमध्ये 100% मालकी मिळवली ज्यात Tresara Health Pvt.लिमिटेड आणि नेटमेड्स मार्केट प्लेस लिमिटेड रु. 60 कोटी.
5. हिंदुस्तान युनिलिव्हर लिमिटेड ग्लॅक्सोस्मिथक्लाइन कंझ्युमर लिमिटेडमध्ये विलीन झाले आणि नंतरचे रु. 31,700 कोटी, अधिक रु. रु.3,045 कोटी स्वतःसाठी हॉर्लिक्स ट्रेडमार्क मिळवत आहे.

2021 च्या बाबींमध्ये खालील कंपन्यांचा समावेश होता:

2021 मधील सर्वात लोकप्रिय आणि प्रमुख विलीनीकरण आणि अधिग्रहण हे आहेत:

1. Prosusने अमेरिकन डॉलर्स 4.7 बिलियन मध्ये भारतीय पेमेंट सेवा प्रदाता बिलडेस्कचे अधिग्रहण केले.
2. अदानी ग्रीन एनर्जी लिमिटेडने SB एनर्जी होल्डिंग्स लिमिटेड (SB एनर्जी इंडिया) अमेरिकन डॉलर्स 3.5 अब्ज मध्ये विकत घेतले.
3. थायरोकेअर अमेरिकन डॉलर्स 610 दशलक्षला PharmEasyने विकत घेतले.
4. टाटा सन्सने एअर इंडियाला ₹ 18,000 कोटींमध्ये विकत घेतले.

5. बायजूने आकाश एज्युकेशनल सर्विसेस सुमारे अमेरिकन डॉलर्स 1 बिलियन कॅश इक्विटी (70:30) व्यवहारात विकत घेतले.

2022-23 मध्ये, खालील सौदे केले गेले:

1. टाटा समूहाने 2.4 अब्ज डॉलर्ससाठी एअर इंडिया विकत घेतली. टाटा समूहाने एअर इंडिया आणि विस्तारा यांच्यातील विलीनीकरणाची घोषणा देखील केली, ज्याद्वारे सिंगापूर एअरलाइन्स (विस्तारा इक्विटीच्या 49% मालक) यांना एकत्रित विलीन झालेल्या घटकाच्या 25.1% मालकी मिळेल.
2. अदानी समूहाकडे अप्रत्यक्ष उपकंपनी (RRPR) द्वारे NDTV मधील 29.18%समभाग भांडवलाची मालकी आधीच होती. या संपादनाद्वारे, RRPR ने त्याच्या संस्थापकांच्या मालकीच्या NDTV मधील 27.26%समभाग भांडवल , INR 342.65 प्रति शेअर या किमतीला, सुमारे INR 602.30 कोटी एकूण विक्री मूल्यावर खरेदी केले.
3. एक वित्तीय सेवा समूह तयार करण्यासाठी HDFC बँक आणि HDFC लिमिटेड यांचे विलीनीकरण करण्यात आले. विलीनीकरणानंतर, 2022-23 मध्ये HDFC बँकेचे बाजार भांडवल रु. 10, 50,000 कोटी होते.
4. Zomatoआणि Blinkitयांच्यात विलीनीकरणासाठी करार झाला आहे. बलीन blinkit चे सर्व-स्टॉक डील मूल्य अमेरिकन डॉलर्स 700 दशलक्ष आणि अमेरिकन डॉलर्स 750 दशलक्ष दरम्यान आहे.
5. अदानी समूहाने अंबुजा सिमेंट्स लिमिटेडमधील 72.3% भागभांडवल Holcim समूहाकडून रु.24680 कोटी मध्ये विकत घेतले आहे .(अमेरिकन डॉलर्स 3.3 अब्ज). मार्च 2022 मध्ये याचे संपादन पूर्ण झाले.

६.८ प्रश्न

1. भारतातील प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूक प्रवाहाचा कल आणि रचना स्पष्ट करा.
2. भारतातील बाह्य प्रत्यक्ष विदेशी गुंतवणूकीचे कल आणि रचना स्पष्ट
3. भारतातील औद्योगिक क्षेत्रातील निर्यात घटक स्पष्ट करा.
4. भारतातील औद्योगिक क्षेत्राचे आयात घटक स्पष्ट करा.
5. भारताच्या व्यापाराच्या दिशेवर एक टीप लिहा.
6. औद्योगिक एकीकरणाची संकल्पना स्पष्ट करा.
7. सन 2000 नंतर भारतातील विलीनीकरण व क्रियाकलापातील बाह्य विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक स्पष्ट करा.

कृषी क्षेत्र

घटक रचना :

- ७.० उद्दिष्टे
- ७.१ प्रस्तावना : कृषी उत्पादकता
- ७.२ भारतातील संस्थात्मक संरचना जमीन सुधारणा
- ७.३ शेतीमध्ये तांत्रिक बदल
- ७.४ कृषी किंमत धोरण
- ७.५ प्रश्न

७.० उद्दिष्टे

- कृषी उत्पादकतेचे वर्गीकरण जाणून घेणे
- उत्पादकतेची पातळी आणि कमी उत्पादकतेची कारणे जाणून घेणे
- शेतीची संस्थात्मक रचना समजून घेणे
- सरकारने घेतलेल्या विविध तांत्रिक उपक्रमांची माहिती जाणून घेणे
- शेतीमधील विविध किंमती पद्धतींबद्दल जागरूक असणे

७.१ कृषी उत्पादकता

शेतीचे उत्पादन केवळ क्षेत्रफळावरच नाही तर जमिनीच्या उत्पादकतेवरही अवलंबून असते. हे आदान म्हणजे उत्पादन साधने आणि प्रदान म्हणजे अंतिम उत्पादन यातील संबंध दर्शवते.

कृषी उत्पादकतेचे दोन प्रकारात वर्गीकरण करता येते उदा.

(अ) प्रति कामगार कृषी उत्पादकता.

(ब) प्रति हेक्टर कृषी उत्पादकता.

अ) प्रति कामगार कृषी उत्पादकता:

भारतात, प्रति कामगार उत्पादकता केवळ कमीच नाही तर एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात वेगळी आहे

प्रति कामगार-कृषी उत्पादकता: आंतरराष्ट्रीय तुलना समजून घेऊया:

काही विकसित देशांच्या तुलनेत भारतातील प्रति कामगार श्रम उत्पादकता कमी आहे. डॉ. बलजीत सिंग यांच्या मते, "भारतात प्रति कामगार उत्पादकता अमेरिकेच्या आणि जपानच्या 1/23 आणि इंग्लंड मध्ये 1/21 आहे." प्रति-कामगार उत्पादकता कमी पातळी हे मागासलेल्या शेतीचे सूचक आहे. तथापि, जगातील विविध देशांच्या प्रति कामगार उत्पादकतेचे संक्षिप्त सादरीकरण पुढीलप्रमाणे आहे. प्रति कामगार भारताची कृषी उत्पादकता पश्चिम-जर्मनीच्या एक 1 / 34 भागापेक्षा थोडी जास्त आणि इंग्लंडच्या 1 / 20 भागापेक्षा कमी आहे. कृषी आदनांच्या वाढत्या किमती, वाढते मजुरी दर आणि अपूर्ण अन्न वितरण यामुळे कृषी उत्पादकता स्थिर झाली आहे. तथापि, भारतासाठी प्रति कामगार उत्पादकता रु. 1,213 असताना ते जपानसाठी रु. 18,120, रु. , अमेरिकेसाठी रु. 19,264, आणि पश्चिम जर्मनीसाठी रु. 27,690 इतकी आहे .

ब) प्रति हेक्टर कृषी उत्पादकता:

प्रति हेक्टर उत्पादकतेचे दोन पैलूंमध्ये विश्लेषण केले आहे:

• विविध पिकांची प्रति हेक्टर उत्पादकता:

मक्यासाठी, उत्पादकता 1950-51 मध्ये 547 किलो प्रति हेक्टरच्या तुलनेत 2002-03 मध्ये हि उत्पादकता 1638 किलो प्रति हेक्टर होती . उसाची प्रति हेक्टर उत्पादकता 2002 – 03 मध्ये 65000 किलो इतकी नोंदवली गेली ती 1951 मध्ये 3342 किग्रॅ. इतकी होती .कापसाच्या बाबतीत हि उत्पादकता 2002 – 03 मध्ये प्रती हेक्टर 193 किलोपर्यंत वाढले जी उत्पादकता 1950 - 51प्रति हेक्टर 88 कि.ग्रॅ. इतकी होती . तागाचा विचार केला तर 1950 -51 मध्ये तागाची उत्पादकता 1043 किलो प्रती हेक्टर होती . तीच उत्पादकता 1980-81मध्ये प्रति हेक्टर जे वाढून 1130 किलो झाली . आणि पुढे 2002 – 3 मध्ये हि उत्पादकता 2154 किग्रॅ. प्रति हेक्टर इतकी झाली .

क) कृषी उत्पादकतेची काही आंतरराष्ट्रीय तुलना

आर्थिक नियोजन सुरू झाल्यानंतर भारतातील प्रति हेक्टर उत्पादकता वाढली आहे यात शंका नाही, परंतु विकसित देशांशी तुलना केल्यास ती खूपच कमी असल्याचे दिसते.

भारतीय शेतीतील कमी उत्पादकतेची कारणे

एकंदरीत, भारतीय शेतीमध्ये स्वातंत्र्यानंतर सुधारणा झाली असली तरी ती उच्च कार्यक्षमता किंवा उत्पादकता दाखवत नाही.

या स्थितीची काही कारणे खालीलप्रमाणे आहेत:

1. लोकसंख्येचा दबाव:

जमीन मर्यादित आहे, आणि जवळजवळ त्या पातळीपर्यंत पोहोचली आहे जिथे लागवडीच्या क्षेत्रात अधिक विस्तार करणे शक्य नाही. लोकसंख्येच्या वाढीमुळे जमिनीवर प्रचंड दबाव निर्माण होतो. जपान, नेदरलँड्स, बेल्जियम आणि अगदी

चीनसारख्या काही विकसित देशांच्या तुलनेत भारतातील जमीन-मानव गुणोत्तर जरी चांगले असले तरी, भारतातील अत्यंत कमी उत्पादन आणि कमी औद्योगिकरण यासारख्या इतर कारणांमुळे शेतजमिनीवरील लोकसंख्येच्या दबावाची समस्या वाढली आहे.

2. न परवडणारे शेतीचे मालकी / धारण क्षेत्र :

2001 मध्ये भारतातील जमिनीचा सरासरी आकार दोन हेक्टरपेक्षा कमी होता. एकूण ग्रामीण कुटुंबांपैकी एक चतुर्थांश कुटुंबांकडे प्रत्येकी 0.4 हेक्टरपेक्षा कमी जमीन आहे, तर आणखी एक चतुर्थांश भूमिहीन आहेत. यामुळे आधुनिक कृषी साधनांचा वापर, वैज्ञानिक जमीन सुधारणा, जलसंधारण आणि पिक संरक्षण उपायांचा अवलंब करण्यात आणि यांत्रिक कार्ये सुरु करण्यात अडचणी निर्माण होतात. हे उपाय केवळ उच्च उत्पन्न सुरक्षित आणि स्थिर करण्यास सक्षम आहेत. बहुतेक राज्यांमध्ये जमीन सुधारणांच्या उशिरा प्रगतीमुळे ही समस्या आणखी वाढली आहे. जमिनीच्या एकत्रीकरणामुळे उत्पादकता वाढण्यास मदत होऊ शकते.

3. अनिश्चित पावसाचे प्रमाण आणि अपुऱ्या सिंचन सुविधा:

एकूण पिकाच्या अर्ध्याहून अधिक क्षेत्रावर पाऊस पडत असल्याने, आणि पाऊस कमी पडल्याने किंवा अपुऱ्या पावसामुळे उत्पादनात चढ-उतार होते. जरी जास्तीत जास्त सिंचन क्षमता लक्षात घेतली तरी, सुमारे 86.5 दशलक्ष हेक्टर पीक क्षेत्र पावसावर अवलंबून आहे .

पाऊस पडणारी शेती शास्त्रोक्त पद्धतीने विकसित करण्याची गरज यातून अधोरेखित होते.

4. शेतीचे उदारनिर्वाहक स्वरूप:

भारतीय शेती तिच्या निर्वाह स्वरूपाद्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहे, म्हणजे, बहुतेक उत्पादन थेट उत्पादकांकडून वापरले जाते आणि अतिरिक्त, जर असेल तर, सामान्यतः कमी आहे. याचे कारण असे की, बहुतांश भारतीय शेतकरी, गरीब असल्याने, कालबाह्य अवजारे आणि तंत्रज्ञान वापरतात आणि त्यांना महागडी शेती साधने वापरणे परवडत नाहीत. याचा परिणाम असा होतो कि , कमी प्रमाणात परतावा आणि अल्प उत्पन्न मिळते . ज्याचा अर्थ कमी बचत आणि कमी स्तरावरील पुनर्गुंतवणूक होते.

अशा प्रकारे, एक दुष्टचक्र कार्यरत आहे आणि शेतीमध्ये उत्पादकता कमी आहे.

5. जमिनीची सुपीकता कमी होणे:

भारतासारख्या कृषीप्रधान देशासाठी, जमीन ही एक मौल्यवान संपत्ती आहे आणि मातीचा न्हास ही एक गंभीर समस्या आहे, ज्यामुळे जमिनीची सुपीकता कमी होते. मातीची धूप हा न्हासाचा मुख्य प्रकार आहे जो जंगलतोड आणि बदलत्या लागवडीसारख्या अवैज्ञानिक कृषी पद्धतींमुळे होतो. क्षारता, आम्लता आणि कोरडेपणा यामुळे आणि वारंवार वापरामुळे जमिनीची सुपीकता कमी होण्याची इतर कारणे आहेत.

6. सहाय्यक सेवासुविधांचा अभाव:

हे समर्थन किंमत, विपणन आणि कर्जपुरवठा सुविधा यांसारख्या संस्थात्मक समर्थन घटकांचा संदर्भ देते. या सेवा शेतकऱ्यांमध्ये उद्योजकतेची भावना प्रवृत्त करण्यासाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करण्यास मदत करतात आणि कृषी क्रियाकलापांमध्ये गुंतलेली जोखीम आत्मसात करून घेतात. या सेवा विशेषतः भरड तृणधान्ये आणि डाळींच्या बाबतीत अपुऱ्या आहेत.

7. संसाधनांचे खराब संघटन आणि उद्योजकतेचा अभाव:

भारतामध्ये अविकसित कृषी पायाभूत सुविधा आणि संस्था आहेत. गरीबी आणि वंचिततेची परिस्थिती आणि जमीन संसाधनांचे असमान वितरण कृषी उद्योजक वर्गाच्या उत्क्रांतीमध्ये अडथळा आणते. कमी उत्पादकतेमुळे अविकसित कृषी क्षेत्र हे अर्थव्यवस्थेच्या विविधीकरणाच्या कमी पातळीचे मुख्य कारण आहे. विकसित देशांतील औद्योगिक विकासासाठी उत्तेजक कृषी क्षेत्राचा आधार आहे.

७.२ भारतातील संस्थात्मक संरचना आणि जमीन सुधारणा

संस्थात्मक रचना म्हणजे कृषी संरचना, जमिनीचा आकार, लागवडीची पद्धत आणि जमिनीची लागवड करण्यात गुंतलेल्या लोकांमधील संबंध हे होय. भारतातील कृषी संरचना सदोष आहे. हि कृषी संरचना लहान आकाराच्या जमिनीद्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहे. लहान जमिनी, विभाजित जमिनी, उप-विभाजित आणि खंडित आहेत. अशा न परवडणाऱ्या जमिनीमुळे यांत्रिकीकरण आणि मोठ्या प्रमाणावर शेती होण्यास प्रतिबंध होतो.

ब्रिटीश राजवटीत, जमीनदारी व्यवस्था ही जमिनीची मुख्य व्यवस्था होती. जमीनदारांनी सरकारच्या वतीने शेतकऱ्यांकडून जमीन महसूल वसूल केला. ही व्यवस्था कामगारांच्या शोषणावर आधारित होती. जमीनदारांकडून मोठ्या प्रमाणावर जमीन महसूल भाडे म्हणून गोळा केला जात असे आणि त्यांनी उत्पादन आणि उत्पादकता वाढवण्यासाठी काहीही योगदान दिले नाही. ते सामाजिक परजीवी म्हणून जगले. भाडेपट्टीने जमिनी कसणाऱ्यांना उत्पादन सुधारण्यात रस नव्हता. जमीनदाराने शेती सुधारण्यासाठी पुढाकार घेतला नाही. परिणामी 1880 ते 1940 पर्यंत जवळपास सहा दशके कृषी क्षेत्र स्थिर राहिले. स्वातंत्र्योत्तर काळात, सरकारने शेतमजुरांचे शोषण थांबवण्यासाठी जमीन सुधारणा आणल्या.

जमीन सुधारणांची मुख्य उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे होती:

- (१) शोषण रोखणे,
- (२) जमिनीच्या मालकीतील असमानता कमी करणे,
- (३) शेतीची पुनर्रचना,
- (४) कृषी उत्पादन आणि उत्पादकता वाढणे.

ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी, जमीन सुधारणांमध्ये खालील उपायांचा समावेश आहे:

कृषी क्षेत्र

1. मध्यस्थांचे उच्चाटन.
2. भाडे नियमन, कार्यकाळाची सुरक्षा आणि भाडेकरूंना जमिनीची मालकी प्रदान करण्याच्या संदर्भातील भाडेकरार सुधारणा.
3. जमिनी धारणेवरील कमाल मर्यादा
4. सहकारी शेती.

आता आपण या उपायांचा तपशीलवार अभ्यास करूया:

अ) जमीनदारी व्यवस्थेचे उच्चाटन:

सरकारने जमीनदारी प्रथा संपुष्टात आणण्यासाठी योग्य कायदे केले आणि असा दावा करण्यात आला की पहिल्या योजनेच्या अखेरीस ती पूर्णपणे संपुष्टात आली. मात्र, त्याची अंमलबजावणी करताना विविध अडचणी निर्माण झाल्या. त्यापैकी काही होते:

- (१) योग्य नोंदी उपलब्ध नव्हत्या.
- (२) जमीनदारांनी न्यायालयात खटला दाखल केला आणि त्याला बराच वेळ लागला.
- (३) कायद्यातील विविध पळवाटा जमिनदार इत्यादींनी शोषून घेतल्या.

त्यामुळे जमीनदारी व्यवस्था केवळ कागदावरच संपुष्टात आली, प्रत्यक्षात नाही. त्यांनी फक्त त्यांचा पोशाख बदलला आहे, म्हणजे त्यांना जमीनदारांऐवजी मोठे जमीनदार म्हणून संबोधले जाते.

ब) भाडेकरार सुधारणा:

यात तीन उपायांचा समावेश होता:

- (१) भाड्याचे नियमन,
- (२) कार्यकाळाची सुरक्षा,
- (३) भाडेपट्टीने जमिनी कसणाऱ्यांना मालकी हक्क प्रदान करणे.

सरकारने उत्पादनाच्या 1/4 वा भाग अथवा 1/5 वा भाग भाडे म्हणून निश्चित केले. जोपर्यंत कार्यकाळाच्या सुरक्षेचा संबंध आहे, सरकारने खालील तरतुदी केल्या आहेत:

- भाडेपट्टीने जमिनी कसणाऱ्यांना अनियंत्रितपणे बाहेर काढले जाऊ शकत नाही. केवळ वैयक्तिक लागवडीसाठी जमीन पुन्हा सुरू करता येते.
- पुन्हा सुरू झाल्यास, भाडेपट्टीने जमिनी कसणाऱ्यांना जमिनीचे किमान क्षेत्रफळ द्यावे लागेल.

भाडेकरार सुधारणांची अंमलबजावणी करताना, अनेक अडचणी निर्माण झाल्या:

- (1) अनेक प्रदेशात, शेतकऱ्यांना शासनाने ठरवून दिलेल्या भाडे मर्यादेची माहिती नव्हती.
- (2) भाडेपट्टीने जमीन कसणारे जमीन मालकांना घाबरत होते आणि कमी भाडे देण्यास ते कचरत होते.
- (3) नोंदींचा अभाव ही देखील एक मोठी समस्या आहे.
- (4) भाडेकरू या शब्दाची योग्य व्याख्या केलेली नाही.
- (5) वैयक्तिक शेतीच्या तरतुदीचा जमीनदारांनी गैरफायदा घेतला आहे.
- (6) अनेक गावांमध्ये जमिनी स्वेच्छेने समर्पण झाल्या.

हे ऐच्छिक दिसत असले तरी प्रत्यक्षात जमीनमालक कुळांना जमीन सोडून देण्यासाठी करण्यासाठी दबाव आणत होते. भाडेकरार सुधारणांची अंमलबजावणी करताना, अनेक अडचणी निर्माण झाल्या

- (7) अनेक शेतकरी सरकारने देऊ केलेली जमीन खरेदी करण्यास तयार नव्हते.

जमिनीची मशागत करणारा हाच जमिनीचा मालक असावा, अशी त्यांची धारणा असल्याने सरकारने शेतकऱ्यांना मालकी हक्क बहाल केला.

मात्र, भाडेपट्टीने जमिनी कसणारे खरेदी किंमत देण्यास तयार नसल्याने ते जमीन मालकांना घाबरले होते. अनेक गावांमध्ये भाडेपट्टीने जमिनी कसणाऱ्यांनी जमिनी स्वेच्छेने आत्मसमर्पण केल्याची विचित्र घटना घडली. हे खरं तर ऐच्छिक नसून जमीनदारांनी सक्ती केली होती. त्यामुळे जमिनीच्या वाटपात समानतेचे उद्दिष्ट साध्य होऊ शकले नाही.

या सर्व समस्यांनी कुळांच्या सुधारणांचे यश मर्यादित केले.

क) जमिनीवर कमाल मर्यादा:

या जमीन सुधारणेमागील उद्देश जमिनीच्या वाटणीत समानता सुनिश्चित करणे हा होता. कमाल जमीन धारणा कायद्याची मुख्य वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

- (१) कमाल मर्यादेचा आधार म्हणजे पाच सदस्य (वडील, आई आणि तीन अल्पवयीन मुले) असलेले कुटुंब.
- (२) ज्या जमिनींना पाण्याचा पुरवठा सुनिश्चित आहे आणि वर्षभरात दोन पिके घेऊ शकतात अशा जमिनींसाठी कमाल मर्यादा १० ते १८ एकर निश्चित करण्यात आली आहे. फक्त एकच पीक घेता आले तर कमाल मर्यादा २७ एकर आणि इतर प्रकारच्या जमिनीसाठी ५४ एकर निश्चित करण्यात आली आहे.

(३) जमिनीच्या काही श्रेणींना सूट देण्यात आली आहे. यामध्ये चहा, कॉफी, रबर लागवड, सहकारी शेततळे, उसाचे मळे इ.

(४) अतिरिक्त जमीन काढून घेताना, जमीनमालकाला नाममात्र मोबदला द्यावा लागतो.

(५) जमिनीचे पुनर्वितरण करताना, अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जातींना प्राधान्य दिले जाईल.

जमिनीच्या वाटपात समानता आणण्यासाठी सर्व राज्य सरकारांनी कमाल मर्यादा कायदा केला आणि त्याची अंमलबजावणी केली.

तथापि, खराब कामगिरीमुळे प्रगती अत्यंत असमाधानकारक आहे. २००० पर्यंत, फक्त २.९८ दशलक्ष हेक्टर जमीन अधिगृहीत म्हणून घोषित करण्यात आली होती, त्यापैकी २.१४ दशलक्ष हेक्टर वितरित करण्यात आली आहे.

खराब कामगिरीची कारणे अशी आहेत .

(१) मोठ्या प्रमाणात सूट दिल्याने कमाल मर्यादा कायद्याची थळा झाली.

(२) जमीनमालकाने कौटुंबिक मालमत्तेवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी अनेक बेकायदेशीर (बेनामी) व्यवहार केले.

(३) सरकारी अधिकाऱ्यांनी कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी केली नाही.

(४) योग्य नोंदी न मिळणे आणि जमीनदार आणि सरकार यांच्यातील कायदेशीर लढाईमुळेही कामगिरी खराब झाली.

ड) सहकारी शेती:

यामुळे उपविभागाचा प्रश्न सोडवण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यात आले आहे.

या अंतर्गत शेतकरी आपली संसाधने आणि जमीन एकत्र करतात . आणि त्याचे विविध फायदे आहेत जसे; मोठ्या प्रमाणावर शेती, शेतीचे यांत्रिकीकरण, मोठे उत्पादन आणि सहकार्याची भावना विकसित होते. शेतीशी संबंधित सर्व समस्या सोडवण्यासाठी ही सर्वोत्तम व्यवस्था असल्याचे म्हटले जाते. सहकारी शेतीला प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकारने पहिल्या तीन योजनांमध्ये अनेक प्रोत्साहने दिली. मात्र, निकाल प्रभावी ठरला नाही. विविध व्यावहारिक समस्या सहकारी शेतीच्या विकासास मर्यादित करतात. त्यापैकी काही पुढीलप्रमाणे आहेत: जमिनीच्या सुपीकतेतील फरक, मोठा प्रारंभिक खर्च, उत्पादन सामायिक करण्याचा अवघड मुद्दा, भारतीय शेतकऱ्याचा वैयक्तिक स्वभाव इ.

जमीन सुधारणांच्या मर्यादा:

सरकारने लागू केलेल्या जमीन सुधारणांना अनेक मर्यादांचा सामना करावा लागला. ते आहेत:

(१) सुधारणांमधील अनेक त्रुटीमुळे जमीनदारांना कुळांच्या हितसंबंधांपासून स्वतःचे संरक्षण करण्याची आणि अतिरिक्त जमीन सरकारला सुपूर्द करण्याची संधी

मिळाली. जमिनीच्या अनेक बेनामी हस्तांतरणामुळे जमीनधारणेवरील कमाल मर्यादेचे उद्दिष्ट नष्ट झाले.

- (२) प्रशासकीय यंत्रणा अकार्यक्षम आणि भ्रष्ट होती.
- (३) प्रशासकीय आणि राजकीय व्यवस्थेतील निहित स्वार्थामुळे जमीन सुधारणांची प्रभावी अंमलबजावणी होण्यास प्रतिबंध झाला.
- (४) योग्य नोंदी नसल्यामुळे कुळे त्यांच्या हक्कांसाठी लढू शकले नाहीत.
- (५) जमिनीवरील कमाल मर्यादांमुळे न्यायालयात अनेक खटले चालले. त्यामुळे अतिरिक्त जमीन उपलब्ध होण्यास विलंब झाला. ज्या जमिनी संपादित झाल्या त्याही समान वाटल्या नाहीत.
- (६) कर्ज सुविधा, मार्केटिंग सुविधा यांसारख्या सहाय्यक सेवांचा अभाव, तसेच अत्यावश्यक कृषी साधनांचा अनुदानित दराने पुरवठा न होणे इत्यादींमुळे जमीन सुधारणा कुचकामी ठरल्या.
- (७) जमिनीवर लोकसंख्येचा जास्त दबाव आणि बहुसंख्य लोकसंख्या गरीब भूमिहीन मजूर असल्याने श्रीमंतांना त्यांचे शोषणाचे डावपेच चालू ठेवता आले.

विविध सुधारणांमधील त्रुटींमुळे भूमी सुधारणा अर्थहीन आहेत असा अर्थ होत नाही. खरे तर शेतीला बळकटी देण्यासाठी जमीन सुधारणांची नितांत आवश्यकता आहे. त्रुटी दूर करून जमीन सुधारणा अधिक अर्थपूर्ण करणे शक्य आहे. यामुळे कृषी उत्पादकता आणि उत्पादनात सकारात्मक सुधारणा होऊ शकते.

७.३ कृषी क्षेत्रात तांत्रिक बदल

स्थूल देशांतर्गत उत्पादनामध्ये कृषी क्षेत्राचे योगदान वाढवण्याची गरज असल्याने सरकारने बरेच तांत्रिक बदल सुरू केले आहेत. ते खालील क्रमाने सूचीबद्ध आहेत:

१) यांत्रिकीकरण

कृषी यांत्रिकीकरणामुळे शेतातील कामांची वेळेवर पूर्तता करून जमीन आणि मजुरांची उत्पादकता वाढते आणि शेतीची व श्रमाची उत्पादकता वाढते. अनेक पीक आणि शेतीच्या विविधीकरणामध्ये त्याच्या महत्त्वपूर्ण योगदानाव्यतिरिक्त, यांत्रिकीकरणामुळे बियाणे, खते आणि सिंचन पाणी यासारख्या कृषी साधनांचा कार्यक्षम वापर करणे देखील शक्य होते. गेल्या दोन दशकांत भारतात शेतीचे यांत्रिकीकरण ५ टक्क्यांपेक्षा कमी दराने वाढत आहे. शेतीच्या यांत्रिकीकरणासमोरील मुख्य आव्हाने आहेत, पहिली, विविध माती आणि हवामान विभाग असलेली अत्यंत वैविध्यपूर्ण शेती, ज्यासाठी सानुकूलित कृषी यंत्रसामग्री आणि उपकरणे आवश्यक आहेत आणि दुसरे, मर्यादित संसाधनांसह मोठ्या प्रमाणावर लहान आकाराची जमीन हे होय .

कृषी क्षेत्राला मिळणाऱ्या एकूण कर्ज प्रवाहाच्या ३ टक्क्यांपेक्षा कमी कृषी कर्ज प्रवाह हा कृषी यांत्रिकीकरणासाठी आहे. बाराव्या योजनेत कृषी यांत्रिकीकरणावर एक समर्पित उप-

अभियान सुरु करण्यात आले आहे, ज्यामध्ये लहान आणि अल्पभूधारक शेतकऱ्यांपर्यंत कृषी यांत्रिकीकरणाचा प्रसार करण्यावर भर देण्यात आला आहे.

कृषी क्षेत्र

2) खतांचा वापर

शासनाच्या खत धोरणात खालील प्रमुख उपक्रम घेण्यात आले

अ) 2002-03 स्तरावर स्थिर किंमत गोठवल्यामुळे विद्यमान युरिया प्रकल्पाच्या कमी पुनर्प्राप्तीच्या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी, विद्यमान युरिया प्रकल्पासाठी सुधारित नवीन किंमत योजना (NPS-III) 2 एप्रिल 2014 रोजी अधिसूचित करण्यात आली. धोरणात सुधारणा करण्यात आली आहे आणि नोटीसच्या तारखेपासून ते एका वर्षासाठी लागू आहे.

आ) शिवाय, 2 जानेवारी 2013 रोजी, सरकारने युरिया क्षेत्रातील नवीन गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि भारताला स्वयंपूर्णता प्राप्त करण्यास मदत करण्यासाठी नवीन गुंतवणूक धोरण 2012 मध्ये जाहीर केले. 7 ऑक्टोबर, 2014 रोजी, खते विभागाने नवीन गुंतवणूक धोरण - 2012 च्या पुनरावृत्तीबद्दल लोकांना सूचित केले. एप्रिल ते नोव्हेंबर 2014 या महिन्यांसाठी नायट्रोजन आणि फॉस्फेटचे वास्तविक उत्पादन 33.51 लाख टन आणि 82.86 लाख टन उद्दिष्टाच्या तुलनेत अनुक्रमे 25.05 लाख टन आणि 89.68 लाख टन होते.

इ) उत्तम बियाणे वापरणे

कृषी उत्पादकता आणि उत्पादन वाढवण्यासाठी आवश्यक असलेला मूलभूत घटक म्हणजे बियाणे. वापरल्या जाणाऱ्या बियाण्याची गुणवत्ता सिंचन, कीटकनाशके, खते आणि खतांसह इतर सर्व कृषी निविष्टांच्या परिणामकारकतेवर तसेच कृषी हवामान परिस्थितीच्या परिणामांवर खूप प्रभाव पाडते. असा अंदाज आहे की 20-25 टक्के कृषी उत्पादकता बियाण्याच्या गुणवत्तेमुळे वाढते. राज्यांचा अंदाज आहे की 2014-15 (खरीप आणि रब्बी) साठी एकूण 343.55 लाख क्विंटल प्रमाणित/दर्जेदार बियाणांची आवश्यकता असेल. याचा सामना करण्यासाठी 351.76 लाख क्विंटल प्रमाणित किंवा उच्च दर्जाचे बियाणे हाती आहे. अशा प्रकारे, 2014-15 मध्ये, 8.21 लाख क्विंटलपेक्षा जास्त बियाणे उपलब्ध आहे.

2014-15 मध्ये, प्रमाणित/गुणवत्तेच्या हरभरा, मसूर, वाटाणा, सोयाबीन आणि बटाटा बियाण्यांच्या उपलब्धतेत कमतरता आहे. तेल आणि डाळींवरील आपले आयात अवलंबित्व आणि बटाट्याच्या किंमतवाढीची शक्यता लक्षात घेता, या वस्तूंच्या प्रमाणित बियाणांचा तुटवडा टाळण्यासाठी पावले उचलणे आवश्यक आहे.

4) कृषी विस्तार

SSO म्हणजे राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण कार्यालयाच्या 70 व्या फेरीच्या सर्वेक्षणाच्या आकडेवारीनुसार, 59% शेतकऱ्यांनी नोंदवलेल्या आकडेवारीनुसार, सरकार-अनुदानित कृषी संशोधन संस्था आणि विस्तार संस्थांना तांत्रिक सहाय्य आणि कौशल्ये फारच

कमी मिळतात. त्यामुळे तांत्रिक माहितीसाठी त्यांना प्रगतीशील शेतकरी, प्रसारमाध्यमे आणि बियाणे, खते आणि कीटकनाशके यांसारख्या कृषी उत्पादनांचे वितरक यांसारख्या खाजगी व्यवसायांवर अवलंबून राहावे लागते. अगदी शेतकऱ्या शेतकऱ्यापर्यंत सेवा – सुविधा पोहोचल्याची खात्री करण्यासाठी, विस्तार सेवा विकसित होत असलेली माहिती आणि तांत्रिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी सज्ज असणे आवश्यक आहे. माहिती तंत्रज्ञान, ई-आणि मोबाईल (m-) ऍप्लिकेशन्स, व्यावसायिक NGO म्हणजे अशासकीय संस्थांचा सहभाग इत्यादींचा वापर करून लॅब-टू-फार्म म्हणजे प्रयोगशाळा ते शेती कार्यक्रमाची परिणामकारकता वाढवता येते.

प्रत्येक 800-1000 शेतकऱ्यांमागे एका विस्तार कर्मचाऱ्याच्या सध्याच्या प्रतिकूल गुणोत्तराचा भाग म्हणून किसान टीव्हीला 2014-15 च्या अर्थसंकल्पात रु 100 कोटीच्या तरतूदीद्वारे अंशतः भरपाई केली जाईल., ज्याचा उपयोग शेतकऱ्यांना नाविन्यपूर्ण शेती पद्धती, जलसंधारण, सेंद्रिय शेती आणि इतर विषयांवर अद्ययावत माहिती देण्यासाठी केला जाईल. शिवाय, शेतकऱ्यांना कृषी तज्ज्ञांपर्यंत थेट संबंध प्रस्थापित करता येईल .

5) सिंचन सुविधा

अपूर्ण सिंचन प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी, राष्ट्रीय सरकारने 1996-1997 मध्ये प्रवेगक सिंचन लाभ कार्यक्रम (AIBP) सुरू केला. 31 डिसेंबर 2014 पर्यंत, केंद्रीय कर्ज सहाय्य (CLA) साठी अनुदान रु.67,195.47 कोटी AIBP उपलब्ध करून देण्यात आले. मार्च 2013 पर्यंत, AIBP अंतर्गत राज्यांनी मोठ्या, मध्यम आणि लहान सिंचन प्रकल्पांद्वारे 85.03 लाख हेक्टर सिंचन क्षमता निर्माण केली आहे. निर्माण झालेली सिंचन क्षमता आणि ज्याचा वापर केला जात आहे यातील अंतर कमी करण्याच्या प्रयत्नात, या कार्यक्रमाला AIBP सोबत देखील जोडले गेले आहे. वेळोवेळी, अतिरिक्त पाणी असलेल्या ठिकाणाहून पाणी टंचाई असलेल्या भागात नेण्यासाठी राष्ट्रीय जल ग्रीडसाठी प्रस्ताव तयार करण्यात आले आहेत. हे कार्यक्रम असूनही, केवळ 35% भारतीय शेती राज्यांमध्ये सिंचनाखाली आहे, ज्यामुळे ती बहुतेक पावसावर अवलंबून आहे. सिप्रंकलर आणि ठिबक यांसारख्या सूक्ष्म सिंचन पद्धतीवर लक्ष केंद्रित केल्याने उत्पादकता आणि पाणी वापर कार्यक्षमतेत मोठ्या प्रमाणात सुधारणा होईल.

6) कृषी संशोधन आणि शिक्षण

भारतीय कृषी संशोधन परिषद (ICAR) विविध जैविक आणि अजैविक वाणांना म्हणजे पिकांच्या वेगवेगळ्या जातींना सहनशीलता/प्रतिरोधकतेसह उत्पादन आणि पौष्टिक गुणवत्तेमध्ये सुधारणा करणाऱ्या विशिष्ट वैशिष्ट्यांसह नवीन पीक वाण विकसित करण्यात गुंतलेली आहे.

याशिवाय, ते कृषी-परिस्थितींना लक्ष्य करण्यासाठी पीक उत्पादन आणि संरक्षण तंत्रज्ञानाशी जुळते. विविध पिकांच्या एकूण 104 जाती वेगवेगळ्या कृषी-पर्यावरणीय स्थितीनुसार प्रसिद्ध करण्यात आल्या. शेतकऱ्यांना दर्जेदार बियाणे उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रभावी बियाणे साखळी सुनिश्चित करण्यासाठी, विविध शेतातील पिकांच्या

शिफारस केलेल्या जातींचे 11,835 टन संकरित बियाणे विकसित करण्यात आले. सुधारित वाण आणि पीक व्यवस्थापन तंत्रज्ञानाचा अवलंब केल्याने तृणधान्ये, कडधान्ये आणि इतर उत्पादन आणि उत्पादकता वाढली आहे.

कृषी क्षेत्र

७.४ कृषी किंमत धोरण

भारत सरकारने शेतीमालाच्या किमती स्थिर ठेवण्यासाठी विविध उपाययोजना अंमलात आणल्या आहेत, त्या आर्थिक परिस्थितीनुसार समायोजित केल्या आहेत. 1960 च्या दशकात, दक्षिण भारताने गहू आणि तांदूळसाठी अन्न क्षेत्रे तयार केली, ज्यामुळे धान्याच्या हालचालींवर मर्यादा आल्या. सरकारने अतिरिक्त अन्नधान्य असलेल्या राज्यांकडून अन्नधान्य खरेदी केले आणि सार्वजनिक वितरण प्रणालीद्वारे ते तूट असलेल्या राज्यांमध्ये वितरित केले. 1965 मध्ये, कृषी मूल्य आयोगाची स्थापना करण्यात आली, ज्याचे नंतर 1985 मध्ये कमिशन फॉर अॅग्रिकल्चरल कॉस्ट अँड प्राइसेस (CACP) असे नामकरण करण्यात आले. इतर उपायांमध्ये बफर स्टॉक ऑपरेशन, सार्वजनिक वितरण आणि गोदाम तरतूद यांचा समावेश आहे.

शेतीमालाचे भाव स्थिर राहावेत यासाठी सुविधा इ. या सर्व उपायांवर खालीलप्रमाणे चर्चा करता येईल.

1. प्रशासित किंमत यंत्रणा: सरकार CACP म्हणजे कमिशन फॉर अॅग्रिकल्चरल कॉस्ट अँड प्राइसेसद्वारे कृषी मालाच्या किमती निश्चित करते. CACP दरवर्षी तीन प्रकारच्या किमती जाहीर करते. ते पुढीलप्रमाणे आहेत .

(a) किमान आधारभूत किंमत

(b) खरेदी किंमत आणि

(c) जारी किंमत.

अ) किमान आधारभूत किंमत: किमान आधारभूत किंमत (MSP) ही शेतकऱ्यांसाठी दीर्घकालीन हमी आहे, ज्यामध्ये उत्पादन खर्च आणि नफ्याचे मार्जिन म्हणजे अंतर समाविष्ट आहे. हे सुनिश्चित करते की किमती MSP पेक्षा कमी होणार नाहीत, ज्यामुळे बाजारातील चढाओढ असतानाही शेतकऱ्यांना नुकसान होण्यापासून रोखले जाते. 2018-19 मध्ये, सरकारने जाहीर केले की किमान आधारभूत किंमत उत्पादन खर्चाच्या दीडपट असेल, जेणेकरून शेतकऱ्यांचे पैसे बुडणार नाहीत.

ब) खरेदी किंमत: ही किंमत सरकार शेतकऱ्यांकडून सार्वजनिक वितरण व्यवस्था ,बफर स्टॉक ऑपरेशन्स आणि कल्याणकारी योजनांसाठी खरेदी करते. हे किमान आधारभूत किमतीपेक्षा जास्त आहे परंतु बाजारभावापेक्षा कमी आहे. पेरणीपूर्वी किमान आधारभूत किंमत जाहीर केली जाते , तर खरेदीच्या किमती कापणीनंतर जाहीर केल्या जातात.

(a) इश्यू प्राईस: इश्यू प्राईस म्हणजे जारी किंमत ही सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत सरकार अन्नधान्याची विक्री करते. ते खरेदी किमतीपेक्षा कमी आहे. खरेदी किंमत आणि निर्गम किंमत यातील फरक सरकारद्वारे अन्नधान्यावरील अनुदानासाठी दिले जाते.

(b) **वैधानिक किमान आधारभूत किंमत:** ही किंमत ताग आणि उसासाठी निश्चित केली जाते. या दोन वस्तू या किमतीच्या खाली घेणे बेकायदेशीर आहे. ताग आणि उसासाठी ही वैधानिक किंमत देणे बंधनकारक आहे. सध्या या दोन वस्तू या वैधानिक निश्चिती अंतर्गत समाविष्ट आहेत. आवश्यक असल्यास इतर वस्तू देखील त्यात समाविष्ट केल्या जाऊ शकतात.

कृषी खर्च आणि किमती आयोगाने (CACP) 22 पिकांसाठी किमती निश्चित केल्या आहेत, ज्यात भुईमूग, कापूस, सूर्यफूल, तांदूळ, गहू, ज्वारी आणि बाजरी यांचा समावेश आहे. या किमान आधारभूत किमती सरकार दर वर्षी बीजारोपणाच्या अगोदर ठरवतात आणि चलनवाढीच्या दरानुसार वेळोवेळी समायोजित केल्या जातात. किमती उत्पादन खर्चापेक्षा जास्त आहेत आणि खूप किफायतशीर आहेत. गव्हासाठी किमान आधारभूत किंमत (MSP) रु. 2010-11 मध्ये प्रति क्विंटल 1,170 आणि धानासाठी ते रु.1,000 होत्या. हि किमान आधारभूत किंमत पीक विविधता, स्वयंपूर्णता आणि महागाई रोखण्यासाठी पुरेसा पुरवठा सुनिश्चित करण्याच्या प्रयत्नात सरकारद्वारे लागू केले जातात.

2. बफर स्टॉक ऑपरेशन्स: म्हणजे राखीव साठ कार्यप्रणाली : किंमत धोरण आणि अन्न सुरक्षा प्रणालीचा हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. या प्रणाली अंतर्गत, सरकार अन्नधान्य खरेदी करते आणि टंचाई पूर्ण करण्यासाठी राखीव तयार करते. राखीवचा खरा साठा लोकसंख्या वाढ, अन्नधान्याची मागणी, पुरवठा परिस्थिती इत्यादी विविध घटकांवर अवलंबून असतो. आर्थिक परिस्थिती आणि सरकारचे धोरण लक्षात घेऊन राखीव साठ्याची मर्यादा सुधारित केली जाते. ही कार्यप्रणाली सरकारला आपत्कालीन परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी आणि वर्षभर पुरेशा प्रमाणात अन्नधान्याचा पुरवठा सुनिश्चित करण्यास मदत करते. 1 जुलै 2018 रोजी राखीव साठ्यासाठी अन्नधान्याचा साठा 65 दशलक्ष टन होता. हा साठा अर्थव्यवस्थेच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी पुरेसा असल्याचा अंदाज होता.

3. सार्वजनिक वितरण व्यवस्था : सार्वजनिक वितरण प्रणाली अंतर्गत, सरकारकडून लोकांना सवलतीच्या दरात जीवनावश्यक वस्तू पुरवल्या जातात. 1997 पर्यंत ते सर्व लोकांना उपलब्ध करून देण्यात आले होते. 1997 मध्ये, सरकारने लक्षित सार्वजनिक वितरण प्रणाली सुरू केली याला TPDS असे म्हणतात TPDS (Targeted Public Distribution System)अंतर्गत केवळ दारिद्र्यरेषेखालील गरीब लोकांना सवलतीच्या दरात धान्य दिले जाते. या प्रणालीचा उद्देश फक्त गरिबातील गरीब लोकांनाच जीवनावश्यक वस्तू पुरविण्याचा आहे. केंद्र आणि राज्य सरकार ही यंत्रणा राबवण्यात गुंतलेली आहे. TPDS लागू करण्यासाठी 5.33 लाख रास्त भाव दुकाने कार्यान्वित करण्यात आली आहेत. पुढे काही राज्य सरकारांनी सार्वजनिक वितरण

प्रणालीची कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी विकेंद्रित खरेदी योजना स्वीकारली आहे. शिवाय खरेदीची माहिती प्रसारित करण्यासाठी ऑनलाइन खरेदी देखरेख प्रणाली स्थापित

केली आहे. तंत्रज्ञान आणि डिजिटल हस्तक्षेप वापरून कार्यक्षमता आणि पारदर्शकता देखील वाढविली जाते.

कृषी क्षेत्र

4. गोदाम सुविधा : शेतकऱ्यांना त्यांचे उत्पादन साठवून ठेवता यावे आणि नंतर त्याची बाजारपेठ असेल तेव्हा ते विकता यावे यासाठी सरकारने गोदामे बांधली, त्यामुळे साठवण सुविधा सुधारल्या. परिणामी विक्री त्रासदायक होण्याची शक्यता कमी आहे. 1957 मध्ये सेंट्रल वेअरहाऊसिंग कॉर्पोरेशनची स्थापना झाली. भारतीय अन्न महामंडळ अनेक गोदाम स्थाने सांभाळतेसाठवण सुविधा वाढविण्यासाठी, राज्य वखार महामंडळे देखील स्थापन करण्यात आली आहेत.

5. नॅशनल क्रॉप फोरकास्टिंग सेंटर: म्हणजे (राष्ट्रीय पिक अनुमान केंद्र) 1999 मध्ये कृषी मालाच्या किमतीतील चढ-उतारांचा अंदाज घेण्यासाठी राष्ट्रीय पीक अंदाज केंद्राची स्थापना करण्यात आली. अशा अंदाजांमुळे सरकारला बाजारात योग्य वेळी हस्तक्षेप करता येतो आणि किमतीतील अवाजवी चढ-उतार टाळता येतात.

6. किंमत निरीक्षण मंडळ : या मंडळाची स्थापना विशेषतः 1999 मध्ये जीवनावश्यक वस्तूंच्या किमतींवर लक्ष ठेवण्यासाठी करण्यात आली होती. तसेच किंमतीतील चढउतार नियंत्रित करण्यासाठी सरकारला पुढाकार घेण्याचा सल्लाही देते.

7. शेतकऱ्यांना आधार सेवा : शेतकऱ्यांना विपणन आणि आर्थिक सुविधा यासारख्या अनेक प्रकारच्या समर्थन सेवांमध्ये प्रवेश दिला जातो. बऱ्याच राज्यांनी विनियमित बाजारपेठांची निर्मिती केली आहे, जी संघटित बाजारपेठ आहेत जी कार्यक्षम विपणन सुलभ करण्यासाठी शेतकऱ्यांचे शोषण कमी करण्यात मदत करतात. अग्रक्रमानुसार कर्ज देण्याच्या सुलभ कर्ज सुविधा व्यापारी बँकांद्वारे पुरविल्या जातात. या उपाययोजनांमुळे शेतकऱ्यांना त्रासदायक विक्री टाळण्यास मदत होते.

8. बाजार हस्तक्षेप योजना (MIS) : बाजार हस्तक्षेप योजना राज्य सरकारे आणि केंद्रशासित प्रदेशांच्या विनंतीनुसार कृषी आणि सहकार विभागाने हाती घेतली आहे. बाजार हस्तक्षेप योजना विशेषतः फळे, भाजीपाला इत्यादी नाशवंत वस्तूंच्या खरेदीशी संबंधित आहे. यामुळे शेतकऱ्यांना त्रासदायक विक्री टाळण्यास मदत होते, विशेषतः जेव्हा भरपूर पीक असते. MIS साठी नाफेड म्हणजे राष्ट्रीय कृषी विपणन महासंघ ही नोडल एजन्सी आहे.

9. किंमत समर्थन योजना (PSS) : किंमत समर्थन योजनेची अंमलबजावणी कृषी आणि सहकार विभागामार्फत नाफेडमार्फत केली जाते. या योजनेंतर्गत तेलबिया, कडधान्ये आणि कापूस यांची खरेदी केली जाते जेव्हा त्यांच्या किमती किमान आधारभूत किमतीच्या खाली येतात आणि किमती स्थिर होईपर्यंत ते चालू ठेवले जाते.

वरील उपायांव्यतिरिक्त, सरकारने शेतमालाच्या किमती स्थिर ठेवण्यासाठी अन्नधान्याची आयात, राज्य व्यापार, साठेबाजी आणि काळाबाजार यांविरुद्ध कडक कारवाई इत्यादी उपाययोजना केल्या आहेत.

७.५ प्रश्न

- १) भारतातील कृषी उत्पादकता सविस्तर स्पष्ट करा.
- २) भारतातील संस्थात्मक संरचना जमीन सुधारणेचे टीकात्मक परीक्षण करा.
- ३) भारतीय शेतीतील तांत्रिक बदलाची चर्चा करा.
- ४) भारतातील कृषी किंमत धोरणावर सविस्तर टीप लिहा.

††††

कृषी क्षेत्र - भाग २

घटक रचना

- ८.०. उद्दिष्टे
- ८.१ कृषी आणि उद्योग यांच्यातील व्यापाराच्या अटी
- ८.२ कृषी वित्तपुरवठा
- ८.३ कृषी विपणन
- ८.४ राष्ट्रीय कृषी धोरण २०००
- ८.५ प्रश्न

८.० उद्दिष्टे

- शेतीतील व्यापाराच्या अटी जाणून घेणे
- कृषी वित्ताची रचना समजून घेणे
- कृषी विपणनाच्या समस्या जाणून घेणे
- शाश्वत वाढीच्या समस्यांचे विश्लेषण करणे

८.१ कृषी आणि उद्योग यांच्यातील व्यापाराच्या अटी

व्यापाराच्या अटी म्हणजे सोप्या शब्दात, एक देश आपली निर्यात ज्या किंमतींवर त्याची आयात खरेदी करतो त्या किंमतींच्या गुणोत्तराचा संदर्भ देते. आर्थिक संदर्भात, व्यापाराच्या अटी म्हणजे एखादा देश त्याच्या आयातीसाठी किती पैसे देतो आणि निर्यातीतून किती कमाई करतो यामधील संबंधाचा संदर्भ देतो. हे आयात किंमती आणि निर्यात किंमतींचे गुणोत्तर म्हणून व्यक्त केले जाते.

भारतीय शेतीसाठी व्यापाराच्या अटी म्हणजे बिगरशेती वस्तू आणि सेवांच्या तुलनेत शेतमालाच्या किमतीतील हालचालींचा संदर्भ. व्यापाराच्या अटी म्हणजे किंमत निर्देशांक म्हणून मोजल्या जाणाऱ्या कृषी किमती आणि औद्योगिक किमतींचे गुणोत्तर होय.

शेतीसाठी, व्यापाराच्या अटी शेतकऱ्यांना त्यांच्या कृषी उत्पादनांसाठी (जसे गहू, तांदूळ) मिळणाऱ्या किमतीची त्यांना द्यावी लागणारी वस्तू आणि सेवांच्या किमतींशी तुलना केली जाते (जसे की यंत्रसामग्री, खतांसाठी).

शेतकरी आणि शेतमजुरांसाठी, अन्न आणि साधनांसारख्या अत्यावश्यक वस्तूंच्या किंमतींच्या तुलनेत ते त्यांच्या पिकांमधून आणि श्रमातून किती कमाई करत आहेत हे व्यापाराच्या अटी मोजतात.

दैनंदिन गरजांवर खर्च करण्यापेक्षा ते त्यांच्या कामातून जास्त पैसे कमावत आहेत की नाही हे हे मेट्रिक प्रतिबिंबित करते. जेव्हा ही कमाई त्यांच्या खर्चाला मागे टाकते तेव्हा व्यापाराच्या अनुकूल अटी येतात.

व्यापाराच्या अटीचे महत्त्व

1. **आर्थिक निर्देशक** : व्यापाराच्या अटीदेशाची आर्थिक ताकद दर्शवते. उत्तम व्यापाराच्या अटीम्हणजे आयातीवर खर्च करण्यापेक्षा निर्यातीतून अधिक कमाई करणे, ज्यामुळे अर्थव्यवस्था मजबूत होते.
2. **राहणीमान** : व्यक्तींसाठी, विशेषतः शेतीसारख्या क्षेत्रातील, अनुकूल व्यापाराच्या अटीम्हणजे त्यांच्या उत्पादनातून जास्त उत्पन्न असू शकते, ज्यामुळे त्यांचे जीवनमान सुधारू शकते. याउलट, प्रतिकूल व्यापाराच्या अटीमुळे उत्पन्न कमी आणि राहणीमानखालच्या दर्जाचे होऊ शकते.
3. **उत्पन्नाचे वितरण** : कृषी संदर्भात, व्यापाराच्या अटीअर्थव्यवस्थेतील उत्पन्न वितरणावर परिणाम करते. जर शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनांना चांगला भाव मिळत असेल तर त्यामुळे उत्पन्नाचे अधिक न्याय्य वितरण होऊन ग्रामीण समुदायांना फायदा होऊ शकतो.

व्यापार अटींचा सामाजिक आणि आर्थिक प्रभाव

1. **उपेक्षित समुदायांवर प्रभाव** : व्यापाराच्या अटीमधील वाढीचा फायदा शेतमजुरांना झाला, प्रामुख्याने दलित, आदिवासी आणि सर्वात मागासवर्गीय, ऐतिहासिकदृष्ट्या सामाजिक आर्थिक तळाशी असणाऱ्या लोकांना झाला .
2. **आर्थिक वाढ आणि कामगार संधी**: 2003-04 च्या आसपास व्यापक अर्थव्यवस्थेतील वाढीमुळे बिगर-कृषी नोकऱ्या उघडल्या, विशेषतः बांधकाम आणि शहरी सेवांमध्ये, शेतीमधील कामगार उपलब्धतेवर परिणाम झाला.
3. **श्रमिक बाजार घट्ट करणे** : महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा आणि सार्वजनिक वितरण प्रणाली यांसारख्या उपक्रमांनी श्रमिक बाजार घट्ट होण्यास आणि मजुरांच्या मजुरी आणि व्यापाराच्या अटीमध्ये सुधारणा करण्यास हातभार लावला.
4. **शेतकऱ्यांसाठी आव्हाने** : वाढत्या मजूर आणि कृषी साधनांच्या खर्चांमुळे शेतकरी आर्थिक दबावाखाली आहेत. सबसिडी आणि MSP द्वारे सरकारी समर्थन असूनही, त्यांच्या व्यापार अटी (व्यापाराच्या अटी) मध्ये लक्षणीय सुधारणा दिसून आली नाही, जे मोठ्या प्रमाणावर स्थिर राहिले आहे. यामुळे मराठा, जाट आणि पाटीदार यांसारख्या कृषीप्रधान समुदायांकडून सरकारी नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण आणि शैक्षणिक फायद्यांसाठी मागणी वाढली.

प्रत्येक उत्पादक कार्यासाठी कर्जपुरवठा आवश्यक आहे. भारतात. भारतीय शेतकरी अत्यंत गरीब असल्याने योग्य कृषी कर्जाची नितांत गरज आहे. शेतकऱ्याच्या आर्थिक गरजा हे उद्दिष्टाच्या आधारावर कालखंडानुसार वर्गीकृत केले जाऊ शकतात

वेळेच्या आधारावर त्यांना पुढील प्रकारच्या आर्थिक मदतीची आवश्यकता होती

अल्प-मुदतीचे कर्ज : अल्प-मुदतीचे कर्ज १५ महिन्यांच्या कालावधीसाठी असते. ते सहकारी पतपेढी आणि सावकारी द्वारे प्रदान केले जातात. जागा, खते, कामगार शुल्क इत्यादींच्या खरेदीसाठी अशी कर्जे आवश्यक आहेत

मध्यम मुदत : ही कर्जे ५ वर्षांपर्यंतच्या कालावधीसाठी आहेत. गुरेढोरे किंवा शेती उपकरणे खरेदी करणे ऑनलाइन खरेदी करणे, कालवे खोदणे इत्यादी सुधारणा करण्यासाठी आवश्यक आहे.

दीर्घकालीनकर्जे : ही कर्जे पाच वर्षांपेक्षा जास्त कालावधीसाठी आहेत आणि सामान्यतः अतिरिक्त जमीन किंवा ट्रॅक्टर खरेदी करणे किंवा जमिनीवर कायमस्वरूपी सुधारणा करणे आवश्यक आहे.

उद्देशाच्या आधारावर, शेतकऱ्यांच्या कर्जाची आवश्यकता खालीलप्रमाणे आहे

उत्पादक उद्देश्य : म्हणजे जमिनीच्या लागवडीसाठी आणि आवश्यक शेती साधने खरेदी करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या कर्जाचा संदर्भ आहेउपभोगाच्या उद्देशाने पिकाची लागवड केल्यापासून ते पिक हाती येण्यादरम्याच्या मधल्या कालखंडात शेतकऱ्यांना त्यांच्या वापरासाठी निधीची गरज आहे.

अनुत्पादक उद्देश : जेव्हा अनुत्पादक कारणासाठी कर्जाची मागणी केली जाते जसे की संस्कार आणि विधी कार्ये करणे, ते कर्ज मुख्यता अनुत्पादक असल्याचे म्हटले जाते

कृषी कर्जपुरवठा स्रोत

शेतकऱ्यांसाठी मुख्य वित्तस्रोत हे संस्थात्मक आणि असंस्थात्मक अशा दोन प्रकारात विभागले गेले आहेत.

असंस्थात्मक स्रोत

१. सावकार

कृषी कर्जाच्या बाबतीत सुरुवातीपासूनच सावकार पुढे आहेत. शेती कर्ज देण्यात सावकारांचा मोठा वाटा दोन वेगवेगळ्या प्रकारचा आहे, व्यावसायिक सावकारी, आणि कृषी सावकार. हे सावकार कृषी कर्जाचा एक मोठा भाग पुरवठा करत होते आणि खात्यांमध्ये फेरफार आणि त्यांच्या कर्जावरील व्याजाचा अवाजवी दर यासारख्या पद्धतींमध्ये गुंतले होते.

२. व्यापारी आणि कमिशन एजंट देखील पीक परिपक्व होण्याआधी उत्पादक कारणांसाठी शेतीला कर्ज देऊ करतात आणि नंतर शेतकऱ्यांना त्यांचे पीक अत्यंत कमी

किमतीत विकण्यास भाग पाडतात आणि भारी कमिशन आकारतात. नगदी पिकांसाठी या प्रकारचे कर्ज बहुतांशी प्रगत असते. कृषी कर्जामध्ये या व्यापाऱ्यांचा वाटा हळूहळू वाढतो आणि अलीकडच्या वर्षात झपाट्याने घटत चालला आहे.

3. नातेवाईक

शेतकरी देखील त्यांच्या संकटाच्या वेळी त्यांच्या स्वतःच्या नातेवाईकांकडून रोख किंवा अडचणीच्या वेळी या दोन्ही बाबतीत कर्ज घेतात. ही कर्जे एक प्रकारची अनौपचारिक कर्जे असतात आणि त्यावर कोणतेही व्याज नसते आणि ते सामान्यतः पीक कापणीनंतर परत केली जातात. या कर्जाच्या स्रोताचे महत्त्व देखील कमी होत आहे कारण त्याचा कृषी कर्जाचा वाटा आधीच कमी झाला आहे.

संस्थात्मक स्रोत

व्यापारी बँका, कॉर्पोरेटिव्ह क्रेडिट सोसायटी, प्रादेशिक ग्रामीण बँक आणि नाबार्ड हे मुख्य स्रोत आहेत. काही कालावधीत संस्थात्मक स्रोतांनी ग्रामीण कर्जामध्ये त्यांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढवला आहे. त्यामुळे संस्थागत नसलेल्या स्रोतांवरील शेतकऱ्यांचे अवलंबित्व खूपच कमी झाले आहे. कृषी कर्जपुरवठा विषयक विविध संस्थांची भूमिका खालीलप्रमाणे आहे.

1. व्यावसायिक बँका

नियोजनाच्या सुरुवातीच्या वर्षात व्यापारी बँकांचे योगदान फारच कमी होते. मान्सूनवर अवलंबून राहिल्यामुळे ते एक जोखमीचा उपक्रम मानला जात असल्याने कृषी कार्यासाठी वित्तपुरवठा करण्यास ते फारच कचरत होते. तथापि, 14 प्रमुख बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणानंतर व्यापारी बँकांनी शेतीसाठी दिलेले कर्ज लक्षणीयरीत्या वाढले आहे, ग्रामीण भागात शाखांची संख्या लक्षणीय वाढली आहे, यामुळे शेतकऱ्यांना नवीन कृषी धोरण अवलंबण्यास आणि शेतीच्या आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया सक्षम करण्यास मदत झाली आहे.

शेतीला वित्तपुरवठा करताना त्यांना विविध समस्यांचा सामना करावा लागतो जसे की विस्तार आणि विविधीकरणामुळे ते कर्जाची गुणवत्ता राखू शकत नाहीत. त्यांना मोठ्या प्रमाणात लहान अग्रिम ठेवावे लागतात जे वेळखाऊ असतात आणि किफायतशीर नसतात. व्यापारी बँकांची वसुलीची स्थिती अत्यंत वाईट आहे आणि मोठ्या प्रमाणात थकबाकी आहे, विविध व्यापारी बँकांमध्ये समन्वय नाही.

2. सहकारी पतसंस्था

सहकारी पतसंस्था अल्पकालीन आणि दीर्घकालीन कर्जपुरवठा प्रदान करतात. अल्प-मुदतीची पतसंरचना ही गावपातळीवरील तीन स्तरावर आधारित आहे. प्राथमिक कृषी पतसंस्था शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करते. ते दुसऱ्या वर्षी कोणत्याही 10 किंवा 10% पेक्षा जास्त बनू शकतात. त्या जिल्हा स्तरावरील मध्यवर्ती सहकारी बँका असून त्या प्राथमिक पतसंस्थेला ज्या वर्षी राज्य सहकारी बँका उपस्थित असतात त्यांना कर्ज

देतात. हे केंद्रीय सहकारी संस्थांना कर्ज प्रदान करते आणि त्यांच्या कार्याचे समन्वय आणि नियमन करते.

शेतकऱ्यांच्या दीर्घकालीन गरजांची काळजी प्राथमिक स्तरावर कार्यरत असलेल्या प्राथमिक सहकारी, कृषी आणि ग्रामीण विकास बँड आणि राज्य स्तरावर राज्य सहकारी, कृषी आणि ग्रामीण विकास बँकांद्वारे घेतली जाते. व्यापारी बँकां या कमी उत्पादकता, खराब वसुली आणि व्यावसायिक व्यवस्थापनाच्या अभावामुळे त्रस्त होऊ लागल्या आहेत .

3. प्रादेशिक ग्रामीण बँक

ग्रामीण बँकांवरील कार्यगटाच्या शिफारशीनुसार या बँकांची स्थापना सरकारने केली आहे. लहान व अत्यल्प जमीन असणारे शेतकरीभूमिहीन मजूर आणि कारागीर यांना मदत करणे हा मुख्य उद्देश होता. पाच प्रादेशिक ग्रामीण बँका 1975 मध्ये सुरू झाल्या होत्या . आणि कालांतराने ते 196 प्रादेशिक ग्रामीण बँकापर्यंत वाढले, सध्या 56 प्रादेशिक ग्रामीण बँका आहेत

व्यापारी आणि सहकारी बँकांप्रमाणेच प्रादेशिक ग्रामीण बँकेला देखील खालील अडचणींचा सामना करावा लागतो जसे त्यांच्या भांडवलाचे योगदान केंद्र सरकार राज्य सरकार आणि व्यावसायिक बँक जे प्रायोजित करते. त्यामुळे त्यावर मुख्य एजन्सीचे नियंत्रण असते. प्रादेशिक ग्रामीण बँकाची वसुलीची स्थिती देखील समाधानकारक नाही आणि अनेक प्रादेशिक ग्रामीण बँकाचे मोठे नुकसान झाले आहे, ते कार्यक्षमतेने व्यवस्थापित केले जात नाही.

4. सूक्ष्म कर्जपुरवठा संस्था

1992 मध्ये, रिजर्व बँक ऑफ इंडिया आणि राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँकेने गरीबांच्या स्वयं-सहायता गटाची स्थापना आणि वित्तपुरवठा करण्यासाठी व्यावसायिक बँकांना अशासकीय संस्थांसोबत जोडण्यासाठी प्रोत्साहित केले. रिजर्व बँक ऑफ इंडियाने प्राधान्य क्षेत्रातील कर्जाच्या अंतर्गत बचत गटांचा समावेश केला आहे. सध्या बचत गटाचे तीन गट आहेत. लहान बचत गटांना बँकांद्वारे वित्तपुरवठा केला जातो . या संस्था गरीबांना तारण न देता कमी व्याजदरात कर्ज देतात. सूक्ष्मवित्तपुरवठा योजनांचे विविध फायदे आहेत की ते ग्रामीण गरिबांना वित्तपुरवठा करण्याचा किफायतशीर मार्ग आहे ज्यामुळे कर्जदार तसेच सावकारांचा खर्च कमी होतो.

5. कृषी आणि ग्रामीण विकासासाठी नाबार्ड राष्ट्रीय बँक

ग्रामीण पत आणि विकासासाठी ही सर्वोच्च बँक आहे. रिजर्व बँक ऑफ इंडियाद्वारे केले जाणारे सर्व कार्य ग्रामीण वित्ताशी संबंधित आहेत आणि ते नाबार्डने ताब्यात घेतले आहेत. नाबार्डच्या भागभांडवलात भारत सरकार आणि आरबीआयचे योगदान होते. ही एक अखिल भारतीय सर्वोच्च पुनर्वित्त संस्था आहे. कृषी आणि ग्रामीण विकासाची पत संरचना मजबूत करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे.

नॅशनल बँक फॉर अग्रिकल्चर अँड रुरल डेव्हलपमेंट (नाबार्ड) राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक

नाबार्डची स्थापना जुलै 1992 मध्ये ग्रामीण कर्ज क्षेत्रात गुंतलेल्या संस्थांच्या क्रियाकलापांचे समन्वय साधण्यासाठी एक सर्वोच्च संस्था म्हणून करण्यात आली. ग्रामीण कर्जाच्या क्षेत्रात नंतरचे सर्व कार्य आरबीआयकडून घेतले. हे विशेषतः ग्रामीण क्षेत्रातील पत समस्यांवर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी डिझाइन केलेले आहे. एक सर्वोच्च बँक म्हणून ती कृषी आणि ग्रामीण विकास कार्ये आणि कार्यक्रमांना आर्थिक सहाय्य प्रदान करण्यात गुंतलेल्या देशातील प्रमुख वित्तीय संस्थांच्या पत गरजा पुनर्वित्त करण्यात गुंतलेली आहे. नाबार्डची कार्ये तीन श्रेणींमध्ये विभागली जाऊ शकतात:

1. वित्तपुरवठा कार्ये

या क्रियाकलापामध्ये ग्रामीण वित्तीय संस्थांसाठी धोरण आणि मार्गदर्शक तत्वे तयार करणे, व्यावसायिक बँका, सहकारी संस्था इत्यादींना कर्ज सुविधा प्रदान करणे आणि जमिनीच्या पातळीवर ग्रामीण कर्ज प्रवाहाचे निरीक्षण करणे समाविष्ट आहे. आधी सांगितल्याप्रमाणे, नाबार्ड थेट शेतकरी आणि इतर ग्रामीण लोकांशी व्यवहार करत नाही. ग्रामीण पायाभूत सुविधांसह गुंतवणुकीच्या उद्देशाने सहकारी संस्थांना पिकांसाठी, विपणन आणि इतर खेळत्या भांडवलाच्या गरजांसाठी अल्प-मुदतीच्या कर्जासाठी, मध्यम-मुदतीच्या आणि दीर्घकालीन कर्जाच्या बाबतीत ते पुनर्वित्त सुविधा प्रदान करते. सहकारातील गुंतवणुकीसाठी राज्य सरकारला कर्जही दिले जाते.

2. विकासात्मक आणि प्रचारात्मक उपाय

कर्जपुरवठा अधिक उत्पादक बनवण्यासाठी, नाबार्ड अनेक विकासात्मक आणि प्रोत्साहनात्मक उपक्रम राबवत आहे जसे की सहकारी बँका आणि प्रादेशिक ग्रामीण बँकांना त्यांच्यासाठी विकास कृती आराखडे तयार करण्यासाठी मदत करणे, राज्य सरकार, सहकारी बँका आणि आरआरबी यांच्याशी सामंजस्य करार करणे. बँकांच्या कारभारात सुधारणा करणे, सहकारी आणि प्रादेशिक ग्रामीण बँकांना तांत्रिक, देखरेख आणि मूल्यमापन कक्षाच्या स्थापनेसाठी आर्थिक सहाय्य करणे.

3. पर्यवेक्षी कार्ये

सहकारी बँका आणि प्रादेशिक ग्रामीण बँका (प्रादेशिक ग्रामीण बँका s) संदर्भात नाबार्ड भारतीय रिझर्व्ह बँकेसोबत काही पर्यवेक्षी कार्ये सामायिक करत आहे. बँकिंग नियमन कायदा, 1949 च्या तरतुदीनुसार राज्य सहकारी बँका (SCBs), जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका DCCBs) आणि प्रादेशिक ग्रामीण बँका (प्रादेशिक ग्रामीण बँका s) यांची तपासणी करण्याची वैधानिक जबाबदारी नाबार्डकडे सोपवण्यात आली आहे. याशिवाय, नाबार्डला देखील राज्यस्तरीय सहकारी संस्था जसे की राज्य सहकारी कृषी आणि ग्रामीण विकास बँका (SCARDBs), सर्वोच्च विणकर संस्था, मार्केटिंग फेडरेशन इत्यादींची ऐच्छिक आधारावर वेळोवेळी तपासणी करणे.

नियतकालिक तपासणीचे उद्दिष्ट ठेवीदारांच्या हिताचे रक्षण करणे, सरकारने जारी केलेल्या नियम आणि नियमांनुसार बँकांचे कार्य सुनिश्चित करणे आणि बँकांच्या आर्थिक सुदृढतेचे परीक्षण करणे हे आहे.

ग्रामीण कर्जाच्या समस्या

संस्थात्मक स्रोतांकडून ग्रामीण कर्जाच्या प्राप्तीमध्ये शेतकऱ्यांना भेडसावणाऱ्या प्रमुख समस्यांचा सारांश खाली दिला आहे:

1. लहान शेतकऱ्यांना कमी कर्ज प्रवाह

देशभरात लाखो छोटे शेतकरी आहेत. संस्थात्मक ग्रामीण कर्जाचा विस्तार होत असतानाही, फायदा मोठ्या जमीनदारांपर्यंत पोहोचला आहे. त्यामुळे कृषी उद्योगाचा कणा असलेल्या छोट्या शेतकऱ्यांपर्यंत कर्ज पोहोचण्याची नितांत गरज आहे.

2. अग्रिम कर्जासाठी किचकट प्रक्रिया

सध्या, संस्थात्मक स्रोतांद्वारे कर्जाची प्रगती करण्याची प्रक्रिया खूपच क्लिष्ट आहे. शेतकऱ्यांच्या मालकीच्या जमिनीचा तपशील असलेल्या पासबुकच्या आधारे शेतकऱ्यांना कर्ज दिले जाते. ही प्रक्रिया अतिशय क्लिष्ट आहे.

3. कर्ज वितरणात विलंब

शेतकऱ्यांना कर्जमाफी देण्याची प्रक्रिया अवघड आहे.

कागदपत्रांची पूर्तता करण्यात जो कोणी यशस्वी होतो त्याला कर्ज मिळण्याचा हक्क आहे. ते मंजूर झाल्यानंतर शेतकरी वर्गाला कर्ज वाटप होत असल्याचे निदर्शनास आले आहे. ही एक गंभीर समस्या आज शेतकरी वर्गाला भेडसावत आहे.

4. उच्च व्याज दर

कृषी कर्जावर विविध संस्थांकडून आकारले जाणारे व्याज जास्त आहे. कमी उत्पन्न असलेल्या शेतकऱ्यांना ते सहन होत नाही. बिनव्याजी कर्जाबाबत, ते लहान पात्र शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचत नाहीत. प्रॉक्सी लोनिंग (प्रतिनिधित्व कर्ज), फॅमिली लोनिंग (कौटुंबिक कर्ज), पापर लोनिंगच्या (कागदोपत्री कर्जाच्या) माध्यमातून या कर्जाचा मोठ्या प्रमाणावर गैरवापर होत आहे.

5. बुडीत कर्जाची संख्या वाढत आहे

विशेषतः मोठ्या जमीनदारांना दिलेली कर्जे संस्थांना परत केली जात नाहीत. बड्या जमीनदारांचा राजकीय प्रभाव असल्याने ते त्यांना माफ करून घेतात.

6. लहान शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचणे महागडे आहे

ग्रामीण पतपुरवठा करणाऱ्या वित्तीय संस्था छोट्या शेतकऱ्यांना आगाऊ कर्ज देण्याचे टाळतात. या वस्तुस्थितीमुळे कर्जे पुढे नेण्याची प्रक्रिया गुंतागुंतीची, किचकट आणि महाग आहे.

7. मार्केटिंग स्टोरेज, कृषी उत्पादनावर प्रक्रिया करण्यासाठी कर्जाची तरतूद

विविध वित्तीय संस्था शेतकऱ्यांना मुख्यतः बियाणे, खते, कीटकनाशके, ट्रॅक्टर इत्यादींच्या खरेदीसाठी कर्ज उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करत आहेत. शेतीमालाचे विपणन, साठवणूक आणि प्रक्रिया करण्यासाठी कर्ज देण्याची मोठी गरज आहे.

८.३ कृषी विपणन

विपणन ही प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे उत्पादक आणि ग्राहक एकत्र आणले जातात. हे ग्राहक आणि उत्पादक यांच्यातील दुवा म्हणून काम करते. चांगली विपणन प्रणाली ग्राहकांना कृषी माल आणि वाजवी किंमत मिळवण्यास सक्षम करते आणि त्याच वेळी उत्पादकाला योग्य परतावा सुनिश्चित करते.

भारतातील कृषी मालाची विक्री खालील प्रकारे केली जाते:

- 1. गावातील बाजारपेठ :** बरेच शेतकरी त्यांचे उत्पादन स्थानिक बाजारपेठेत विकतात. स्थानिक बाजारपेठांना दक्षिण भारतात 'शांती' आणि उत्तर भारतात 'बाजार' म्हणून ओळखले जाते. ग्रामपंचायती स्थानिक बाजारपेठा आयोजित करण्यात मदत करतात.
- 2. कृषी मेळावे :** शेतकरी त्यांच्या उत्पादनाची विक्री गावांच्या समूहाने आयोजित केलेल्या 'कृषी मेळावे' किंवा मेळ्यांमध्ये करतात. या मेळ्यांमध्ये गुरांचीही देवाणघेवाण होते.
- 3. घाऊक बाजार :** येथे वस्तूंची मोठ्या प्रमाणात खरेदी-विक्री होते. हे मार्केटिंगशी संबंधित विविध सेवा प्रदान करते जसे की प्रतवारी आणि मानकीकरण, स्टोरेज इ. मोठ्या शेतकऱ्यांना घाऊक बाजाराचा फायदा होतो कारण त्यांच्याकडे मोठ्या प्रमाणात विक्रीयोग्य अधिशेष असतो.
- 4. सहकारी विपणन :** या प्रणाली अंतर्गत गावातील शेतकरी एकत्र येतात आणि ग्राहकांना थेट माल पुरवतात. ही प्रणाली सर्वात योग्य असल्याचे म्हटले जाते कारण ती मध्यस्थांना टाळते आणि उत्पादक आणि ग्राहक दोघांनाही वाजवी किंमत सुनिश्चित करते.
- 5. विनियमित बाजार :** या बाजारपेठा सरकारद्वारे नियंत्रित केल्या जातात. ते सरकारने ठरवून दिलेल्या नियमांनुसार कार्य करतात. अशा बाजारपेठांमुळे कृषी विपणनामध्ये गुंतलेल्या व्यक्तींकडून होणारे विविध गैरप्रकार टाळण्यास मदत होते.
- 6. राज्य व्यापार :** हे सरकारद्वारे कृषी मालाच्या व्यापाराचा संदर्भ देते. भारतीय अन्न महामंडळासारख्या विशेष एजन्सी सरकारच्या वतीने कार्य करतात.

कृषी विपणनाच्या समस्या:

- 1. अपुरी साठवणव्यवस्था :** गोदामांची सोय अपुरी आहे आणि उपलब्ध असलेल्या सुविधा शास्त्रोक्त नाहीत. शेतकरी आपले उत्पादन मातीच्या भांड्यात, खड्ड्यात, बैलगाडी इत्यादीमध्ये ठेवतात. ते हवामानाच्या संपर्कात येतात आणि मोठ्या प्रमाणात अपव्यय होतो. असा अंदाज आहे की दरवर्षी एकूण उत्पादनापैकी एक तृतीयांश उत्पादन

मानवी वापरासाठी अयोग्य होते. अपुऱ्या सुविधांमुळे शेतकऱ्यांची प्रतीक्षा क्षमता आहे .. त्यामुळे, ते लवकरात लवकर उत्पादनाची विल्हेवाट लावण्याचा प्रयत्न करतात आणि या प्रक्रियेत त्यांना योग्य किंमत मिळत नाही.

2. प्रतवारी आणि मानकीकरणाचा अभाव : कृषी उत्पादनाच्या विविध जातींची योग्य प्रतवारी केली जात नाही. शेतकरी सामान्यतः विविध श्रेणी एकत्र करतात आणि एक श्रेणी म्हणून विकतात. दर्जेदार मालाचे उत्पादन करणाऱ्या शेतकऱ्यांना रास्त, भाव मिळत नाही. त्यामुळे चांगले बियाणे वापरण्यास आणि चांगले उत्पादन घेण्यास प्रोत्साहन मिळत नाही.

3. अपुऱ्या वाहतूक सुविधा : या सुविधा अत्यंत अपुऱ्या आहेत. देशाचे असे अनेक भाग आहेत जे रेल्वे किंवा पक्क्या रस्त्याने अस्पर्शित आहेत; काही ठिकाणी कच्चा रस्ताही नाही. जलवाहतूकही अविकसित आहे. बहुतेक रस्ते कच्चे रस्ते आहेत. त्यामुळे शेतकऱ्यांना सावकाश चालणाऱ्या वाहनांचाच वापर करावा लागतो. शेतकऱ्यांना उत्पादन जवळच्या बाजारपेठेत नेणे तसेच नाशवंत मालाच्या वाहतुकी बाबतीत त्रास होतो. हि समस्या अधिक गंभीर आहे. पावसाळ्यात, कच्चे रस्ते चिखलमय होतात आणि त्यामुळे शेतकऱ्यांना उत्पादन बाजारात नेणे फार कठीण जाते आणि ते बहुतेक त्यांचा माल स्थानिक बाजारपेठेत कमी किमतीत विकतात.

4. मोठ्या संख्येने मध्यस्थांची उपस्थिती : पणन व्यवस्थेत मध्यस्थांची संख्या खूप मोठी आहे आणि शेतकऱ्यांचा वाटा मोठ्या प्रमाणात कमी झाला आहे. एका अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की भाताच्या बाबतीत शेतकऱ्याला केवळ 53% भाव मिळतो. भाज्या आणि फळांच्या बाबतीत, त्याला अनुक्रमे केवळ 39% आणि 34% मिळतात. शेतकरी आणि अंतिम ग्राहक यांच्यात गावातील व्यापारी, दलाल, घाऊक विक्रेते, किरकोळ विक्रेते इत्यादी मध्यस्थांची संख्या आहे. मध्यस्थांच्या या साखळीमुळे उत्पादक आणि ग्राहक दोघांनाही फटका बसतो.

5. अनियंत्रित बाजारपेठेतील गैरव्यवहार : भारतात अनेक अनियंत्रित बाजारपेठा अस्तित्वात आहेत. बाजारातील व्यापाऱ्यांना अडत्या म्हणतात. ते शेतकऱ्यांच्या निरक्षरतेचा आणि अज्ञानाचा फायदा घेतात आणि त्यांचे अनेक प्रकारे शोषण करतात. त्यांच्याकडून विविध प्रकारचे शुल्क आकारले जाते आणि ते व्यक्तीपरत्वे वेगवेगळे असतात. ते चुकीचे वजन आणि मापे देखील वापरतात. या बाजारात गरीब शेतकऱ्यांची अनेक प्रकारे फसवणूक केली जाते.

6. बाजाराची अपुरी माहिती : शेतकऱ्यांना बाजारभाव, मागणी, आंतरराष्ट्रीय कल, सरकारी धोरणे इत्यादींबद्दल योग्य माहिती पूर्णपणे शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचवली जात नाही किंवा पुरविली जात नाही. शेतकऱ्यांपर्यंत बाजाराशी संबंधित माहिती प्रसारित करण्यासाठी कोणतीही योग्य एजन्सी नाही. गरीब शेतकरी सामान्यतः स्थानिक व्यापारी आणि सावकारांकडून माहिती मिळवतात. आणि हि माहिती सहसा चुकीची आणि खरेदीदारांच्या बाजूने पक्षपाती असते.

7. अपुन्या कर्ज सुविधा : शेतकऱ्यांकडे उपलब्ध असलेल्या आर्थिक सुविधा अपुन्या आहेत. त्यांच्या गरिबीमुळे त्यांच्याकडे राहण्याची शक्ती नाही. कापणी संपताच ते त्यांच्या उत्पादनाची विल्हेवाट लावण्याचा प्रयत्न करतात. वेळेवर कर्ज न मिळाल्याने शेतकरी सावकारांवर अवलंबून राहून खूप जास्त व्याज आकारतात आणि शेतकऱ्यांना गंभीर कर्जबाजारीपणाकडे ढकलतात.

8. प्रतिकूल परिस्थितीत विपणन : प्रचलित विपणन प्रणाली केवळ मोठ्या शेतकऱ्यांनाच मदत करते कारण त्यांच्याकडे विक्रीसाठी मोठा अधिशेष आहे. बहुसंख्य असलेल्या गरीब शेतकऱ्यांकडे अल्प विक्रीयोग्य अधिशेष आहे. त्यांच्याकडे त्यांचे उत्पादन जास्त काळ टिकवून ठेवण्याची क्षमता नाही. कर्जफेडीसाठीही सावकारांकडून त्यांच्यावर दबाव आणला जातो. या सर्व बाबी शेतकऱ्यांना त्रासदायक विक्री करण्यास भाग पाडतात.

उपचारात्मक उपाय: कृषी विपणन समस्या सोडवण्यासाठी पुढील उपाययोजना केल्या जातात .

नियोजन काळात, सरकारने कृषी विपणन प्रणाली सुधारण्यासाठी अनेक उपाययोजना केल्या आहेत. सरकारने केलेल्या विविध उपाययोजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. विनियमित बाजारांचे संघटन: ते शेतकऱ्यांचे शोषणापासून संरक्षण करण्यासाठी सुरू केले आहेत. नियमन केलेल्या बाजारांचे व्यवस्थापन बाजार समितीद्वारे केले जाते. या समितीमध्ये राज्य सरकार, स्थानिक स्वराज्य संस्था, अडत्या , दलाल आणि शेतकरी यांचा समावेश आहे. समितीचा कार्यकाळ विशिष्ट कालावधीसाठी निश्चित केला जातो. समिती विविध कार्ये करते ज्यात खालील गोष्टींचा समावेश होतो:

(a) विविध शुल्कांचे निर्धारण,

(b) गैरप्रकारांना प्रतिबंध,

(c) योग्य वजन आणि मापे वापरण्याची अंमलबजावणी करणे,

(d) बाजार माहिती प्रदान करणे आणि

(e) वाद मिटवणे.

2. प्रतवारी आणि मानकीकरण : ही सुविधा देण्यासाठी सरकारने 1937 मध्ये कृषी उत्पादन (प्रतवारी आणि विपणन कायदा) पारित केला. सुरुवातीला काही वस्तूंची प्रतवारी करण्यात आली आणि सध्या जवळपास 162 वस्तूंची प्रतवारी करण्यात आली आहे. नागपूर येथे केंद्रीय गुणवत्ता नियंत्रण प्रयोगशाळा स्थापन करण्यात आली आहे. तसेच प्रादेशिक गुणवत्ता नियंत्रण संस्था , प्रयोगशाळा देखील स्थापन करण्यात आल्या आहेत. या प्रयोगशाळांमध्ये महत्वाच्या उत्पादनांचे नमुने मिळवून त्यांच्या गुणधर्मांचे विश्लेषण केले जाते. या आधारे दर्जा ठरविला जातो . आणि दर्जेदार मालाला AGMARK (कृषी विपणन) शिक्का दिला जातो. सध्या तांदूळ, गहू, लोणी, गूळ, कडधान्ये, मध इत्यादी अनेक वस्तूंना AGMARK दिला जातो.

3. मानक वजने आणि मापांचा वापर : सरकारने 1939 मध्ये मानक वजन कायदा केला. या अंतर्गत सर्व व्यापाऱ्यांना योग्य वजन आणि मापे वापरण्यास सांगितले आहे. 1958 मध्ये, केंद्र सरकारने मोजमाप पद्धतीचा अवलंब केला आणि यामुळे संपूर्ण देशात वजन आणि मापांच्या वापरामध्ये एकसमानता आली.

4. गोदामांची सुविधा : शेतकऱ्यांना रास्त भाव मिळण्यासाठी, त्यांची राहण्याची क्षमता सुधारण्यासाठी पुरेशी साठवण सुविधा आवश्यक आहे. 1954 मध्ये नियुक्त केलेल्या ग्रामीण पत सर्वेक्षण समितीने राष्ट्रीय स्तरावर, राज्य आणि जिल्हा स्तरावर आणि गाव पातळीवर 3-स्तरीय साठवण व्यवस्थेची शिफारस केली होती. सरकारने शिफारस स्वीकारली आणि 1957 मध्ये केंद्रीय वखार महामंडळाची स्थापना केली. त्यानंतर अनेक राज्य वखार महामंडळेही स्थापन करण्यात आली. गावागावातही गोदाम आणि साठवणूक सुविधा सुधारण्यासाठी स्तरावर प्रयत्न केले गेले आहेत.

5. बाजारातील माहितीचा प्रसार : सरकार शेतकऱ्यांना माहिती देण्यासाठी माध्यमांचा वापर करते. ऑल इंडिया रेडिओ आणि दूरदर्शन बाजारातील किमतींबद्दल कल प्रसारित करतात आणि मार्केटिंगशी संबंधित विशेष कार्यक्रम आणि चर्चा देखील आयोजित करतात. वृत्तपत्रे इंटरनेटद्वारे पुरवठा, किमती इत्यादींबद्दल पुरेशी माहिती देतात. किमती, साठा, इतर बाजाराशी संबंधित माहिती. कृषी बाजारांना माहिती दिली जाते.

6. बाजार तपासणी, संशोधन आणि प्रशिक्षण : सरकारने या आवश्यकतांमध्ये भाग घेण्यासाठी पावले उचलली आहेत. केंद्र आणि राज्य सरकारांना कृषी पणन समस्यांबाबत सल्ला देण्यासाठी सरकारने पणन आणि निरीक्षण संचालनालयाची स्थापना केली होती. हे विविध एजन्सींच्या विपणन क्रियाकलापांना समन्वयित करते.

7. किमतींचे स्थिरीकरण : शेतकऱ्यांना योग्य परतावा मिळावा यासाठी सरकार विविध कृषी मालासाठी किमान आधारभूत किमती जाहीर करते. कृषी खर्च आणि किंमत आयोग सरकारला किंमत धोरणाची शिफारस करतो. आयोगाने सुचविलेल्या खरेदी किमतीवर सरकार शेतकऱ्यांकडून धान्य खरेदी करते. ते सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेद्वारे अनुदानित किमतीत ग्राहकांना अन्नधान्य विकते. याद्वारे सरकार उत्पादक आणि ग्राहक या दोघांनाही संरक्षण देण्याचा प्रयत्न करते.

8. नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ ॲग्रिकल्चरल मार्केटिंग : याची स्थापना 1988 मध्ये झाली. पूर्वी ते कृषी विपणन केंद्र म्हणून ओळखले जात असे. याचे उद्देश खालीलप्रमाणे आहेत .

- संशोधन, सल्लागार सेवा आणि अध्यापनाद्वारे कृषी विपणन पायाभूत सुविधा सुधारणे.
- कर्मचारी आणि उपक्रमांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम आखणे आणि आयोजित करणे.
- उत्तम व्यवस्थापन तंत्र विकसित करण्यासाठी संशोधन हाती घेणे.
- कृषी विपणनामध्ये शैक्षणिक कार्यक्रम ऑफर करणे.

९. सहकारी विपणन: भारतातील कृषी विपणनाच्या समस्यांवर सहकारी विपणन प्रणाली हा सर्वोत्तम उपाय असल्याचे म्हटले जाते. या प्रणालीअंतर्गत गावातील शेतकरी एकत्र येऊन थेट ग्राहकांना माल पुरवतात. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेपासून या प्रणालीला सरकारने प्रोत्साहन दिले आहे. ती ग्रामीण स्तरावर प्राथमिक सहकारी पणन संस्था, जिल्हा स्तरावर केंद्रीय पणन संस्था आणि राज्य स्तरावर राज्य पणन संस्था अशा तीन स्तरांवर कार्यरत आहे.

८.४ राष्ट्रीय कृषी धोरण

राष्ट्रीय कृषी धोरण शाश्वत शेती, कृषी क्षेत्रातील गुंतवणूक, अन्न आणि पोषण सुरक्षा, तंत्रज्ञानाची निर्मिती आणि हस्तांतरण, शेतीसाठी प्रोत्साहन, कृषी क्षेत्रातील गुंतवणूक, संस्थात्मक सुधारणा, जोखीम व्यवस्थापन आणि व्यवस्थापन सुधारणांबाबत धोरणात्मक उपायांशी संबंधित आहे.

भारत सरकारने २८ जुलै २००० रोजी राष्ट्रीय कृषी धोरण जाहीर केले.

राष्ट्रीय कृषी धोरणाचे उद्दिष्ट भारतातील शेतीच्या न वापरलेल्या वाढीच्या क्षमतेचालाभ घेणे, जलद कृषी विकासास समर्थन देण्यासाठी ग्रामीण पायाभूत सुविधा मजबूत करणे, मूल्यवर्धनास चालना देणे, कृषी व्यवसायाच्या वाढीला गती देणे, ग्रामीण भागात रोजगार निर्माण करणे, योग्य जीवनमान सुरक्षित करणे हे आहे. शेतकरी आणि शेतमजूर आणि त्यांची कुटुंबे आणि शहरी भागात स्थलांतर करण्यास परावृत्त करतात. आर्थिक उदारीकरण आणि जागतिकीकरणामुळे निर्माण होणाऱ्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठीही या धोरणात उपाययोजना आहेत. पुढील दोन दशकांत ते साध्य करण्याचे उद्दिष्ट आहे.

१. कृषी क्षेत्रातील वार्षिक ४% पेक्षा जास्त वाढीचा दर.
२. वाढ जी संसाधनांच्या कार्यक्षम वापरावर आधारित आहे आणि आपली माती, पाणी आणि जैव-विविधतेचे संरक्षण करते.
३. वाढीसह समता जी सर्व क्षेत्रांमध्ये आणि शेतकऱ्यांमध्ये व्यापक आहे.
४. आर्थिक उदारीकरण आणि जागतिकीकरणामुळे उद्भवलेल्या आव्हानांना तोंड देताना, देशांतर्गत बाजारपेठांची पूर्तता आणि कृषी उत्पादनांच्या निर्यातीतून जास्तीत जास्त लाभ मिळवून देणारी वाढ.
५. तांत्रिकदृष्ट्या पर्यावरणीय आणि आर्थिकदृष्ट्या शाश्वत वाढ.

नवीन कृषी धोरणाची ठळक वैशिष्ट्ये अशी आहेत:

१. शाश्वत शेती

हे धोरण तांत्रिकदृष्ट्या सुदृढ, आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य, पर्यावरणाच्या दृष्टीने अपमानकारक आणि देशाच्या नैसर्गिक संसाधनांच्या सामाजिकदृष्ट्या स्वीकारार्ह वापराला प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न करेल.

- शेतीच्या शाश्वत विकासाला चालना देण्यासाठी जमीन, पाणी आणि अनुवांशिक देणगी.

कृषी क्षेत्र - भाग 2

जमिनीवरील जैविक दाब रोखण्यासाठी आणि अकृषिक कारणांसाठी शेतजमिनीच्या अंदाधुंद वापरावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी उपाययोजना केल्या जातील. वापरात नसलेल्या पडीक जमिनीचा वापर शेती आणि वनीकरणासाठी केला जाईल. बहु-पीक आणि आंतर-पिकांच्या माध्यमातून बहुपीक पद्धती वाढवण्यावर विशेष लक्ष दिले जाईल.

2. अन्न आणि पोषण सुरक्षा

अखंड लोकसंख्येच्या दबावामुळे निर्माण होणारी अन्नाची वाढती मागणी आणि कृषी-आधारित उद्योगांच्या विस्तारासाठी कच्च्या मालाची पूर्तता करण्यासाठी पिकांची उत्पादकता आणि उत्पादन वाढवण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले जातील. प्रत्येक क्षेत्राच्या पूर्ण वाढीच्या क्षमतेची जाणीव करून देण्यासाठी कृषी, हवामान आणि पर्यावरणीय परिस्थिती लक्षात घेऊन प्रादेशिकदृष्ट्या भिन्न धोरणाचा अवलंब केला जाईल. जैव-सुरक्षेची चिंता दूर करताना, जैव-तंत्रज्ञानाचा अवलंब करून, विशेषतः अनुवांशिक बदल करून उच्च पौष्टिक मूल्यांसह, नवीन पीक जाती, विशेषतः अन्न पिकांच्या विकासावर विशेष लक्ष दिले जाईल.

3. तंत्रज्ञानाची निर्मिती आणि हस्तांतरण

शेतीचे आधुनिकीकरण करण्यासाठी नवीन धोरणाद्वारे कृषी संशोधनावर भर देण्यात आला आहे. त्यासाठी पुढील पावले उचलण्यात आली आहेत .

- (a) बियाणांची सुधारित विविधता जी स्थानविशिष्ट आहे ती प्राधान्याने विकसित केली जाईल.
- (b) विविध क्षेत्रांतील संशोधन कृषी-हवामान क्षेत्रांवर आधारित असेल.
- (c) कृषी संशोधनाला बळकटी देण्यासाठी विस्तार सेवा अत्यंत महत्वाच्या आहेत. नवीन धोरणानुसार, योग्य सुधारणा आणून आणि अधिक विकेंद्रित करून विस्तार प्रणाली मजबूत केली जाईल.
- (d) महिलांचे सक्षमीकरण आणि त्यांना जमीन आणि निविष्ठांपर्यंत पोहोचण्याकडे लक्ष दिले जाईल.

4. साधन व्यवस्थापन

बियाणे, खते, पिक संरक्षण रसायने, जैव-कीटकनाशके, कृषी यंत्रसामग्री आणि शेतकऱ्यांना माफक दरात कर्ज यांसारख्या दर्जेदार निविष्ठांचा पुरेसा आणि वेळेवर पुरवठा हा सरकारचा प्रयत्न असेल. माती परीक्षण आणि खते आणि बियाणांची गुणवत्ता चाचणी सुनिश्चित केली जाईल आणि बनावट किंवा कमी प्रतीच्या कृषी साधनांचा पुरवठा तपासला जाईल. पोषक तत्वांच्या वापराची कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी सेंद्रिय खतांचा आणि जैव खतांच्या वापरासह खतांच्या संतुलित आणि इष्टतम वापराला प्रोत्साहन दिले जाईल.

एकात्मिक कीड व्यवस्थापन आणि

रासायनिक कीटकनाशकांचा अंदाधुंद आणि अन्यायकारक वापरकमी करण्यासाठी जैविक कीटकनाशकांचा वापर हे पीक संरक्षणाचे मुख्य तत्व असेल. कठिण काम कमी करण्यासाठी आणि शेती कार्यक्षम आणि स्पर्धात्मक बनवण्यासाठी तसेच पीक उत्पादकता वाढवण्यासाठी पावसावर आधारित शेतीचा विशेष संदर्भ घेऊन योग्य तंत्रज्ञानाद्वारे निवडक आणि पर्यावरणपूरक शेती यांत्रिकीकरणाला चालना दिली जाईल.

5. शेतीसाठी प्रोत्साहन

भांडवल निर्मिती आणि शेतकऱ्यांच्या स्वतःच्या गुंतवणुकीमध्ये वाढ करण्यासाठी अनुकूल आर्थिक वातावरण निर्माण करण्याचा सरकार प्रयत्न करेल, ज्याद्वारे शेतीसाठी प्रोत्साहन प्रणालीतील विकृती दूर करून, उत्पादन क्षेत्राशी व्यापाराच्या अटींमध्ये सुधारणा करून आणि देशांतर्गत कररचना तर्कसंगतीकरणाद्वारे समर्थित बाह्य आणि देशांतर्गत बाजार सुधारणा घडवून आणल्या जातील. ते कृषी क्षेत्राला उत्पादन क्षेत्रात मिळणाऱ्या लाभांप्रमाणेच शक्य तितक्या अनेक बाबींमध्ये, जसे की कर्ज आणि इतर कृषी साधनांची सहज उपलब्धता, आणि कृषी-व्यवसाय उद्योगांच्या विकासासाठी पायाभूत सुविधा आणि प्रभावी वितरणाचा विकास करण्याचा प्रयत्न करेल. अन्नधान्य आणि इतर व्यावसायिक पिकांवरील करांच्या रचनेचे पुनरावलोकन केले जाईल आणि तर्कसंगत केले जाईल. त्याचप्रमाणे, कृषी उत्पादनात निविष्टा म्हणून वापरल्या जाणाऱ्या कृषी यंत्रे आणि अवजारे, खते इत्यादींवरील उत्पादन शुल्क, काढणीनंतरची साठवणूक आणि प्रक्रिया यांचा आढावा घेतला जाईल. मोठ्या प्रमाणावर शेतकरी नियामक आणि कर संकलन प्रणालीच्या बाहेर राहतील याची खात्री करण्यासाठी योग्य उपाययोजना केल्या जातील. शेतजमिनीच्या सक्तीच्या संपादनावर शेतकऱ्यांना भांडवली नफा कर भरण्यापासून सूट दिली जाईल.

6. कृषी क्षेत्रात गुंतवणूक

कृषी क्षेत्रावर भांडवलाची कमतरता निर्माण झाली आहे. कृषी क्षेत्रातील सार्वजनिक गुंतवणुकीत घट झाली आहे. प्रादेशिक असमतोल कमी करण्यासाठी सार्वजनिक गुंतवणूक, कृषी आणि ग्रामीण विकास विशेषतः ग्रामीण कनेक्टिव्हिटीसाठी आधारभूत पायाभूत सुविधांच्या विकासाला गती दिली जाईल. कृषी साधनांच्या न्यायसंगत वापराला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि शेतीसाठी संसाधने निर्माण करण्यासाठी कृषी साधनांचे तर्कसंगतीकरण आणि पारदर्शक किंमतीसाठी कालबद्ध धोरण तयार केले जाईल. शेतीसाठी या कृषी साधनांच्या खर्चात कपात करण्यासाठी किंमती आणि संस्थात्मक सुधारणांचे संयोजन म्हणून इनपुट सबसिडी म्हणजे कृषी साधने अनुदान सुधारणांचा पाठपुरावा केला जाईल. ग्रामीण क्षेत्रातील मालमत्तेच्या

निर्मितीसाठी सहाय्यक उपायांमधून उपलब्ध संसाधनांचे पुनर्चलन करण्याच्या दृष्टीने संसाधन वाटप पद्धतीचे पुनरावलोकन केले जाईल. शेतकऱ्यांच्या स्वतःच्या गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देण्यासाठी तसेच कृषी साधने निर्माण करणाऱ्या उद्योगांच्या गुंतवणुकीला

चालना देण्यासाठी अनुकूल किमती आणि व्यापार प्रणालीद्वारे अनुकूल वातावरण निर्माण केले जाईल.

7. संस्थात्मक संरचना

भारतीय शेतीचे वैशिष्ट्य म्हणजे लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांचे पूर्व वर्चस्व आहे. संस्थात्मक सुधारणांचा अशा प्रकारे पाठपुरावा केला जाईल की त्यांची उर्जा अधिक उत्पादकता आणि उत्पादन साध्य करण्यासाठी वापरण्यात येईल. ग्रामीण विकास आणि जमीन सुधारणांचा दृष्टीकोन खालील क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करेल:

- उत्तर-पश्चिम राज्यांच्या धर्तीवर देशभरातील धारण क्षेत्राचे एकत्रीकरण
- भूमीहीन शेतकरी, प्रारंभिक स्टार्ट-अप भांडवल असलेले बेरोजगार तरुण यांच्यामध्ये कमाल मर्यादा अतिरिक्त जमिनी आणि पडीक जमिनींचे पुनर्वितरण;
- जमिनी भाडेपट्टीने कसणाऱ्यांचे हक्क ओळखण्यासाठी भाडेकरार सुधारणा;
- खाजगी जमिनी शेती आणि शेती व्यवसायासाठी भाडेतत्त्वावर देण्यासाठी कायदेशीर तरतुदी करून धारण क्षेत्राचा आकार वाढवण्यासाठी लीज मार्केटचा विकास.

भारतीय शेतीचे वैशिष्ट्य म्हणजे लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांचे पूर्व वर्चस्व आहे. संस्थात्मक सुधारणांचा अशा प्रकारे पाठपुरावा केला जाईल की त्यांची उर्जा अधिक उत्पादकता आणि उत्पादन साध्य करण्यासाठी वापरण्यात येईल. ग्रामीण विकास आणि जमीन सुधारणांचा दृष्टीकोन खालील क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करेल:• जमिनीच्या नोंदींचे अद्ययावतीकरण आणि सुधारणा, संगणकीकरण आणि शेतकऱ्यांना जमीन पासबुक जारी करणे, आणि

- जमिनीवरील महिलांच्या हक्कांची मान्यता.

पंचायती राज संस्था, स्वयंसेवी गट, सामाजिक कार्यकर्ते आणि समुदाय नेते यांच्या मदतीने जमीन सुधारणांच्या अंमलबजावणीत ग्रामीण भागातील गरिबांना अधिकाधिक सहभागी करून घेतले जाईल. त्वरीत तंत्रज्ञान हस्तांतरण, भांडवली आवक आणि पीक उत्पादनासाठी, विशेषतः तेलबिया, कापूस आणि बागायती पिकांच्या खात्रीशीर बाजारपेठेला अनुमती देण्यासाठी कंत्राटी शेती आणि जमीन भाडेपट्टीच्या व्यवस्थेद्वारे खाजगी क्षेत्राच्या सहभागास प्रोत्साहन दिले जाईल.

8. जोखीम व्यवस्थापन

तांत्रिक आणि आर्थिक प्रगती असूनही, नैसर्गिक आपत्ती आणि किमतीतील चढउतारांमुळे शेतकऱ्यांची स्थिती अजूनही अस्थिर आहे. राष्ट्रीय कृषी विमा योजना संपूर्ण देशभरातील सर्व शेतकरी आणि सर्व पिकांना नैसर्गिक आपत्तींमुळे होणाऱ्या आर्थिक संकटापासून वाचवण्यासाठी आणि शेतीला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनवण्यासाठी अंतर्निहित अधिक तरतुदींसह शेतकरी-विशिष्ट आणि प्रभावी बनवण्यात येईल. शेतमालाच्या किमतीतील बाजारातील चढउतारांसह, पिकांच्या पेरणीपासून ते

काढणीनंतरच्या कामकाजापर्यंत शेतकऱ्यांसाठी पॅकेज विमा पॉलिसी देण्याचा प्रयत्न केला जाईल.

जोखीम कमी करण्यासाठी आणि दुष्काळ व महापुरापासून भारतीय शेतीला अधिक लवचिकता प्रदान करण्यासाठी, पूरप्रवण शेतीचे मोठे पूर-प्रतिरोधक आणि निसर्गाच्या अनियंत्रिततेपासून शेतकऱ्यांचे संरक्षण करण्यासाठी पावसावर आधारित शेतीचे दुष्काळ-प्रतिरोधक साध्य करण्यासाठी प्रयत्न केले जातील. यासाठी, आकस्मिक कृषी नियोजन, दुष्काळ आणि पूर प्रतिरोधक पीक जातींचा विकास, पाणलोट विकास कार्यक्रम, अवर्षण प्रवण क्षेत्र आणि वाळवंट विकास कार्यक्रम आणि ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास कार्यक्रमांवर विशेष लक्ष दिले जाईल.

९. व्यवस्थापन सुधारणा

धोरणात्मक उपक्रमांच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे केंद्र आणि राज्य सरकारांना कृषी व्यवस्थापनामध्ये सर्वसमावेशक सुधारणांची आवश्यकता असेल. केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारे हे दोन्हीही योग्य तो समन्वय साधून आणि येणाऱ्या भविष्यात भारतीय शेतीच्या व्यवस्थापनात योग्य त्या सुधारणा घडवून आणतील यात शंका नाही .

८.५ प्रश्न

- १) भारतातील कृषी आणि उद्योग यांच्यातील व्यापाराच्या अटींचा अर्थ व महत्त्व स्पष्ट करा.
- २) भारतातील कृषी वित्तपुरवठ्याच्या विविध स्रोतांची चर्चा करा.
- ३) भारतातील कृषी विपणनाच्या समस्या स्पष्ट करून त्या सोडवण्यासाठी केलेल्या उपाययोजना स्पष्ट करा.
- ४) राष्ट्रीय कृषी धोरण, २००० वर टीप लिहा.

